This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

760

Hrvatska čitaonica
Instrebarsko (Jaska)
Hrvatska čitaonica
Instrebarsko (Jaska)
760

Hrvatska čitaonica
Jastrebarsko (Jaska)

CRTICE

IZ

HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI.

NAPISAO

Dr. IVAN BROZ.

NARODNA
ČITAONICA
JASTREBARSKA

SVESKA DRUGA.

PRVO DOBA: CRKVENA KNJIŽEVNOST.

ZAGREB.

NAKLADA „MATICE HRVATSKE.“

1888.

Hrvatska čitaonica
Jastrebarsko (Jaska)

U ovoj svesci Crtica trebalo bi da su svrstani članci o svoj pisanoj književnosti hrvatskoj prvoga doba, to jest od najstarijih vremena pa sve do pod kraj XV. vijeka, ali kako je gradja pod perom narasla, morala se podijeliti u dvije vrste, pa su se u ovu svesku smjestili samo članci o crkvenoj književnosti.

To se ne će možebiti kome svidjeti, ali drukčije nije moglo biti. Znam, da će mi kritika reći: to i to nije trebalo da spominješ. Istina, i ja sam priznajem, da bi se mogla napisati knjiga, u kojoj ne bi bilo mnogo koješta, što ima u ovoj knjizi, ali bojim se, da taka knjiga ne bi bila za one čitatelje, kojima su Crtice poglavito namijenjene, onako zgodna, kao što će ova biti. Ove se Crtice ne pišu za ljude, koji uče ili koji su već izučili povjest književnosti hrvatske, nego za ljude, koji hoće da čitaju nešto i o književnosti hrvatskoj, i to ponajviše kao za odmor i zabavu. Zato ne mogu tražiti od svojih čitatelja, da čitaju moje Crtice s naporom, koji treba kod čitanja učenih knjiga, niti mogu zahtijevati, da oni sve ono znadu, što treba da znadu učeni ljudi, koji izučavaju povjest koje mu drago književnosti.

Ne smećući s uma čitatelja svojih, trebalo je dalje da prema njima odabiram i gradju za ove Crtice te im priopćim ono, što je najpotrebnije da znadu i što se čini da će biti za širu publiku najzanimljivije pa, recimo, i najshvatljivije. U tome se dakako ne će možebiti učena kritika složiti sa mnom te će mi zabaviti, što sam ovo primio u svoju knjižicu, a ono

opet izostavio iz nje, ali odabrati zgodnu gradju — to i jeste najveća muka za spisatelja, koji piše popularnu knjigu. U popularnoj knjizi ne pristaje sve, što pristaje u učenoj knjizi, ali što upravo pristaje, to je teško odrediti.

Što je u ovoj knjizi moje, a što je tudje, za to ne mare čitatelji Matičinih knjiga, a kritici će to i onako umjeti prosuditi i odrediti, samo bih im preporučio »više opreznosti pri gdjekojim tvrdnjama, jer inače lako dolazi čitatelju na um misao, da je pisac (t. j. kritik) štogod ustvrdio na brzu ruku bez nužne reserve i kritike.«

Moje su Crtice prva popularna knjiga, na koju je napisana recensija u Radu jugoslavenske akademije (LXXXIX. 225-240). To mi je vrlo milo, a da knjige od ove ruke dopuštaju, da se i u njima daje za sve račun kao u učenim knjigama, ja mislim, da bi u spomenutoj recensiji bilo koješto izostalo, što po mojemu znanju i mišljenju ne će biti sasvim pravo.

Kad sam se već taknuo kritike, što je štampana u Radu, da spomenem samo nešto.

G. recensent prekorava me, što nijesam svojih Crtica nazvao Crtice iz hrvatske i srpske književnosti, i u opće što tvrdujem sa imenom srpskim. To mi se, da po duši kažem, na žao dalo. Prihvativši sasvim mišljenje Daničićevo (vidi u I. sv. str. 164.—166), ja sam i time već pokazao, koliko cijenim ime srpsko, a da pored toga još svaki put kad spomenem hrvatski dodam: ili srpski, to niti je ko činio, niti može tražiti da se u napredak čini, a napose ne može se to činiti u ovakovoj knjizi kao ova što je. Ja nijesam nigda zatajao niti ću kad zatajati što je srpsko, a kamo da ono što je srpsko proturavam medju Hrvate pod hrvatskim imenom! Čime se god ponose Srbi, ponosim se i ja, jer sam Hrvat. Meni smeta ono ili, koje kao da me svak čas sjeća, da su Hrvati i Srbi dvoje a ne jedno. Što se mene tiče, ja ne ću ni od kojega spisatelja srpskog zahtijevati da piše: srpski ili hrvatski, ako priznaje, da je u opće srpsko što je hrvatsko,

a upravo zato ne pišem ni ja do u najprečoj potrebi: hrvatski ili srpski.

Čini se da g. recensent odbija na moje tobože pretjerano hrvatstvo i ono što sam (u I. sv. na str. 161.) rekao za Dubrovčanina Zlatarića, i kao da se žali na mene, što nijesam imao na umu, da je Zlatarić samo iz kurtoasije prema hrvatskome velikašu Gjurgju Zrinjskome mogao reći: „Stavih se za tijem s jednakom požudom učinit hrvatsku Grkinju Elektru Sofoklovu.« A odakle zna g. recensent, da je Zlatarić samo iz kurtoasije mogao govoriti o hrvatskoj Elektri? »Da je to bila samo kurtoasija — objašnjuje g. recensent — to se vidi iz riječi: »spjevanja od vrijednih Latina i Grka, koji Vam i u Vaš hrvatski jezik govore«, dakle je Dubrovčaninu Zlataričiu hrvatsko ime dobro poznato, ali s tim je hotio samo toliko reći, da će njegovu knjigu i Hrvati veoma lako čitati i razumjeti, jer izmedju dubrovačkoga i hrvatskoga govora nema velike razlike ... Pisac je mogao još svojoj tvrdnji u prilog navesti i to, da na naslovnoj strani svoga djela Zlatarić takodjer ima naziv: hrvatski jezik.«

Daklem kurtoasija! Meni su poznati uzroci, iz kojih se nadijevaju imena jezicima, ali medju njima zaludu tražim kurtoasiju: taj je uzrok doslije nečuven. Bit će jamačno nešto kurtoasije znao i Pergošić, koji je preveo Verbecijev Decretum na hrvatski jezik (kajkavski) i taj prijevod posvetio Gjurgju Zrinjskome i štampao ga u njegovoj štampariji u Nedelišću 1574. — pa opet nigdje ne kazuje za jezik, na koji prevodi, da je hrvatski nego svagda samo slovenski ili slovjenski. Tako se zvalo u knjizi onoga vremena narječje kajkavsko, koje je govorio i grof Gjuragj Zrinjski, a nema uzroka misliti, da je on taj svoj hrvatski jezik zazirao drukčije zvati, nego ostali ljudi u njegovo vrijeme što su ga zvali. Ko se hvata kurtoasije, da objasni hrvatstvo Zlatarićeve Elektre, trebalo bi ponajprije da dokaže, da Zrinjski svoj jezik — a to je narječje kajkavsko — nije zvao drukčije nego hrvatski. Ja bih sve rekao, da je bilo Zlataričiu do kurtoasije, da bi on prije govorio o

slovinskoj Grkinji Elektri i o slovinskome jeziku nego li o hrvatskoj Grkinji Elektri i o hrvatskome jeziku. A za čudo je, kako ni Zrinjski nije razumio te kurtoasije, zahvaljujući Zlataričiu, što mu je poslao knjigu napisanu na dalmatinskome jeziku! Da nije Zrinjski vratio kurtoasiju za kurtoasiju?

Ali kako je kurtoasija Zlatarićeva čudnovata, to pokazuje najbolje natpis na prvoj strani Zlatarićeva djela, na koje svraća moju pozornost i g. recensent. G. 1597. naštampa Zlatarić u Mlecima svoja djela i izda ih u knjizi, kojoj je ovo natpis: »Elektra tragedija, Ljubmir, pripovijes pastirska, i Ljubav i smrt Pirama i Tizbe. Iz veće tudjijeh jezika u hrvacki izložene. K tomu su pristavljene njekolike pjesni u smrt od razlicijeh. Po Dominku Zlatariću. U Bnecijeh i t. d.« A treba znati ovo: Elektru (prijevod s grčkoga) posvećuje Zlatarić Gjurgju Zrinjskome, Ljubmira (prijevod s italijanskoga) posvećuje dubrovačkome vlastelinu i prvome viječniku Mihu Matufiću, a Ljūbav i smrt Pirama i Tizbe (prijevod s latinskoga) Dubrovkinji, na glasu ljepotici, Flori Zuzorić-Pescioni. Budući da Zlatarić kaže, da su te tri pjesme iz veće tudjijeh jezika u hrvacki izložene, ja bih rekao, da nije Zlatarić mislio da je u hrvatski jezik izložena samo Elektra, nego i Ljubmir i Ljubav i smrt Pirama i Tizbe. Ako je već samo iz kurtoasije prema velikašu hrvatskome mogao napisati Zlatarić, da se stavio učiniti hrvatsku Grkinju Elektru, a zašto kaže za Ljubmira i za Ljubav i smrt Pirama i Tizbe, da ih je iz tudjih jezika u hrvatski izložio? Zar i to govori samo iz kurtoasije prema dobročincu svome, Dubrovčaninu Mihu Matufiću, i prema obožavanoj svojoj vili, Dubrovkinji Flori Zuzorićevoj?

Prodjimo se kurtoasije. Kako prenesemo kurtoasiju onamo, gdje joj nema mjesta, mi ćemo se sezati za njom, kako nas i kad nas bude volja, pa kad nam se ne da ovo ili ono objasniti ili kad nas ne bude volja objašnjivati, mi ćemo pozvati u pomoć kurtoasiju. A ko će odrediti, gdje počinje kurtoasija a gdje prestaje? Ko će dokazati, da nije Korčulanin Vidali samo iz kurtoasije nazvao u svojoj pjesničkoj poslanici

4.) XII. 1564.) svoga prijatelja Dubrovčanina Nikolu Nalješkovića česti izbranom, hvalom velikom, dikom i slavom jezika hrvatskoga, a grad Dubrovnik krunom gradova hrvatskih? Ili zar se ne bi ko mogao drznuti te reći, da je Daničić pisao srpski ili hrvatski samo iz kurtoasije? A šta bi g. recensent kazao za čovjeka, koji bi tvrdio, da je i ono u Radu o Zlatariću napisano iz kurtoasije?

»Meni se sve čini — završuje g. recensent — da ako se i tumače navedena mjesta iz Zlatarića onako kako čini g. B., to ništa drugo ne znači, nego da je Zlatarić jedini dosad poznati stari Dubrovčanin, koji hrvatsko ime onako upotrebljava.« — Spominjući Zlatarićeve riječi i tumačeći ih, ja sam imao ovo na umu. U starijoj književnosti našoj zove se jezik hrvatski ili imenima oblasnim (dalmatinski, bosanski, dubrovački i t. d.), ili imenima narodnim (hrvatski, srpski), ili imenima učenim (ilirski, slovinski i t. d.) Dubrovački spisatelji i drugi spisatelji, pišući hrvatski, kad god spominju za jezik, koji se govori u Dubrovniku, ako ga zovu imenom narodnim, oni ga zovu svagda samo hrvatski. S time je u svezi i ono, što sam kazao u I. sv. na str. 162.: »U svoj književnosti hrvatskoj, kako se razvila u Dalmaciji i Dubrovniku, nema ni traga, da bi se narodni jezik zvao imenom srpskim, koje je bilo Dalmatincima i Dubrovčanima za čudo tako strano te je u njih srpski redovno što i makedonski ili grčki.« Ko obori ove tvrdnje ozbiljnim i učenim dokazima, neka bude uvjeren, da ću ih se ja prvi odreći, jer mi je istina mila mimo sve.

Što sam se nešto izbliže zabavio oko Zlatarića, to sam učinio ponajviše zato, što se neki protivnici hrvatstva brane iza Rada jugoslavenske akademije govoreći: O Zlatariću nema više ni spomena, jer je u Radu dokazano, kako su ništavi dokazi, što se crpu iz njegovih riječi. — Malo ima ljudi, koji sami misle, za najviše ljudi od potrebe su tudje glave, koje će za njih misliti. Zato valja ugledni ljudi da budu na oprezu, da ne ustvrde štogod »na brzu ruku bez nužne reserve i kritike.«

U ovoj svesci ima primjera iz starih hrvatskih i srpskih spomenika. Gdjekoje manje stvarce priopćio sam u originalu, da bi se vidjelo, kako se pisalo, a veće sam preradio prema današnjemu jeziku, da bi se laglje čitale, ali sam opet gledao da do prijeke potrebe ne diram u slog. Tako sam nastojao i Život sv. braće (str. 2—13), što se više moglo, da prikažem riječ po riječ, kako se čita u starinskim knjigama.

Žalim, što je kod sve pomnje ostalo nekoliko krupnijih pogrješaka, koje mogu smetati, te se ne će pravo razumjeti smisao. Molim da bi čitatelj ispravio prije nego će da čita Crtice: na str. 53. u vrsti 13. odozgo mj. im ruke čit. im u ruke; na str. 60. u vrsti 17. odozgo mj. solunskoga čit. solinskoga; na str. 80. u vrsti 1. odozgo mj. izvila upravo čit. izvila mimo ostalo upravo; na istoj str. u 5. vrsti odozgo k riječi jedinstvu dodaj crkvenome; na str. 81. u 9. vrsti odozgo čit. ugarski kralj Vladislav; na str. 83. u vrsti 8. odozgo trebalo bi da je protumačena riječ smenost, koje znači drzovitost; na str. 86. u 2. vrsti odozdo mj. kod nauke stolne čit. kod svake stolne; na str. 106. u 17. vrsti odozdo mj. Filemona čit. Filemonu; na str. 122. u vrsti 9. mj. 1035. čit. 1635. Sitnije (za čitaoca) pogrješke kao n. pr. preporučaju mj. preporučuju, prečiji mj. preči i dr. mislim da ne će mnogo smetati.

Što ima u ovoj svesci drukčije napisano nego u prvoj (n. pr. Slaveni, slavenski mj. Slovjeni, slovjenski i t. d.) to sam učinio samo zato, da bi knjige Matičine, što se više može, bile jednoga lica. Za one, kojima je glagolsko i staro ćirilovsko pismo nepoznato, dodan je na kraju ove knjige jedan i drugi alfabet.

Ivan Broz.

Prvi prosvjetitelji slavenski.

Za burnih vremena na početku srednjega vijeka, kad se činilo, da će se sve, što je od starine ostalo, iz temelja iskopati, strmorom okrenuti i satrti, crkva Hristova stoji nepokolebljiva, a glasu njezinu, koji se čuje na sve strane, pokoravaju se i novi narodi. Nove države, što se podižu na ruševinama staroga carstva rimskoga, dižu se na osnovi kršćanskoj i postaju čvrsta uporišta, o koja se upire crkva, razmičući područje svojoj vlasti. I države, da bi se učvrstile i proširile svoje granice, rado se oslanjaju na crkvu, a učvršćivanje i širenje kršćanstva dobija po tome znamen politički. Karlo Veliki (771—814), prvi car carstva rimskoga, koje se uskrsnuvši obnovilo u duhu kršćanskome, seže se za mač, da i njime okrči put mironosnoj vjeri Hristovoj, a po njoj i državi svojoj. Njemački kraljevi i carevi nastavljaju zamisao Karlovu i izvode je protiv Slavena, koji su sjeli duž čitave istočne granice njemačkih oblasti. Slabiji primaju kršćanstvo i iz takove ruke, a jači, braneći samostalnost svoju, ne će ni da čuju za nj i opiru mu se s oružjem u ruci ili gledaju način kako novu vjeru, koja je već stala hvatati korijen, ne će morati da plate starom slobodom svojom. Kao što Boris, knez bugarski, zaziruči od krsta, koji mu se nametao iz neprijateljskoga Carigrada, traži učitelja vjere kršćanske na zapadu u Franaka i u pape rimskoga, tako Rastislav, knez moravski, otimajući se sili franačkoj, šalje na istok, u Carigrad, po glasnike vjere Hristove.

Negdje oko g. 862. izidoše pred cara Mihaila III. poslanici Rastislavljevi. »Naši su se ljudi, rekoše caru, odrekli poganstva i drže zakon kršćanski. K nama je došlo mnogo učitelja Latina, Grka i Nijemaca, pa uče koješta različito, a mi Slaveni, prosta čeljad, nemamo učitelja, koji bi nam na našemu jeziku kazivali pravu vjeru, a da ih imamo, i drugi bi se na nas ugledali. Daj nam dakle ti, gospodaru, takovih učitelja, koji će nam pravo svu istinu iskazati!« Car posluša Moravljane i i posla im »dvê maslinê iz zagradi Solunskije«, svetu braću, Ćirila i Metodija.

I.

Život sv. braće Ćirila i Metodija.

Mladost Konstantin-Ćirilova. — Konstantin kod Saracena i Kozara. — Rastislavljevi ljudi dolaze u Carigrad. — Car Mihailo šalje Konstantina i Metodija u Moravsku. — Nastojanje njihovo u Moravskoj. — Polaze u Rim. — Raspra u Mlecima. — Sv. braća u Rimu. — Smrt Konstantin-Ćirilova. — Metodije se vraća kao arhiepiskop u Moravsku. — Njemački ga biskupi stavljaju pod sud i tjeraju u zatočenje. — Metodije polazi u Rim da se opravda. — Vrativši se u svoju metropoliju, Nijemci nastavljaju pletkariti. — Smrt Metodijeva. — Učenici Metodijevi bježe od Nijemaca.

U Solunu gradu bješe čovjek blagorodan i bogat, po imenu Lav. I rodi sa ženom svojom Marijom sedmoro djece, od kojih bješe najmladje Konstantin. U sedmoj godini usni Konstantin san i pripovjedi ga ocu i materi: »Sabravši poglavica sve djevojke našega grada, reče mi: Uzmi, koju hoćeš. A ja gledajući ih sve redom, zapazih jednu najljepšu mimo sve ostale, i odabrah je za se, a zvaše se Sofija (koje će reći Mudrost).« Ne mareći ni za što na svijetu do samo za nauku, za čudo brzo napredovaše. Dočuvši za to carev kancelar, posla po Konstantina, da bi se učio s mladim carem Mihailom. U Carigradu izuči domalo gramatiku, Homera, geometriju, dija-

lektiku i druge nauke filozofičke, pa retoriku i aritmetiku, astronomiju i muziku i druge vještine, a sve u najvrsnijih učitelja i učenjaka onoga vremena, kao na primjer što je bio Fotije. Zaljubivši kancelar umnoga mladića, reći će mu jednom: »Imam djevojče, koje sam na krstu držao. Krasna je, i bogata, i dobra, i plemenita roda. Ako hoćeš, dat ću ti je za ženu. Od cara se možeš skorim nadati najvećim častima, a po vremenu postat ćeš i namjesnik carski.« A Konstantin mu odgovori: »To je doista veliki dar za one kojima ga treba, ali za mene nema ništa veće od nauke.« Čuvši odgovor mladićev, podje kancelar k carici i reče joj: »Ovaj mladi filozof ne haje za ovaj svijet, a da nam se ne bi izgubio, hoćemo ga postrići i zapopiti pa neka bude patrijaraški knjižničar u sv. Sofiji.« I tako učiniše. Ali do malo vremena ostavi Konstantin službu, ode na more i ondje se sakri u nekakvome manastiru. Sedam ga mjeseci iskahu i jedva ga nadjoše, pa ne mogavši ga nikako nagovoriti, da primi odredjenu mu službu, namoliše ga te sjede na učiteljsku stolicu i stade tumačiti filozofiju i domaćima i tudjinima.

U tom poručiše Saraceni u Carigrad: »Vi kršćani govorite da ima samo jedan bog, a kad tamo vi opet od jednoga gradite trojicu. Ako možete, pošljite k nama svoje ljude, da se o tome s njima prepiremo, pa da vidimo šta je.« Car posla Konstantina, kome bješe jedva dvadeset i četiri godine, k Saracenima, i on pobi sve mudarce nevjerničke.

Vrativši se u Carigrad, odreče se Konstantin domalo svijeta i ode u manastir na planinu Olimp, gdje nadje starijega svoga brata Metodija, koji bješe otprije upravitelj nekake slavenske kneżine u Tesaliji. Ali braća bjehu samo kratko vrijeme zajedno u manastiru.

Dodjoše k caru grčkome poslanici od Kozara i rekoše mu: »Mi odvajkada znamo, da ima jedan bog, koji je nada svima, i njemu se klanjamo na istok, ali Židovi nas premamljuju da primimo njihovu vjeru, a Saraceni opet da se povedemo za njima. I zato dolazimo k vama, kao starim prijateljima svojim,

da nam date čovjeka književnika, koji će se nadmetati sa Židovima i Saracenima, pa ako ih nadbije, a ono smo gotovi primiti vašu vjeru.« Car ne znajući ni za koga da je tome vještiji, posla medju Kozare filozofa Konstantina. Izvršivši onamo svoje poslanje, vrati se u Carigrad, ponesavši sa sobom tijelo sv. Klementa, pape rimskoga, koje je našao na Hersonu, gdje bješe svetac, izagnan od cara Trajana, mučeničkom smrti umr'o. I opet se zakloni u manastir, gdje mu bješe brat Metodije iguman.

U tom dodjoše i Rastislavljevi ljudi u Carigrad, a car Mihailo svjetovavši se s ujakom svojim Bardom, odredi za Moravsku našu solunsku braću. »Jesi li čuo, filozofe«, reče car Konstantin, »šta ištu Slaveni? Za taj posao nije niko bolji nego ti. Podji onamo sa svojim bratom: vi ste Solunjani, a Solunjani govore svi čisto slavenski.« »Ako i jesam umoran i boležljiv«, odgovori filozof, »a ono sam opet rad onamo poći, ako imadu knjiga na svome jeziku.« I odgovori mu car: »Djed moj i otac moj i mnogi drugi trudjahu se i ne mogoše naći, a kako ću ja naći?« A filozof reče: »A ko će na vodu pisati besjede i dati da ga zovu heretikom?« A car mu i Barda, ujak carev, odgovoriše: »Ako htjedbudeš, Bog će ti dati, kao što daje svima, koji ištu, i otvora, koji kucaju.« I podje filozof i stade po običaju na molitvu i doskora mu se javi Gospod, pred kojim su pristupačne molitve slugu njegovih, i Konstantin stvori slova, i poče pisati: U početku bješe riječ, i riječ bješe u Boga, i Bog bješe riječ. Uzradova se car i zahvali Bogu on i savjetnici njegovi, i posla braću sa mnogim darima, napisavši Rastislavu ovako knjigu: »Bog, koji hoće da se svi ljudi spasu i da dodju u poznanje istine, vidjevši vjeru tvoju i nastajavanje tvoje, dade eto u naše vrijeme te se napisaše knjige, kojih ne bješe otprije na vašemu jeziku, eda biste se i vi pribrojili k onim velikim narodima, koji slave Boga na svome jeziku. I poslasmo ti eto onoga, koji ih je napisao, čovjeka časna i blagovjerna, velikoga književnika i filozofa. Primi

taj dar, koji je veći i vredniji od svega zlata i srebra i dragoga kamenja i bogatstva propadljivoga. Daj utvrdi s njime posao i traži sa svim srcem Boga. Gledaj da se svi spasu, niko da ne oklijeva a svak da se upućuje na poznanje istine, da možeš i ti, privodeći ih u poznanje Boga istinoga, primiti platu na ovome i na onome svijetu za sve duše, koje uzvjeruju u Hrista, Boga našega, odsele i u napredak do vijeka, pa da ostaviš spomen i potonjim koljenima, kao što je ostavio veliki car Konstantin.«

S tim pismom i s darovima i s moćima sv. Klementa digoše se sv. braća na put u Moravsku. Put ih je vodio preko Bugarske. Jesu li prolazeći Bugarskom pohodili kneza Borisa, koji je takodjer želio primiti krst? O tome nam najznamenitiji spomenici ništa ne govore, a većina novijih historika drže, da su naši apostoli ne svraćajući se na dvor Borisov ravno zaputili u Moravsku.

Došavši u Moravsku s velikom ih časti primi Rastislav i sabravši učenike dade ih njima na nauku. Prevedavši domalo sav čin crkveni, naučiše ih jutrenju, časove, večernju i pavečernjicu i tajnu službu božju, i otvoriše se uši gluhima i jezik mutavih govoraše brzo i razgovijetno.

Govoreći narodu na jeziku narodnome, oni su bili u Moravskoj kao svoji medju svojima, dok su njemački svećenici bili svagda tudjini, na koje su Moravljani poglédali sa sumnjom, bojeći se, da će im s vjerom Hristovom nametnuti i omraženi jaram franački. A k tome su još sv. braća donijela i novo pismo, različito od njemačkoga, i što je najviše, na narodnome se jeziku slavenskom vršila i sveta misa i sva služba božja! Po svemu tome posao je sv. braće za čudo brzo napredovao, i Bog se uzradova, piše u starim knjigama, a djavo se postidje.

I dok Slaveni veseli bjehu, slušajući riječ Božju na svome jeziku, zli pakosnik, prokleti djavo, udje u svoje ljude i stade ih buniti, govoreći: »Ne slavi se Bog na taj način, jer da Bog šćaše tako, jamačno bi već odvajkada bio odredio, da se besjede njegove zapišu i tim slovima. Ali Bog je izabrao samo

tri jezika: židovski, grčki i latinski, na kojima treba da se prinosi hvala Bogu.« A govorahu tako Latini, veliki svećenici, svećenici i učenici njihovi. A Konstantin boreći se s njima kao David s inoplemenicima pobijedi ih iz svetih knjiga, i nazva ih trijezičnike i Pilatovce, jer je Pilat bio zapisao slovima grčkim, latinskim i židovskim krivicu Hristovu i metnuo mu je na križ više glave.

Latini digoše graju i iznesoše tužbu pred samoga papu Nikolu I. Čuvši o nastajavanju sv. braće koješta, i dobro i zlo, zaželje ih papa vidjeti i čuti iz njihovih upravo usta, šta je i kako je, pa ih pozva u Rim. Sveta braća poslušaše poziv papin i krenuše na put s moćima sv. Klementa i sa nekoliko odabranih svojih učenika, koji će se u Rimu zarediti za svećenike.

Na putu ih lijepo dočeka i primi Kocelj, knez slovenski, koji je sjedio na Blatnome jezeru. Kako je knez zavolio slavenske knjige, uzme ih odmah sam učiti, a sv. braći preda pedeset učenika, da i njih nauče knjizi slavenskoj.

Oprostivši se s Koceljem, digoše se putovati naprijed put Italije a na putu prodjoše i posavskom Hrvatskom.

U Mlecima udariše na Konstantina biskupi i popovi i kalugjeri kao vrane na sokola govoreći: »Kaži nam, čovječe, kake si to knjige napisao Slavenima, kakih nije nikad niko prije pisao, ni apostoli, ni rimski papa, ni Gregorije bogoslov, ni Jeronim, ni Augustin? Mi znamo za tri samo jezika, na kojima treba u knjigama slaviti Boga: židovski, grčki i latinski.« A filozof im odgovori: »Ne daje li Bog dažda svima jednako? Ne obasjava li sunce sve jednako? Ne udišemo li vazduh svi jednako? A vas kako nije stid odrediti tri samo jezika a sva ostala plemena i narodi neka budu slijepi i gluhi? A kažite mi, je li Bog tako slab, te ne bi mogao dati, ili je tako zavidljiv, te ne bi htio dati? Mi poznajemo mnogo naroda, koji imaju svoje knjige i na svome jeziku slave Boga. Eno vam Jermeni, Persijanci, Abazgi, Iberci, Sugdi, Goti, Avari, Tirsi, Kozari, Arapi, Egipćani, Sirci i mnogi drugi! Ako vam ni to

nije dosta, a vi čujte knjige što pišu! David vapije govoreći: Pjevajte Gospodu pjesmu novu, pjevaj Gospodu, sva zemljo! I opet: Raduj se Gospodu, sva zemljo; pjevajte, poklikujte i popijevajte! A na drugome mjestu: Sva zemlja nek se pokloni tebi i poje tebi, neka poje imenu tvojemu! I napokon: Hvalite Gospoda svi narodi, slavite ga sva plemena! Sve što diše neka hvali Gospoda! A Matej u evangjelju piše: Dade mi se svaka vlast na nebu i na zemlji; idite dakle i naučite sve narode, krsteći ih . . . i učeći da sve drže što sam vam zapovijedao . . . Tako i Marko: Idite po svemu svijetu i propovijedajte evangjelje svakome stvorenju . . . . A znaci onima, koji vjeruju, bit će ovi: imenom mojim izgonit će djavole, govorit će novim jezicima . . . A evo što govori Gospod i vama, učiteljima zakona: Teško vama književnici i fariseji, licemjeri, što zatvorate carstvo nebesko od ljudi; jer vi ne ulazite niti date da ulaze koji bi htjeli. I opet: Teško vama, zakonici, što uzeste ključ od znanja; sami ne udjoste, a koji šćadijahu da udju, zabraniste im. A čujte što Pavao piše Korinćanima: Ja bih htio da vi svi govorite jezike . . . . Ako truba da nerazgovijetan glas, ko će se pripraviti na boj? Tako i vi ako nerazumljivu riječ rečete jezikom, kako će se razumjeti šta govorite? jer ćete govoriti u vjetar. Ima na svijetu Bog zna koliko različnih glasova, ali ni jedan nije bez značenja. Ako dakle ne znam sile glasa, bit ću kao nijemac onome, kome govorim, i onaj koji govori, bit će meni nijemac . . . . Kako će onaj koji stoji mjesto prostaka reći amen po tvome blagoslovu, kad ne zna šta govoriš? . . . Ne zabranjujte, braćo moja, govoriti jezicima. I još govori Pavao: I svaki jezik da prizna da je Gospod Isus Hrist na slavu Boga oca.« I zasramivši ih takim besjedama, ostavi ih i ode.

U tom umrije papa Nikole I. (13. studenoga g. 867.) a na nekoliko dana prije, nego će sv. braća stići u Rim, sjede na prijestolje papinsko Hadrijan II. Kad se pročuo glas, da dolaze Konstantin i Metodije i da nose moći sv. Klementa pape,

izidoše im u susret papa i svi gradjani sa duplijerima i sa slavom velikom.

Sad sabra papa sinod crkve rimske i okolnih biskupa, i pozva slavenske apostole da u njihovoj nazočnosti rasprave o poslu, kojim su došli u Rim. Izbliže se o tome sinodu ne zna ništa, ali da su sv. braća kako treba branili svoje uredbe u Moravskoj i Panoniji, o tome nema sumnje, jer je papa odobrio, da se vrši služba božja na jeziku slavenskome. Kao za osobiti znak odobrenja posveti papa slavenske knjige i položi ih na žrtvenik, što je nad grobom svetoga Petra, i pjevahu nad njima svetu liturgiju. Po tome naredi papa dvjema biskupima, da zapope slavenske učenike, i kako ih zapopiše, odmah pjevahu prvi dan liturgiju u crkvi sv. apostola Petra na slavenskome jeziku, a drugi dan u crkvi svete Petronile, a treći dan u crkvi sv. Andrije, pa onda u crkvi velikoga učitelja vaseljenskoga Pavla apostola, i svu noć pjevahu slavenski, i opet sjutradan otpjevaše liturgiju nad svetim grobom njegovim.

Da bi se uredila crkva medju Slavenima, posvetiše Konstantina i Metodija za biskupe. No Konstantinu ne bješe suđeno, da i u napredak uživa plodove svoga truda.

Srvaše ga preveliki napori i pade u bolest. Trpeći mnogo dana bolove, javi mu se jednom Bog, i on zače pjevati veseleći se i govoreći: »Odslije nijesam više sluga ni caru ni drugome kome na zemlji, nego samo Bogu svemogućemu.« I ode sjutradan u manastir i nazva se Ćirilo. Poslije više dana videći da je došlo vrijeme da promijeni svijetom, podiže ruke i stade se suze roneći moliti. »Gospode, Bože moj! čuj molitvu moju i spasi vjerno stado svoje, kome si dao za pastira mene, nevrijednoga slugu svojega . . . Izbavi ih od bezbožne i pogane zlobe onih, koji hule na te, i satri trijezičnu herezu, i rasplodi crkvu svoju. Brani je silnom desnicom svojom i zaštiti je štitom krila svojih . . . . .« A bratu Metodiju još reče: »Ja odlazim, a znam da tebe želja vuče na goru (u manastir na gori Olimpu); ne ostavljaj zvanja

svoga, krozanj ćeš se spasti.« Izljubivši se sa svima, prestavi se 14. veljače g. 869.

A papa zapovjedi svjema Grcima, koji bjehu u Rimu, pa tako i Rimljanina, da s duplijerima u ruci pjevaju nad njime i da ga sprovedu kao papa što se sprovodi. Tako i učiniše. A Metodije, brat njegov, moljaše govoreći: »Mati nas je zaklela, da brat, koji nadživi brata, prenese tijelo njegovo u bratin manastir i onamo ga pogrebe.« I zapovjedi papa, da se položi Ćirilovo tijelo u kovčeg a kovčeg da se zakuje u gvoždje. Tako i učiniše, a Metodije se gotovljaše na put. U tome izidoše rimski biskupi pred papu i rekoše mu: »Ćirilo je obašao mnogo svijeta, a Bog ga evo doveo u Rim i ovdje primio dušu njegovu. Treba dakle da se u Rimu i pogrebe.« A papa će na to: »Poradi velike svetosti njegove i ljubavi, prestupit ću običaj rimski, i pogrepst ću ga u svome grobu u crkvi svetoga apostola Petra.« A Metodije ga zamoli: »Kad već ne ćete da me čujete i ne date mi tijelo bratovo, a ono ako vam je s voljom dajte neka leži u crkvi sv. Klementa, s kojim je ovamo i došao.« I papa zapovjedi da bude tako. I opet se sabraše biskupi i sav narod rimski, i prije nego će ga sprovesti rekoše: »Dajte da odgvozdimo kovčeg, da nije ko što uzeo.« Ali uzalud sva muka, ne mogahu otkovati kovčega, nego ga onako položiše u grob o desnu stranu žrtvenika u crkvi sv. Klementa. A kad se pojaviše čudesa, Rimljani ga još i više uzeše poštovati i ispisaše lik njegov nad grobom njegovim.

Kad je normanski knez Robert Guiskard udario god. 1084. na Rim, razvali se bazilika sv. Klementa i zasu grob Ćirilov. Na tisuću godina kasnije, kako su sv. braća zapalila luč vjere Hristove i za Slavene, god. 1863. nadjoše u podzemnoj kripti sv. Klementa grob prvoga prosvjetitelja slavenskoga, grob sv. Ćirila.

Da bi se započeto djelo sv. braće nastavilo, jače učvrstilo i bolje nasporilo, postavi Hadrijan II. Metodija glavom crkve Moravske.

Prije nego će Metodije natrag u Moravsku, stigoše u Rim poslanici od blatanskoga kneza Kocelja, moleći papu, da i njima dade Metodija za pastira. Papa im odgovori: »Ne samo tebi, nego svima tim stranama slavenskim šaljemo učitelja Metodija.« I posla Metodija, napisavši ovako knjigu: »Hadrijan, biskup i sluga Božji, Rastislavu i Kocelju. Slava na visini Bogu, i na zemlji mir, medju ljudima dobra volja. Tražeći učitelja, pravovjerni car Mihailo posla vam svetoga filozofa Konstantina s bratom njegovim Metodijem . . . . . Oni ništa ne učiniše protiv zakona crkvenih i dodjoše k nama noseći moći sv. Klementa. Obradovavši se radosti trostrukom razmotrismo sve zrelo i odredismo poslati u vaše zemlje Metodija, čovjeka savršena umom i pravovjerna, da vas nauči, kao što ištete, tumačeći vam knjige na vašemu jeziku po svima zakonima crkvenim. Samo držite ovaj običaj: Kod službe božje nek se čita apostol i evangjelje najprije na rimskome pa onda na slavenskome jeziku. Ako bi se ko drznuo odvraćati vas od istine i zavoditi u bludnju, grdeći knjige na vašemu jeziku, da je izopćen . . . Čuvajte se od onih, koji su vuci a ne ovce: po rodovima njihovim poznat će te ih . . . .« Tako posta Metodije arhiepiskop i crkve moravske i crkve panonske. kojoj pripadaše i posavska Hrvatska, a stolica joj bješe u Srijemu.

Pomolivši se na grobu bratovu, krenu Metodije u novu domovinu svoju. I knez Kocelj i knez Rastislav lijepo dočekaše novoga svoga duhovnog pastira. No domalo se obrati radost Metodijeva u žalost. Rastislav se diže na Nijemce, ali bješe hude sreće. Rodjeni nećak Svetopuk izda ga Nijemcima Na državnome saboru (870) u Regensburgu osudiše Rastislava na smrt, ali car Ludvig II. promijeni kazan, oslijepi ga i baci u manastir. Moravskom zagospodovaše Nijemci. Sad kao da je došlo najbolje vrijeme, da iskale biskupi njemački stari gnjev svoj na Metodiju, koji je na veliku nevolju njihovu postao samostalan metropolit. Metodije morade na sud pred njemačke biskupe i, kako piše u životu Metodijevu, pred kralja.

»Ti u našoj oblasti učiš« tužahu Nijemci Metodija. A on im odgovaraše. »Da je ovo vaša oblast, ja bih je ostavio, ali ona nije vaša nego sv. Petra. Ako ste se pak polakomili i za tudjim, čuvajte se, da probijajući gvozdenu goru koštanim tjemenom ne prospete sav mozak.« Na to će njemu Nijemci: »Nemoj tako, jer možeš zlo proći.« A on njima: »Govorit ću istinu i pred carevima, i ne ću se stidjeti, a vi činite sa mnom što vas je volja: ja nijesam bolji od onih, što su životom postradali govoreći istinu.« Videći kralj da ga biskupi ne mogu nikako sapreti, prekide pravdanje i reče: »Nemojte mi više salijetati Metodija, jer se evo već i oznojio, kao da je kod peći.« Na to će prihvatiti Metodije: »Čuj, gospodaru! Nadjoše ljudi mudarca, gdje se oznojio, i rekoše mu: šta se znojiš? A kako se ne ću znojiti, kad se prem s ludom čeljadi, odreče mudarac.« Završivši raspravljanje, poslaše Metodija u Švapsku, gdje osta izgnanikom dvije godine i po. Najžešći i najbješnji od svih bješe Hermanrik, biskup pasavski, koji je navalio na Metodija i bičem konjskim da ga bije.

Čuvši za ta nedjela papa Ivan VIII. (852—882) udari kletvom na kraljeve biskupe, da ne poju mise, dok ne puste Metodija na slobodu.

U tom Svetopuk oslobodi Moravsku od njemačke vlasti, a Metodije se vrati na svoju stolicu i nastavi vršiti uzvišeno zvanje svoje s najvećim uspjehom. Ali zlobni i nenavidljivi Nijemci ne prestaše pletkariti protiva Metodija i tužiše ga papi, a Ivan VIII. pozva g. 879. Metodija u Rim, da se pravda. »Zapovijedam ti,« piše papa, »da ne časeći časa gledaš odmah da dodješ k nama, da iz tvojih usta čujemo i saznamo, da li onako držiš i učiš, kao što si usmeno i pismeno uvjeravao svetu crkvu rimsku da vjeruješ. Dočusmo i to, da pjevaš misu na barbarskome to jest na slavenskome jeziku, a mi ti u poslanicama preko Pavla, biskupa jakinskoga, zabranismo, da ne vršiš svete službe na tome jeziku, nego na latinskome ili grčkome, kao što pjeva crkva Božja po svemu svijetu i medju svima narodima.«

Metodije otide u Rim i opravda se, a mjeseca lipnja god. 880 javi papa Svetopuku, da šalje Metodija natrag u Moravsku. »Mi posve odobravamo« piše Ivan VIII., »slavenska slova, što ih je negda sastavio Konstantin filozof, i zapovijedamo, da se na jeziku slavenskome propovijedaju djela Hrista, Gospoda našega. Jer onaj, koji je stvorio tri prva jezika, židovski, grčki i latinski, stvorio je i sve ostale jezike na hvalu i slavu svoju. Ali ištemo, da se u svjema crkvama vaše zemlje na veće poštovanje čita evangjelje najprije na latinskome jeziku pa onda na slavenskome, da bi ga razumio i narod, koji ne umije latinski. A tebi i tvojoj gospodi ako se hoće slušati misu na latinskome jeziku, zapovijedam, da ti se čitaju mise latinski.«

S Metodijem bješe u Rimu i zloglasni Viking. Taj Alamanin znadijaše pridobiti za Nijemce prevrtljivoga Svetopuka, a umovaše po vremenu dočepati se metropolije Moravske. Na molbu i preporuku Svetopukovu posveti ga papa za biskupa u Njitri. Dokopavši se stolice njitranske, rovaše protiva metropolita svoga Metodija. »Nama je papa dao vlast,« govoraše »i zapovjedio da iždenemo Metodija i istrijebimo učenje njegovo.« Sabravši se ljudi Moravljani iskahu, da im se pročita poslanica papina, da vide šta je i kako je. I žaleći ljudi, što će izgubiti takoga pastira i učitelja, zažale svi osim slabića, kojima pokretaše varka kao vjetar lišćem. I čitajući knjige papinske nadjoše, gdje stoji pisano: »Brat naš Metodije pravovjeran je i vrši djela apostolska i u njegove je ruke stavio Bog i stolica apostolska sve strane slavenske, i koga on usproklinje, bit će proklet, a koga on uzblagosivlja, bit će blagoslovljen.« I posramivši se neprijatelji njegovi razidoše se kao magla.

Ali Nijemci se ne ostaviše svojih pletaka. Viking zaputi u Rim i oblaga Metodija, a papa Stjepan VI. (885—891) napisa knjigu Svetopuku: »Što se Metodije usudio vršiti

službu Božju na jeziku slavenskome, to u napredak da nije nitko više činio. Evangjelje i apostol nek se prostome narodu tumači na njegovu jeziku.«

U tom umrije Metodije. Još otprije bješe uzeo, kako piše u njegovu životu, od svojih učenika dva popa, valjane brzopisce, i prevede izmedju ostaloga Svete knjige, izuzevši knjige o Makabejcima, s grčkoga jezika na slavenski, za šest mjeseci, od mjeseca ožujka do dvadeset i šestoga dana mjeseca listopada. A kad se približi vrijeme da primi platu za sve što je trpio i trudio se, upitaše ga učenici njegovi govoreći: »Ko misliš, časni oče i učitelju, da je zavrijedio od učenika tvojih da bude nasljednikom tvojim?« A on pokaza na učenika Gorazda i reče: »Eto vam čovjeka domoroca, vješta i latinskoj knjizi, i pravovjerna!« Na cvjetnu nedjelju podje u crkvu i blagoslovi cara i kneza i svećenike i sav narod i reče: »Čuvajte me, djeco, do trećega dana!« I tako bi. Na osvitak trećemu danu reče: »Gospode! u ruke tvoje predajem duh moj.« I rekavši ovo izdahnu svećenicima na rukama 6. travnja god. 885. A učenici njegovi očitaše službu crkvenu latinski, grčki i slavenski i položiše ga u sabornoj crkvi. I pribra se k ocima svojim, patrijarsima, prorocima i apostolima, učiteljima i mučenicima. A ljudi nebrojeno mnoštvo sabravši se ispratiše ga, oplakujući dobroga učitelja i pastira, sve, muškinje i ženskinje, malo i veliko, bogato i ubogo, slobodni ljudi i robovi, udovice i siročad, tudjini i domoroci, bolni i zdravi, jer je svima bio sve.

Sad su se izvršile riječi Metodijeve, što ih je rekao na samrti: u stado njegovo udariše grabljivi vuci. Pritiješnjen od Nijemaca preko zlosretnjika Vikinga i njegovih jednomišlenika, koje je potpomagao Rim, Svetopuk se sasvim odvrati od učenika sv. braće. Gorazd, Klement, Naum, Angjelar, Sava i drugi učenici, izagnani iz oblasti Svetopukove, pribjegoše u zemlje, gdje nije dosezala vlast njihovih neprijatelja, i nastaviše Bogom započeti rad svojih učitelja u njihovu duhu, dok je silna Svetopukova Moravska kao za pokaranje Božje

pala plijenom u ruke Nijemcima i Magjarima (906), koje je Arnulf, vojvoda koruški i potonji car njemački (887—899) bio pozvao u pomoć na Moravljane.

II.

Glagolica i ćirilica.

Vrijednost pisma. — Jesu li Slaveni prije vremena Ćirilova znali za pismo. — Što se mislilo za glagolsko pismo do Dobrovskoga. — Kako je Dobrovski objašnjivao postanje pisma glagolskoga. — Kako se danos o tome pitanju misli. — Postanje pisma ćirilskoga.

Ko prèglêdâ povjest one radnje, po kojoj smo se ispeli u prosvjetnome životu na onu visinu, na kojoj smo danas, svak će biti opazio, da je današnja prosveta naša u svjema pojavama svojim posljedica nebrojenih, izmedju sebe prerazličitih dogadjaja, koji su sve onamo od najstarijih vremena, do kojih se gotovo i ne seže pamćenje čovječje, malo po malo prilagali svaki svoju i unapredjivali razviće one prosvjete, kojom se mi danas s punim pravom ponosimo. Osvrćući se na niz tih prosvjetnih dogadjaja, duh se naš najviše i najradije zabavlja oko ponajsjajnijih dogadjaja, koji mu svojim sjajem kao zaslijepljuju oči te ne opaža i drugih, koji se na oko prikazuju kao neznatni, a kad tamo, ogledavši ih izbliže, oni se nalaze u redu najglavnijih osnova, na kojima se diže sva prosvjeta naša. U redu takih prosvjetnih osnova vidimo i pismo. Gdje bi bila današnja prosvjeta naša, da nema pisma? Koliko bi umno viši i jači bili od divljaka, koji ne znaju za pismo? Ili da je pismo postalo pred neko sto godina? Gdje bi bile stečevine prošavših vijekova? Mi za njih ne bismo valjada ni znali, a koliko bi ih i bilo? Ako je istina, da prave prosvjete ne stvara ni jedan narod ni jedan vijek, nego narodi i vijekovi, a ono kaka bi bila i kolika prosvjeta bez pisma? Razmišljavajući o prosvjetnoj vrijednosti pisma, morat ćemo priznati,

da je za jezikom pismo ponajglavnije pokretalo prosvjete ljudske. A što opet kod svega toga ne pomišljamo svagda, kad nam na oči dodje pismo, na veliko njegovo znamenovanje, to je samo prema onoj narodnoj: svako čudo za tri dana. Mi se još nekako čudimo brzojavnoj žici, koja u trenuće oka raznosi glase širom svijeta i u najudaljenije krajeve, a šta je Morseov izum prema pismu, koje pronosi glase od svake ruke kroz vijekove i vijekove i u najpoznija vremena! I živa riječ može mnogo, ali ne može ono ni onako kao što može pismo: ona nije onako stalna pa i pouzdana kao pismo. I njome se opći, ali to općenje veoma je stegnuto i po mjestu i po vremenu, dok pismo ne poznaje tih granica. Po njemu općimo sa svim prosvijetljenim svijetom današnjega vremena, po njemu općimo s prošavšim vijekovima, po njemu općit ćemo i s budućim naraštajima.

Velika vrijednost pisma odvajkada se osobito cijenila. To dokazuju i priče, koje pripovijedaju, kako su pismu naučili ljude ili sami bogovi ili bogoduhi ljudi. Stari Egipćani kazivahu, da ga je stvorio bog Tot, a predaja hebrejska hoće, da je prvo pismo načinio ili Enoh ili Adam, a mnogi vjerovahu, da je izašlo upravo iz ruku Božjih. Grcima je dao pismo Kadam, Rimljanima bog Merkurije, a Skandinavcima bog nad bogovima, sam Odin.

Ali za pismo se ne može upravo ni reći, da je stvoreno ili načinjeno. Sitni ovi znaci, što ih upotrebljavamo kao slova, nijesu u jedan put postali, oni su kroz stotine i tisuće godina postajali, dok su izišli ne samo kako ih danas gledamo, nego kako ih vidimo u najstarije vrijeme, kojega se hvata pamet čovječja. Prva pojava pisma u povjesti nije upravo početak nego završetak radnje, oko koje su radili vijekovi. Koliko je vremena moralo proći, dok su ljudi stali svoje misli prikazivati u slikama, a Bog zna koliko opet vijekova rastavlja taj čas od časa, kad se pismo razvilo u najveće savršenstvo te se njime počeli bilježiti pojedini glasovi u riječima, koje su kao znaci za predočbe, pojmove i misli!

Ogledajući pismo svih naroda, i starih i današnjih, opažamo, da se pravo pismo javlja samo u tri mjesta na čitavome svijetu: u Kini, Mezopotamiji i u Egiptu. Pismo egipatsko najviše se proširilo i najbolje usavršilo. Što ima danas naroda, oni svi, izuzevši narode, koji se po prosvjeti prislanjaju uz Kineze, pišu pismom, kome se traži podrijetlo u drevnome Egiptu. Naučivši se njemu od Egipćana, Feničani ga predadoše Grcima, od Grka primiše ga Rimljani, a onda k narodima sredovječnim prijedje pismo koje od Grka koje pak od Rimljana.

A kad primiše Slaveni pismo i od koga?

Jesu li Slaveni u dohističko doba znali za pismo? Crnorizac Hrabar, koji je pisao u vrijeme, kad je još bilo ljudi, što su vidjeli Ćirila i Metodija, veli izrijekom, da Slaveni predje, pogani budući, ne imadijahu knjiga, nego crtama i rezama brojahu i gatahu. To svjedočanstvo slavenskoga kalugjera iz X. vijeka koliko je samo sobom dragocjeno, toliko bi bilo još dragocjenije, da nije na žalost našu koješta u njemu zagonetno. Samo jedno kao da se jasno razbira iz čitavoga spisa Hrabrova: Slaveni otprije nijesu poznavali pravoga pisma, kako se upotrebljava u pisanju knjiga. Što se god nagadjalo za staro slavensko pismo u dohistorično doba, ostalo je puko nagadjanje, koje se ne može ni čime ni danas jošte iole valjano utvrditi.

Raseljavajući se i miješajući sa svijetom grčkim i rimskim, Slaveni uzeše mimo druge prosvjetne stečevine poznavati i pismo. »Krstivši se,« piše Hrabar, »trebalo je da pišu rimskim i grčkim slovima slavenske riječi bez ustrojenja.« Ali i to upotrebljavanje grčkih i latinskih slova bješe bez sumnje veoma neznato i stegnuto na najpreče upravo potrebe svakidašnjega života. A k tome bjehu i neprilična ta slova »jer kako se može« veli Hrabar, »pisati dobro grčkim slovima: живот, ili zêlo, ili čajanije, ili širota . . . i drugo što nalik na ovo?« Kad je u nas još na neko pedesetak godina natrag bila nevolja u pisanju hrvatskih riječi latinskim slovima, kako je istom bilo našim starima, koji nijesu bili vješti nikakome

pismu, kad im je odjedared zatrebalo da napišu koju svoju riječ slovima grčkim ili latinskim? Ili tudjinci kako su pisali pa i danas jošte kako pišu hrvatska imena?

»I tako bješe«, nastavlja crnorizac, »mnogo ljeta. Ali čovjekoljubac Bog, koji sve uredjuje i ne ostavlja roda čovječjega bez razuma, nego sve k razumu privodi i spasenju, pomilova rod slavenski i posla im svetoga Konstantina filozofa, koji se zove Ćirilo, čovjeka pravednoga i istinoga, te im stvori slova, jedna prema grčkim slovima, a druga prema slavenskim riječima .... u vrijeme Mihaila, cara grčkoga, i Borisa, kneza bugarskoga, i Rastislava, kneza moravskoga, i Kocelja, kneza blatanskoga.« I spomenici, u kojima se kazuje život svete solunske braće, svi bez izuzetka govore jednodušno, da je Konstantin-Ćirilo dao Slavenima pismo.

Ali koje pismo? Da li pismo, koje se i zove po sv. Ćirilu, pismo ćirilovsko, ili ono drugo pismo slavensko, koje zovemo glagolsko? Ili je možebiti oboje pismo Ćirilovo? To se jedva i pomisliti može. Da nije ćirilica, kao što joj ime kazuje, pismo Ćirilovo? A čija je onda glagolica, pismo, koje je po obličju svome kao zagonetno?

Ovo je posljednje pitanje osobito zanimalo slavenske učenjake sve onamo od XVI. vijeka pa do naših upravo dana.

Slovenski gramatik iz XVI. vijeka, Adam Bohorić, drži da je glagolicu izumio sv. Jeronim (346—420). I hrvatski učeni franciskan Rafael Levaković († oko 1650.) i Dalmatinac Matej Karaman († 1771.) posve su uvjereni, da je glagolica pismo Jeronimovo. Povodeći se za biskupom olomučkim Dubravskim († 1553.) vjeruju i češki učenjaci, kao n. pr. Veleslavin († 1599.) i Amos Komenski († 1670.), da je sveti Jeronim sastavio glagolicu i preveo na slavenski jezik sv. pismo. Tako uči i Lužičanin Abraham Frencelj († 1740.) i moravski spisatelj Ivan Stredovski († 1715.), da je Jeronim prvi počeo pisati glagolski. A Hrvati su se već i otprije bili ponosili, da je Jeronim »naš Dalmatin, dika, poštenje i slava i svitla kruna hrvatskoga jazika (XV. v.)« bio u Rimu »školi grčkoj i la-

tinskoj i slovênskoj mojstar (XVI. v.)« i da je on sastavio Hrvatima pismo. Prvom nam se javlja to mišljenje u XIII. vijeku Filip, biskup senjski, zamoli papu Inocenta IV. da bi odobrio slavenski jezik za službu božju, a papa poslušavši molbu biskupovu napisa mu knjigu u kojoj stoji, da »ima u Hrvatskoj nekako osobito pismo, za koje drže svećenici spomenute biskupije senjske, da ga je sv. Jeronim izumio i njime se u vršenju službe božje služio.«

A odakle takovo mišljenje medju hrvatskim svećenicima?

U saboru spljetskome god. 1059., u kome je sjedio i kralj hrvatski Petar I. Kresimir, zabraniše latinski biskupi metropolije spljetske, da se u napredak u njihovu području ne služi služba božja na slavenskome jeziku, nego samo na latinskome ili grčkom. A zašto? Jer je, veljahu, (jamačno više od zlobe nego od neznanja) gotska, to jest glagolska slova sastavio nekaki krivovjerac Metodije, koji mnogo i koješta lažno pisaše protiva pravila crkve katoličke na jeziku slavenskome pa zato po odredjenju Božjemu i pogibe naprečac kao izdajica Juda i nevjerni Arije. Papa Aleksandar II. potvrdi odredbe sabora spljetskoga. Ta grdna izmišljotina o krivovjernome Metodiju bijaše po svoj prilici uzrok, te se u nas, držeći i onako da krivovjerno pismo i krivovjerne knjige ne mogu podnijeti u pravovjernoj službi Božjoj, stalo pomišljati, da nije drugi ko priredio pismo i knjige slavenske, kojih se mimo sve zabrane i zapreke nikako nijesu mogli odreći hrvatski svećenici, tako su i njima i narodu njihovu bile omiljele. A ko bi to bio? Niko drugi, nego čovjek svet, učen i našemu jeziku vješt, a to ne može drugi niko biti osim sveti Jeronim. On, ponajveći izmedju učitelja zapadne crkve, rodom iz Stridona u Dalmaciji, priredio je, kako sam kaže u pismu k Sofroniju, prijevod Svetih knjiga za ljude svoga jezika. Po tim riječima ne može biti sumnje, mišljahu naši stari, da je Jeronim preveo Svete knjige na jezik dalmatinski, a to je slavenski jezik, jezik praselački u Dalmaciji. I zato su se eto te knjige odvajkada u velike i cijenile medju Hrvatima po Dalmaciji i drugim okol-

nim krajevima. A te knjige, što se pamti, bile su svagda pisane pismom glagolskim — bit će ih dakle već i sv. Jeronim napisao glagolicom. Tako je moglo dakle nastati mišljenje, da je sv. Jeronim izmislio glagolicu. A u pismo Jeronimovo ko će dirati, ko ga ne će kao pravu svetinju poštovati? K tome treba još i ovo imati na umu. Latinski prijevod Svetoga pisma, kako ga upotrebljava zapadna crkva od starine, djelo je Jeronimovo, koji je neke knjige sam preveo a neke opet, koje su već bile prevedene na latinski, pregledao i ispravio. Taj Jeronimov prijevod, koji se obično zove vulgata, prihvatila je zapadna crkva i uzela za svoj. Najstariji slavenski prijevod Svetih knjiga gradjen je prema grčkome tekstu, koji se u gdjekojim stvarima ne podudara s vulgatom. Po svoj prilici već veoma rano, može biti još u XI. vijeku, stao se u nas Hrvata, koji smo pristali sa zapadnom crkvom, ispravljati slavenski tekst Svetih knjiga prema Jeronimovu tekstu, a knjige, koje nijesu bile već otprije prevedene, prevodile su se u napredak s latinske vulgate. I tako su se po vremenu naše knjige približavale sve više k pravovjernoj vulgati Jeronimovoj, i po tome postajale i same sve pravovjernije. A ova skladnost medju našim knjigama i Jeronimovim Sv. pismom morala je još i jače utvrdjivati naše stare u mišljenju, da je Jeronimova sveta ruka, koja je priredila Sv. pismo za zapadnu crkvu, nastajavala i oko slavenskoga prijevoda Sv. pisma. Da bi dakle obranili slavensku službu božju od Latina, stari se hrvatski popovi nasloniše za nevolju na Jeronima, a vjerovanje, koje je postalo od nevolje, uhvati kasnije tako čvrst korijen, te i sami učeni ljudi XVI. XVII. i XVIII. vijeka, i domaći i strani, držahu, kako vidjesmo, da je glagolica Jeronimovo pismo.

Ali po dokazivanju učenoga upravitelja seminarije dubrovačke, Klementa Grubišića, koji je prvi (1766.) uzeo znanstveno istraživati postanje pisma glagolskoga, glagolica je starija i od svetoga Jeronima. Sva je prilika, misli Grubišić, da je glagolicu sastavio nekaki argoplovac Frižanin, vrsnik Polifemov. Frižani su dakako bili Slaveni, a slova njihova sasvim su na-

*

likovala na rune starih Geta i Gota, koji su takodjer Slaveni — pa od tih runa stvorila se glagolica!

Grubišićeva misao slabo je našla odziva; učenjacima se činilo priličnije mišljenje Dalmatinca Pastrića († 1708.), koji je tvrdio, da se glagolica razvila istom po vremenu iz ćirilovskoga pisma.

Sasvim drukčije učaše češki učenjak Gelazije Dobner († 1790): po njegovu mišljenju glagolica je starija od ćirilice, koja je i postala od glagolskoga pisma.

Otac filologije slavenske, Josip Dobrovski († 1829.), baveći se oko najrazličnijih pitanja, što se tiču slavenskih starina, prihvatio se i pisma glagolskoga, da mu nadje postanje. Po njegovu mišljenju glagolica bit će postala u XIII. vijeku, a starija nije nikako od XII. vijeka; može biti te se stalo oko nje raditi poslije onoga zloglasnoga sabora spljetskog g. 1059. Priredili su je hrvatski popovi i kalugjeri od ćirilice, izmijenivši je tako te joj se u jednu ruku ne bi poznalo podrijetlo ćirilovsko, a u drugu opet ruku da bi se po neobičnome obličju svome činila kao nešto osobito i veoma staro. A sve su to učinili iz velike revnosti i ljubavi k rimskoj crkvi, ne bi li tako što je više moguće otudjili i odijelili Slavene zapadne crkve od Slavena istočne crkve; pa da bi im djelo pošlo bolje za rukom, oni se nijesu stidjeli turiti u svijet i grdnu izmišljotinu, da je glagolicu sastavio sam sv. Jeronim.

Mišljenje Dobrovskoga oborio je Slovenac Bartolomej Kopitar, izdavši god 1836. spomenik glagolski, za koji se može držati, da je pisan u X. vijeku. Od te godine u napredak, koja je preznamenita u historiji slavenske filologije, pokrenula su se u velike i istraživanja o postanju glagolskoga pisma, a g. 1859. obnovi J. P. Šafarik misao Dobnerovu, da je glagolica starija od ćirilice.

Ali ako i jest glagolsko pismo starije od ćirilovskoga, može li se iz toga izvoditi, da je upravo Ćirilo sastavio glagolicu? Pa onda, ako je glagolica Ćirilovo pismo, čije je pismo ćirilica? A što je najznatnije: je li Ćirilo (ili drugi ko) izmislio glagolicu samostalno, ili ju je sastavio prema drugome već gotovome pismu, i koje je to drugo pismo?

Da ne spominjemo ovdje sve što su za neko tridesetak posljednjih godina o tim pitanjima učenjaci (Šafarik, Miklošić, Rački, Geitler i dr.) iznijeli u svojim djelima, mi ćemo ovdje pokušati da na kratko pokažemo najnovije rezultate, kaki se ogledaju u studijama našega učenoga zemljaka prof. V. Jagića.

Glagolsko pismo niti je nahvalice izmišljeno tako, te bi bilo prema ostalim poznatim pismima kao nešto sasvim novo, niti je sačinjeno od slova iz različitih alfabeta, kao što su pored grčkih slova u glagolici htjeli jedni da ima hebrejskih, drugi opet etiopskih, sasanidskih itd. slova: ono je po svjema slovima svojim pismo grčko u osobitome obliku. U grčkim rukopisima iz VIII. IX. i X. vijeka imaju, izmedju ostaloga, ove vrste pisma: uncijalno, minuskulno i kursivno pismo, kao u nas od prilike što ima štampano, veliko i malo, i pisaće pismo.*) I glagolica i ćirilica razvila se iz grčkoga pisma spomenutoga vremena, i to glagolsko je pismo postalo prema grčkome kursivnom i minuskulnom, a ćirilovsko prema grčkome uncijalnom pismu. Jedno je dakle i drugo po postanju svojemu grčko pismo, a što su opet glagolica i ćirilica u obličju svome tako znatno različite jedna od druge, to je nastalo po tome, što su i crte pisma kursivnoga, minuskulnog i uncijalnog izmedju sebe različite, kao na primjer što su različiti potezi i našega današnjega štampanoga i rukopisnog pisma.

Poredeći pismo ćirilovsko s grčkim uncijalnim pismom, opaža se, da je ćirilica, do nekoliko slova, nepromijenjeno grčko pismo, a u glagolici se nasuprot poteško razbiraju crte grčkome, kursivnom i minuskulnom pismu, te se prema tome i čini ona više kao samoniklo pismo. I to je bio jedan izmedju ostalih uzorka, zašto se tako mučno ulazilo u trag podrijetlu

*) O spomenutim vrstama pisma raspravlja dr. B. Sulek u II. knjizi „Novovjekih izuma“ (izdala Matica hrvatska g. 1883.) na str, 61—62. U istoj knjizi priloženi su k strani 67. primjeri staroga rukopisnoga pisma glagolskog i grčke kursive, a k strani 131. i 133. ogledi stare štampane ćirilice i glagolice.

pisma glagolskoga, dok se za ćirilicu u opće nije moglo s razlogom ni sumnjati, gdje joj je izvor.

A zašto je sastavljač, kad već nije mogao ili hotio sam izmisliti novih slova za Slavene, odabrao kursivna upravo slova grčka i od njih sačinio pismo, koje je prema ćirilovskome pismu podosta neprilično za pisanje? Zašto nije uzeo radije uncijalna grčka slova, koje je i onako bilo liturgično pismo grčko? Pa onda, zašto nije ostavio što je više moguće netaknute crte grčkome pismu? Na ta pitanja sam Bog zna kad ćemo dobiti pouzdan odgovor i da li ćemo ga igdi i dobiti . . .

Nema sumnje, da je najprije postala glagolica pa onda ćirilica. U isto vrijeme nije moglo postati i jedno i drugo pismo, jer ako je, kao što se odvajkada držalo pa i danas se još drži, sastavio Slavenima prva slova sv. Konstantin-Ćirilo, onda doista nema uzroka misliti, da je Ćirilo sastavio i glagolicu i ćirilicu. Jer šta će mu dvojako pismo, kad je jamačno bilo dosta nevolje i s jednim? A da nije Ćirilo složio najprije glagolicu, pa videći, da bi ćirilica bila spretnija, prihvatio se poslije udesiti za slavenske glasove grčku uncijalu? I to je teško pomišljati, da je Konstantin filozof, na glasu gramatik, pristupio k tako znamenitomu poslu upravo nepripravno i nepromišljeno, te je morao poslije nekolike godine sam svojom rukom rušiti svoje pismo a po tome i ugled svoj. Ali može biti te je sv. Ćirilo počeo pisati pismom ćirilovskim, pa je poslije neko drugi sastavio glagolicu? Ni to nije prilično. Ko će kod lagljega pisma tražiti teže? A glagolica je svakako teža pisati od ćirilice. Kad dakle valja držati, da je glagolica najstarije i prvo pismo slavensko, a prvome pismu da je naučio Slavene sv. Konstantin-Ćirilo, onda valja držati i to, da je glagolicu sačinio sv. Ćirilo.

A sad da se vratimo k pitanju, zašto je sv. Ćirilo odabrao grčku kursivu? Na to, kao što spomenusmo, ne može se ništa pouzdano odgovoriti, ali V. Jagić ogledao je i to pitanje da nam koliko toliko objasni. Da se nije Konstantin-Ćirilu činilo, da je grčka kursiva po svojim različnim i pokretnijim oblicima zgodnija da se preudesi nego uncijala, koja je prema

kursivi postojanija i više kao ukočena? A može još i to biti, da su Slaveni upotrebljavajući, po svjedočanstvu Hrabrovu, već i otprije pismo grčko, upotrebljavali upravo kursivu, a Ćirilo znajući to prihvatio u neku ruku i onako već poznato pismo, pa ga prema potrebi priredio i dao mu odredjeni oblik.

Tome mišljenju ne smeta, što stare knjige kazuju, da je Ćirilo s pomoću božjom upravo stvorio slavenska slova (vidi str. 4. i 12.). Ako mi još i danas kažemo, da je Vitezović sačinio, pa recimo i stvorio slovo *ć*, a Gaj slova *č*, *š*, *ž*, a Vuk znake љ, њ, ђ i t. d., zato opet ne mislimo, da je Vitezović ili Gaj ili Vuk stvorio upravo nešto sasvim novo, što otprije nije nikako bilo. Tako se dakle, a još i više može kazati za sv. Konstantin-Ćirila, da je stvorio Slavenima pismo, ako je to pismo i bilo donekle već i prije poznato Grcima po kursivi njihovoj, a možebiti i Slavenima, koji su njime pisali za nevolju »bez ustrojenja,« kao što kaže crnorizac Hrabar. Osobito za glasove slavenske, kao n. pr. što su *č*, *ž*, *š* i drugi, kojih nema grčki jezik pa se zato u njemu i ne bilježe, može se reći, da je sv. Ćirilo upravo stvorio nove znake; on je istina, i te znake uzeo iz pisma grčkoga, ali im je dao sasvim novo znamenovanje i tako ih u neku ruku doisto nove stvorio, kao od prilike Vuk što je stvorio nova slova љ, њ, prema ль i нь ili ћ ђ prema ѳ. Po tome je ponajglavnija zasluga Ćirilova, što je grčko pismo tako priredio za pisanje slavensko, da su se njime u napredak mogle posve dobro bilježiti sve riječi slavenske, i to svaki njihov glas svojim osobitim slovom. Sv. Ćirilo posvjedočio je i u tome poslu neobičnu svoju vještinu i pokazao, da je izvanredno dobro, i u najtanje tančine glasovne poznavao jezik, za koji je sastavljao slova. Njegovo je pismo, što se tiče naznačivanja pojedinih glasova, savršeno, da ga savršenijega nemamo ni mi danas.

Iz Moravske, ili upravo reći iz sjeverne Panonije proširila se glagolica i na jug. Kad su po smrti Metodijevoj (885) uzeli Nijemci goniti učenike njegove, zakloniše se oni od

neprijatelja svojih u zemlje hrvatske, srpske i bugarske. Najznamenitiji izmedju sviju bješe Klement, potonji biskup velički. Bugarski knez Boris primi ga najusrdnije i posla u Kutmičevicu, što je bila bugarska oblast onamo oko Ohrida, da uči narod. A Klement, kao što piše u njegovu životu, jednako nastajavaše raditi kako knez željaše. On kazivaše nauku Hristovu svjema, razgovarajući se s njima o spasonosnim uredjenjima Hristovim i njegovim naukama božanskim. U svakome kraju imadjaše po izbor učenika, svega do tri tisuće i pet stotina na broj, s kojima se veoma mnogo družaše, objašnjujući im sve, što je tamno u Svetome pismu. Njegovi ga učenici ne vidješe nigda besposlena, jer on ili učaše djecu, pokazujući im slova, ili im tumačaše što je pisano, ili im vježbaše ruku u pisanju, ili se moljaše dan i noć Bogu, ili se zabavljaše čitanjem, ili pisaše knjige. Po smrti Borisovoj († 907.) postavi ga car Simeon († 927.) za biskupa veličkoga u Macedoniji. Ondje ga čekaše nov posao. Razumjevši, da narod u njegovu području ne zna riječi Božje, ugleda se na učitelja svoga, velikoga Metodija, i uze učiti narod. A videći, da mu narod ne umije čitati, a mnogi svećenici naučivši na nevolju tek nešto čitati, da ne razumiju grčkih knjiga nimalo, pa su zato neuki, što nemaju na bugarskome jeziku knjiga, iz kojih bi učili, zamisli Klement, da sastavi besjede proste i razgovijetne, u kojima ne će biti ništa ni preduboko ni previsoko, nego sve onako prosto da će ih i najprostiji Bugarin razumjeti. Tako je s Klementom, biskupom veličkim, započela u bugarskoj književnosti radnja kao nastavak radnji prvoprosvjetitelja slavenskih, i već za cara Simeona slavila svoj zlatni vijek.

I za ovu književnu radnju upotrebljavala se iznajprije glagolica, a poslije ju je zamijenila ćirilica, i to po mišljenju V. Jagića već u vrijeme cara Simeona. Onamo od svršetka IX. vijeka bugarske su zemlje u uskoj svezi s istočnim carstvom i padaju sasvim u područje bizantinske kulture. Približavajući se sve više u svemu životu, i javnome i privatnom, i crkvenome i državnom, k uzoru grčkome, Bugari prihvatiše

napokon i obično pismo grčko, uncijalu, a slova, kojih ne bijaše u njoj, uzeše gotova iz glagolice, izmijenivši im nešto oblik prema crtama uncijalnoga pisma; tako su postali ćirilovski znaci ѫ, ч i drugi, kojih nema u grčkome pismu. Kod ovoga novog, spretnijega i boljeg pisma stala se u Bugarskoj sve više gubiti glagolica, dok nije najzad i izginula. Iz Bugarske proširila se poslije ćirilica i na sjever, u ruske zemlje, i na zapad, u krajeve srpske, a preko njih i u oblasti hrvatske, gdje je prvi put nalazimo na svršetku XII. vijeka. Što je Slavena pristalo za istočnom crkvom, oni su svi već u najstarije vrijeme primili ćirilicu i očuvali je kao najveću svetinju pradjedovsku kroza sve vijekove, dok je medju Slavenima zapadne crkve rano istrijebila latinska kultura gotovo sasvijem bez traga pismo glagolsko i nametnula im svoje latinsko pismo.

Najbolje je sreće bila glagolica medju Hrvatima. Po mnijenju V. Jagića glagolsko pismo bit će došlo u hrvatske zemlje koje upravo iz Panonije, koje opet iz jugozapadnih krajeva bugarskih. U Hrvatskoj našla je glagolica drugu svoju domovinu i razvila se po vremenu u osobitome obliku. Iznajprije ne bjehu crte u glagolskome pismu ni sasvim okrugle ni sasvim uglaste, dok su poslije u Bugarskoj pretegnuli više okrugli a u Hrvatskoj opet više uglasti potezi. Prema tome se i zove okrugla glagolica bugarskom, a uglasta hrvatskom glagolicom. Kad se kod ostalih Slavena, kod Slovenaca, Čeha, Moravljana, Rusa, Bugara i Srba već odavno bio zatr'o svaki trag pismu glagolskome, Hrvati su ga još jednako pazili kao zjenicu oka svoga i branili od svake nevolje. Osobite kulturne prilike spriječile su, kao što ćemo vidjeti, te se glagolica nije mogla obraniti i ostati i u potonje vijekove narodno pismo hrvatsko, kao na primjer što je ostala ćirilica narodno pismo u Rusa, Bugara i Srba. Pored glagolice u nas se Hrvata već u XII. vijeku (1185.) javlja i pismo ćirilovsko, koje se (u nekolika slova nešto izmijenjeno) osobito gajilo, kao što će se pokazati, u krajevima, u kojima se miješao narod jedne i druge

crkve: to je bosanska bukvica ili upravo bosansko-dalmatinska ćirilica, koja se do danas sačuvala, kako pouzdano doznajemo, samo još u porodici begova Čengijića kao porodično pismo.

Razmotrivši postanje glagolskoga i ćirilovskog pisma, red je da ogledamo:

III.

Jezik na kojemu su pisala sveta braća.

Šta se otprije mislilo za jezik knjiga Cirilovih i Metodijevih. — Danas ga zovu jezik stari slovenski ili stari bugarski. — Jezik stari slovenski obrnuo se u književnosti po vremenu na jezik narodni, hrvatski ili srpski, bugarski i ruski. — Primjeri jezika staroga slovenskog iz X—XI. vijeka, i hrvatsko-slovenskoga iz XIII. XIV. i XV. vijeka. — Primjer staroga jezika hrvatskoga iz XV. vijeka. — U Slavena istočne crkve prevladjuje rusko-slovenski jezik, za koji se poslije vjerovalo, da je pravi jezik stari slovenski. — Primjeri jezika srpsko-slovenskoga iz XVI. vijeka, i rusko-slovenskoga kako se danas upotrebljava u istočnoj crkvi. — U novije vrijeme starim jezikom crkvenim služi se samo crkva a gaji ga nauka.

Koliko se godj o tome pitanju ozbiljno istraživalo i pisalo sve od Augusta Ludviga Schlözera (1735.—1809.) pa do danas, ono nije ni u naše još vrijeme tako istraženo i raspravljeno te bi se sasvim pouzdano moglo odrediti, gdje se jezik, na kojemu su pisali Ćirilo i Metodije, govorio, gdje mu je domovina, gdje li potomstvo.

Jedni su držali, da su Sv. braća pisala na zajedničkom jeziku slavenskom, iz kojega su se s vremenom razvili svi ostali jezici; drugi su mislili, da se tim jezikom govorilo po desnome Podunavlju onamo od Biograda do Crnoga mora i opet od Dunava do Jadranskoga mora pa sve do Soluna, a to je bio stari jezik bugarsko-srpski; počevši tako tražiti jezik prvih knjiga slavenskih na jugu, jedni su ga poslije

tražili i našli u starome hrvatskom, drugi u starome srpskom, a treći opet u starome bugarskom jeziku; ali kako su Sv. braća pisala knjige za Slavene Rastislavljeve, to su treći pošli s juga na sjevero-zapad i našli traženi jezik u starome moravskom ili starome slovačkom ili u panonsko-slovenskom ili u panonsko-moravskom jeziku; k tome je bilo učenjaka, koji su mislili, da su najstarije knjige slavenske bile napisane na jeziku starome ruskom, a najzad treba da spomenemo i to, da ima učenih ljudi medju Rusima, koji drže, da jezik Ćirilovih knjiga nije ni bio pravi narodni jezik, nego su njime govorili Slaveni, koji su se iz različnih strana pribrali u Carigradu pa se tako po vremenu stvorio neki osobiti, recimo gospodski jezik, kojemu je bio vješt i Ćirilo pa stao onda njime i knjige pisati.

Od sviju tih mišljenja dva su ponajglavnija, kojih se drže današnji najveći učenjaci, i domaći i strani. Jedni uče, da su Ćirilo i Metodije pisali na jeziku svoga zavičaja, to jest na jeziku bugarskome, koji se prema današnjemu zove stari bugarski jezik, a drugi uče, da su jezikom Ćirilovih knjiga govorili Sloveni, za koje su pisali Ćirilo i Metodije, to jest panonski Sloveni, ogranak plemena slovenskoga, koje se sezalo na sjever ne samo do Dunava nego i preko Dunava u Moravsku, pa prema tome zovu jezik, za koji spominjemo, panonsko-slovenski ili prosto stari slovenski jezik (u njemačkome: altslovenische Sprache, u ruskome: (старій) словѣнскій языкъ). Mi ćemo u ovoj knjizi zvati jezik knjiga Ćirilovih i Metodijevih jezik stari slovenski, a da ne bude nikake pometnje, treba izrijekom i ovdje spomenuti (što je već napomenuto u I. sv. na str. 69.) jedno, da se sadašnji jezik slovenski ili slovenački, kako se govori n. pr. u Kranjskoj, nije razvio iz jezika staroga slovenskog, na kojemu je pisao sv. Ćirilo, nego se razvio iz jezika, koji je Ćirilovu jeziku vrlo na blizu, ali nije s njime jedan; a drugo, da stari slovenski jezik nije bio u starini svjema Slavenima zajednički jezik (koji bismo zvali stari slavenski jezik, ili u njemačkome: altslavische

Sprache, ili u ruskome старій славянскій языкъ), iz kojega su po vremenu postali svi jezici slavenski, nego je i on bio osobita grana, koja se izvila iz zajedničkoga jezika slavenskoga kao i svi ostali jezici slavenski.

Jezik stari slovenski broji se danas k mrtvim jezicima. U samoj Panoniji istrijebili su ga Madžari, a koliko se njime govorilo na sjeveru i preko Dunava, nestalo ga je u češko-slovačkome jeziku, koji se s vremenom proširio sve do Dunava. Najšire mu područje bješe u X. i XI. vijeku.

Odredjen od sv. braće i potvrdjen od rimske stolice iznajprije za liturgički jezik crkve panonsko-moravske, on je postao poslije liturgički jezik kod svih Slavena, u kojih se vršila služba božja na slavenskome jeziku. Tako je crkveni jezik stari slovenski prešao iz Velike Moravske k Česima, Slovacima i Poljacima, ka Hrvatima, Srbima i Bugarima, a iz Bugarske u ruske zemlje, u koje je možebiti već i prije došao ravno iz Panonije.

Medju Slavenima zapadne crkve bio je stari slovenski jezik zle sreće: istisnut od latinskoga jezika iz crkve već na svršetku XI. vijeka, ne bješe mu nigdje drugdje mjesta da se održi i očuva, pa se tako sasvim gotovo bez traga dotamanio. (Vidi u I. sv. na str. 70. 72.) Osim sviju ostalih katoličkih Slavena jedini su ga Hrvati branili i obranili.

U Slavena istočne crkve nije se nigda gotovo ni znalo u crkvi za drugi jezik nego za jezik stari slovenski. Po liturgiji nastao je on uzvišeniji mimo sve narodne jezike, pa kao što je na zapadu upravo preko crkve izišao latinski jezik književni i u opće prosvjetni jezik, tako je i kod Slavena istočne crkve postao jezik stari slovenski jezikom književnim a po tome i jezikom prosvjetnim. Iz osobitih uzroka, koji će se poslije pokazati, bješe nasuprot u Hrvata jezik stari slovenski svagda više ili manje samo jezik crkveni.

Za vremena sv. Ćirila i Metodija slavenska su plemena već živjela svako o sebi i govorila svako svojim osobitim jezikom. Prema tome stari se slovenski jezik i onda razlikovao kako od

jezika zapadnih slavenskih, od jezika češkoga, poljskoga i lužičko-srpskog, tako i od istočnoga slavenskog jezika ruskog i od južnih jezika slavenskih, to jest od jezika slovenskoga, hrvatskoga ili srpskog, i bugarskoga. Primivši jezik stari slovenski za svoj liturgički i književni jezik, Slaveni zapadni, južni i istočni trebalo je da uče taj jezik. Istina, što dalje sežemo u prošlost, to su jezici slavenski sve na bliže jedan drugome te nema sumnje, da su na primjer Hrvati u IX. ili X. vijeku razumjeli stari slovenski jezik gotovo kao i svoj rodjeni, ali ako su ga i razumjeli, a ono opet nijesu mogli na njemu pisati bez osobite nauke; treba dakle svakako držati, da su spisatelji, recimo hrvatski, srpski, bugarski i ruski učili jezik stari slovenski. Ali kako oni nijesu ni mogli taj jezik izbliže učiti kao mi danas što ga učimo, nije za čudo, što se kod sve pozornosti i pažnje potkradalo koješta iz živoga narodnog govora u mrtvi jezik stari slovenski i u onim djelima, koja su se samo prepisivala iz izvornika starih slovenskih. Odatle dolazi, te se već u spomenicima jezika staroga slovenskog, za koje se drži, da su napisani u XI. a možebiti i u X. vijeku, nalazi tragova živim jezicima narodnim. Tako na primjer u evangjelju, što ga je pisao djakon Gregorije od g. 1056. do 1057. za Ostromira, kneza novgorodskoga, ima koješto rusko; a u evangjelju, što se našlo u svetogorskome manastiru Zografu, a napisano je po mišljenju profesora V. Jagića na svršetku X. ili na početku XI. vijeka negdje u Bugarskoj, ima nešto tragova narodnome jeziku bugarskome, dok u evangjelju marijinskome iz X. vijeka ima pojava, koji pominju na jezik hrvatski. Što su spomenici mladji, to im jezik u jednu ruku sve više zaostaje za pravim jezikom starim slovenskim a u drugu sve jače zanosi na živi narodni. Dogoneći tako koje za nevolju koje opet nehotice prepisači a još više spisatelji jezik stari slovenski prema svome narodnome, on najzad ako se i nije prometnuo sasvim u jezik narodni, a ono je opet postao čisto nalik nanj. Što se jezika samoga tiče, to su najstarije promjene u glasovima, dok u oblicima, riječima i sintaksi

spomenici stari slovenski i teže i docnije popuštaju jezicima narodnim. Takav miješani jezik zove se u nauci hrvatsko-slovenski, srpsko-slovenski, bugarsko-slovenski, rusko-slovenski i t. d., a spomenici pisani na takovu jeziku zovu se spomenici hrvatsko-slovenski, rusko-slovenski i t. d., ili spomenici stari slovenski roda hrvatskoga, srpskoga, bugarskoga i t. d. Primjera radi dodat ćemo nekolike vrste iz Matejeva evangjelja (II. 1-6), kako su prevedena u spomenicima jezika staroga slovenskog i hrvatsko-slovenskog do svršetka XV. vijeka.

U prijevodu Vukovu glase pomenute vrste ovako:

1. A kad se rodi Isus u Vitlejemu Judejskome, za vremena cara Iroda, a to dodju mudarci od istoka u Jerusalim i kažu:

2. Gdje je car Judejski što se rodio? Jer smo vidjeli njegovu zvijezdu na istoku, i došli smo da mu se poklonimo.

3. Kad to čuje car Irod, uplaši se i sav Jerusalim s njim.

4. I sabravši sve glavare svešteničke i književnike narodne, pitaše ih: gdje će se roditi Hristos?

5. A oni mu rekoše: u Vitlejemu Judejskome; jer je tako prorok napisao:

6. I ti Vitlejeme, zemljo Judina! ni po čem nijesi najmanji u državi Judinoj; jer će iz tebe izići čelovodja koji će pasti narod moj Izrailja.

U glagolskim evangjeljima (Asemanovu i marijinskome) iz svršetka X. ili iz početka XI. vijeka na jeziku starome slovenskom:

1. ⰋⰔⰖⰔⰖ ⰓⰑⰆⰄⰠⰞⰖ ⰔⰅ ⰂⰟ ⰂⰋⰕⰎⰅⰅⰏⰡ ⰋⰖⰄⰅⰋⰔⰕⰡ ⰂⰟ ⰄⰠⰐⰋ ⰋⰓⰑⰄⰀ ⰜⰡⰔⰀⰓⰡ, ⰔⰅ ⰂⰎⰟⰔⰂⰋ ⰑⰕⰟ ⰂⰟⰔⰕⰑⰍⰟ ⰒⰓⰋⰄⰘ ⰂⰟ ⰋⰅⰓⰖⰔⰀⰎⰋⰏⰟ ⰃⰎⰀⰃⰑⰎⰙⰞⰕⰅ:

2. ⰍⰟⰄⰅ ⰅⰔⰕⰟ ⰓⰑⰆⰄⰅⰋ ⰔⰅ ⰜⰡⰔⰀⰓⰟ ⰋⰖⰄⰅⰋⰔⰍⰟ? ⰂⰋⰄⰡⰘⰑⰏⰟ ⰁⰑ ⰈⰂⰡⰈⰄⰘ ⰅⰃⰑ ⰐⰀ ⰂⰟⰔⰕⰑⰜⰡ, Ⰻ ⰒⰓⰋⰄⰑⰏⰟ ⰒⰑⰍⰎⰑⰐⰋⰕⰟ ⰔⰅ ⰅⰏⰖ.

3. ⰔⰎⰟⰉⰞⰀⰂⰟ ⰆⰅ ⰋⰓⰑⰄⰟ ⰜⰡⰔⰀⰓⰟ ⰔⰟⰏⰨⰕⰅ ⰔⰅ Ⰻ ⰂⰠⰔⰠ ⰋⰅⰓⰖⰔⰀⰎⰋⰏⰟ ⰔⰟ ⰐⰋⰏⰠ.

4. Ⰻ ⰔⰟⰁⰠⰓⰀⰂⰟ ⰂⰠⰔⰨ ⰀⰓⰘⰋⰅⰓⰅⰨ Ⰻ ⰍⰟⰐⰋⰆⰟⰐⰋⰍⰟⰉ ⰎⰖⰄⰠⰔⰍⰟⰉⰡ ⰂⰟⰒⰓⰀⰞⰀⰀⰞⰅ Ⱗ, ⰍⰟⰄⰅ ⰘⰓⰋⰔⰕⰑⰔⰟ ⰓⰑⰄⰋⰕⰟ ⰔⰅ.

5. [illegible]

6. [illegible]

a. U svrliškome evangjelju, koje će biti prepisano s glagolskoga izvornika, XIII. vijeka (1279.) na jeziku srpsko-slovenskome:

1. **Ісоусоу же рождьшоу се вь виѳлѣомѣ июдѣисцѣмь вь дни Ирода цара: се вльсви от вьстокь приидоу вь иероусалимь глаголоуще:**

2. **где есть рожден се царь июдѣискь? видѣхомь бо звѣздоу его на вьстоцѣ, и придохомь поклонити се емоу.**

3. **Слышав же Иродь царь смете се и вьсь иероусалимь с нымь.**

4. **И сьбра все архиерѣе и книжьникы людьские, вьпрашаше е, где христось раждаеть се.**

5. **Они же рѣше емоу: вь виѳлѣомѣ июдѣисцѣмь, тако бо писано есть пророкомь:**

6. **и тии виѳлеоме, земле июдова, иничимже меньша еси вь владикахь июдовахь: ис тебе бо изидеть владика, иже оупасеть люди мое израилѣ.**

b. U glagolskome misalu Kukuljevićevu iz XIV. vijeka na jeziku hrvatsko-slovenskome:

1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

6. ѧ оⷭѧ оⷣѧⷭⷭⷩⷣѧⷭⷫѧ, ѳⷫⷭⷭⷩⷫ ѧⷣⷭⷬѧⷣⷫⷯ, ⷬѧⷣⷣѧⷭⷭ ⷩⷫ ⷭⷯⷬⷬ ⷭⷫⷭ оⷭ ⷭⷭⷩⷯⷭⷬⷭⷬⷯ ѧⷣⷭⷬ ѧⷣⷭⷯⷬ: ѧѳⷬ ⷭⷫⷭⷫⷤ ⷤⷭ ѧѳⷬⷭⷬⷫ оⷭⷭⷩⷯⷭⷬⷭⷬⷯ, ѧⷣⷩⷫ ⷣⷭⷯⷬⷭⷣⷫⷭⷫ ⷩⷣⷭⷬⷭ ⷭⷯⷭ ѧѳⷬⷬⷬⷯⷭⷩ.

c. U nikoljskome evangjelju, prepisanu s glagolskoga izvornika, od bosanskoga bogomila Hvala, na svršetku XIV. ili na početku XV. vijeka:

1. Исоусоу же рождьшоу се въ Вытлиомы иудыстиимь въ дьни Ирода цара, се влъхвы отъ въсточька придоу въ Ероусалимь глаголоуште:

2. гды иесть рождѣ се царь иудыскы? видѣхомь во звиздоу его на въстоцы, и придомь поклонити се емоу.

3. Оуслышавъ же Ирода царь, смете се и вси Ероусолимь с нимь.

4. И събравъ все архиереые и книжиикы иудыскые, въпрашаше е, къде Христось раждаеть се.

5. Они же рѣше емоу: въ Вытлиомы иудѣискыимь, тако бо писано есть пророкомь:

6. и ты Вытлиоме, земле иудова, ныимь же маньшыѣ есы въ владыкахъ иудовахъ; ис тебе бо изыдеть владыка, иже оупасеть лоуды мое Израила.

d. U najstarijoj glagolskoj štampanoj knjizi, u hrvatskome misalu od g. 1483.

1. ѧⷢⷫⷭⷢ ⷢⷯⷯⷬ ⷯⷭⷯⷬ ⷯⷭⷯⷬⷯⷭ ⷫⷭ' оⷭⷯⷫⷭⷫⷩⷯⷯⷫⷭⷫⷤ ⷯⷣⷫⷭⷢⷯⷭⷬⷭⷬⷯⷭⷫⷭ ⷫⷫ ⷫⷢⷭⷯ ⷯⷭⷯⷫⷭⷢⷭ, ⷯⷯ ⷫⷫⷩⷯⷫⷫⷬ ⷯⷫⷫ ⷫⷫⷯⷫⷭⷯⷭⷤ ⷭⷢⷭⷯⷭⷯ ⷫⷭ' ⷯⷭⷯⷫⷯⷣⷩⷯⷭⷫ ⷢⷫⷩⷭⷢⷢⷩⷯⷯⷫⷭ:

2. ⷢⷭⷢⷤ ⷯⷯⷫⷭⷫ ⷯⷩⷯ ⷭⷯⷯⷫ ⷯⷯⷫⷭ ⷫⷯⷯⷫⷭ ⷯⷣⷫⷭⷢⷭⷯⷭⷬⷯ? ⷫⷫⷯⷭⷢⷭⷯⷭⷫ ⷭⷯⷯ ⷢⷫⷫⷫⷤⷢⷫⷭⷯⷯ ⷯⷭⷢ ⷫⷫⷯⷫⷭⷯⷭⷯⷭⷫ ⷭⷢⷭⷯⷭⷯ ⷯ ⷭⷢⷭⷯⷭⷯⷭⷫ ⷭⷢⷭⷩⷯⷯⷣⷯⷭⷫ ⷯⷯ ⷭⷫⷫⷯ.

3. ⷯⷩⷯⷭⷬⷭⷢⷫⷫ ⷩⷯⷭ ⷯⷭⷯⷫⷭ ⷫⷯⷯⷫⷭⷭ, ⷯⷫⷫⷫⷫⷭ ⷯⷯ ⷯ ⷫⷫⷭⷢⷭ ⷯⷭⷯⷣⷯⷭⷯⷩⷯⷭⷫ ⷩ ⷣⷯⷭⷫ.

4. ⷯ ⷯⷭⷢⷯⷭⷭ ⷫⷫⷯⷯ ⷭⷭⷭⷢⷯⷭⷭⷯⷭⷤ ⷯ ⷭⷭⷣⷯⷩⷭⷣⷭⷯ ⷯⷣⷫⷭⷢⷭⷯⷭⷯⷭⷣ ⷯ ⷫⷫⷣⷭⷢⷭⷭ ⷯⷭⷢⷭⷭⷭⷯⷭⷫ ⷯⷯ ⷭⷭⷯⷭⷢⷭⷯⷭⷫ ⷯⷯⷭ, ⷢⷫⷭⷢ ⷢⷭⷭⷯⷯⷫⷫⷯⷯⷭⷯⷭⷫ ⷭⷢⷯⷭⷭⷩⷭⷯⷭⷫ ⷯⷯ ⷭⷯⷯ.

5. ⷯⷣⷯ ⷩⷩⷯ ⷭⷢⷭⷯⷭⷯ ⷯⷫⷫⷯ: ⷫⷫⷭ ⷫⷫⷯⷫⷭⷩⷩⷯⷫⷫⷭ ⷯⷣⷫⷭⷢⷭⷯⷭⷯⷭⷫ. ⷫⷫⷯⷭⷢⷯ ⷭⷯⷯ ⷣⷫⷯⷯⷭⷢⷯⷣ ⷯⷯⷫⷫ ⷣⷫⷭⷢⷭⷯⷭⷯⷫⷫ:

6. ѧ оⷭѧ оⷣѧⷭⷭⷩⷣѧⷭⷫѧ, ѳⷫⷭⷭⷩⷫ ѧⷣⷭⷬѧⷣⷫⷯ, ⷬѧⷣⷣѧⷭⷭ ⷩⷫ ⷭⷯⷬⷬ ⷭⷫⷭ оⷭ ⷭⷭⷩⷯⷭⷬⷭⷬⷯⷭⷫ ⷯⷣⷭⷬⷭⷬⷯⷭⷫ, ⷯⷯ ⷫⷫⷯⷭⷤ ⷤⷭ ѧⷢⷭⷯⷭⷬ оⷭⷭⷩⷯⷭⷬⷭⷬⷯ, ⷯⷣⷩⷫ ⷣⷭⷯⷬⷭⷣⷫⷭⷫ ⷩⷣ

Po prvome pogledu čini se, da nema osobitih razlika izmedju ovih vrsta iz prijevoda staroga slovenskog i potonjih prijepisa hrvatskih ili srpskih, ali ogledavši ih izbliže razabrat ćemo, da ima znatnih osobina, po kojima se može odmah odrediti, da je prijevod onih vrsta pod *a, b, c* i *d* mladji, i da zanosi na narodni jezik hrvatski ili srpski. Evo samo nekoliko osobina u glasovima naših spomenika.

Jezik stari slovenski imao je dva glasa, što su se izgovarali na nos: ⱘ ѫ ą koje glasi kao *on* u francuskoj riječi b o n, i ⱔ ѧ ę koje se izgovara kao francusko *in* u riječi f i n. Tih glasova nema u jeziku hrvatskome, nego mjesto njih imaju *u* ili *e;* tako n. pr. stara slovenska riječ ⱂⱃⰹⰴⱘ придѫ p r i d ą glasi u svjema i najstarijim spomenicima hrvatskim prema hrvatskome jeziku ⱂⱃⰻⰴⱆ придоу p r i d u, a staro slovensko ⱄⱔ сѧ *sę* obrnuto je u svjema našim spomenicima po izgovoru narodnome na ⱄⰵ се *se.* Ni za glas ⱏⰹ ili ⱏⰺ ili ⱏⰻ, ы ili ъи, koji se od prilike izgovarao kao *y,* ne zna se u hrvatskome jeziku, nego se zamjenjuje glasom *i,* pa zato se i čita staro slovensko ⱄⰾⱏⰹⱎⰰⰲⱏ слышавъ s l y š a v ъ u spomenicima hrvatskim (*b* i *d*) ⱄⰾⰻⱎⰰⰲⱜ слишавь s l i š a v(ь); što se u ćirilovskim spomenicima (*a* i *c*) piše ы *y* mjesto narodnoga и *i,* to je samo onako od običaja, kao n. pr. i u nas što su nekoji spisatelji još u novije vrijeme pisali *perst* ili *vèrt* po starome pravopisu, a čitali su kao i svi drugi *prst, vrt.* U jeziku starome slovenskom bilježe se dva poluglasna, i to ⱏ ъ i ⱐ ь: ono se izgovaralo od prilike kao veoma kratko *u,* a ovo kao kratko *i.* U našim spomenicima ili se piše — onako od običaja — ili jedno samo poluglasno ь ı, ili se ne pišu nikako, ili se zamjenjuju po narodnome govoru glasom *a*; n. pr. staro slovensko ⰲⱏ ⰴⱐⱀⰹ въ дьни pišu naši stari kojekako: ili вь дьни (*c*) ili вь дни (*a*) ili ⰲ ⰴⱜⱀⰻ в дьни (*d*) ili ⰲ ⰴⱀⰻ в дни (*b*), a riječ ⰲⱐⱄⱐ вьсь napisana je u misalu hrvatskome od god. 1483. ⰲⰰⱄⱜ вась. I glas ⱑ ѣ, koji se u starome slovenskom izgovarao kao *e* što kajkavci izgovaraju u riječi dẹte, bilježi se opet od nekoga običaja — ili znakom ⱑ ѣ ili se

mjesto njega piše po narodnome govoru istočnom є ili po zapadnom ѕ и; tako je n. pr. bogomil Hval napisao staru slovensku riječ ѕѵѧѧѧѩє ꙁвѣздѫ zvêzdą po izgovoru svoga kraja звиздоу zvizdu i t. d.

I ovo nekoliko primjera mislimo da će moći pokazati, kako se prepisači, prepisujući knjige na mrtvome jeziku, nijesu mogli oteti živome govoru narodnom te su koje više koje manje zanosili se za njim. Sasvim pretegnuti nije nikako mogao jezik čisti narodni u crkvenim knjigama: svetost knjiga samih pa k tome i književna tradicija nijesu dopuštale, da se jezik crkvenih knjiga iz temelja izmijeni i zamijeni narodnim govorom. U knjigama, koje nijesu bile namijenjene upravo liturgičkim potrebama, nijesu se svagda, osobito u nas na zapadu, pridržavali spisatelji staroga crkvenoga jezika. Tako su n. pr. evangjelja u misnim našim knjigama udešena prema evangjeljima na starome slovenskom jeziku, a u evangjelistarima, iz kojih se čitalo narodu kod propovijedi, pisana su ona na jeziku narodnome; primjera radi ispisat ćemo ovdje spominjane vrste iz prvoga štampanog evangjelistara hrvatskoga od god. 1495:

1. Pokle se rodi Isus u Betlemi židofskomu u dni Irudą kralja, evo kralji od istoka pridoše u Jerusalem govoreći:

2. Gdi je kralj židofski, ki se jest porodil? jere smo vidili zvizdu njegovu u istoku i prišli smo pokloniti se njemu.

3. Slišavfši to kralj Irud, smutil se jest i vas Jeruzolim s njim.

4. I skupifši fse vladafce popofske i knjižnike od puka, ispitovaše od njih, kadi će se Isukrst poroditi.

5. A oni rekoše njemu: U Betlemu židofskomu, jere tako pisano jest po proroku:

6. A ti, Betleme, grade žudejski, nikakore nisi najmanjši u poglavicah žudejskih, jere iz tebe izajdet (po crkvenome, mjesto: izajde) vojvoda, ki će vladati pukom mojim u Izraelu.

Knjiga pisanih na jeziku starome slovenskom bilo je iznajprije, koliko se može pouzdano odrediti, mnogo na broj, a

širile su se i umnožavale u prijepisima. Koliko su u prijepisima sve više dobijali maha živi jezici narodni, toliko su se taki prijepisi i radije i više čitali, jer su se opet lašnje razumijevali nego izvornici stari slovenski. Tako su knjige stare slovenske dolazile sve više i više u zaborav, a s njima je dakako i poznavanje jezika staroga slovenskog išlo sve na manje. A kad su prijepisi sasvim zamijenili izvorne knjige, s kojih su se prepisivali, nije za čudo, što se kod knjiga pisanih na miješanome jeziku, n. pr. na jeziku hrvatsko-slovenskome, s vremenom posve zaboravio u nas jezik stari slovenski te su naši stari uzeli misliti, da sv. Ćirilo nije drukčije ni pisao, nego onako, kao što su oni čitali u svojim knjigama. (Isporedi o tome i ono što je spomenuto na str. 18.) Po tome ćemo lako razumjeti, što naš stari ljetopisac pripovijeda, da je »sveti muž Kostanc naredio popove i knjigu hrvacku, i istumačio iz grčkoga hrvacku knjigu i hrvacka istumačio evangjelja i sve pištule crikvene, i tako staroga kako novoga zakona.« Tako su držali i Srbi i Bugari i Rusi svaki za jezik svojih knjiga, da je njime pisao sv. Ćirilo, dok se nije u drugoj polovini XIV. vijeka stalo medju Slavenima istočne crkve, upravo medju Srbima i Bugarima, širiti mišljenje, da je ruskoslovenski jezik pravi jezik Ćirilovih i Metodijevih knjiga.

Južne Slavene istočne crkve i Ruse vezale su odvajkada tijesne sveze i vjerske i književne. Po manastirima srpskim i bugarskim svagda je bivalo i ruskih kalugjera, a u historiji ruske crkve i književnosti spominju se zaslužni duhovnici i spisatelji rodom Bugari i Srbi. Osim pravoslavnih južnih Slavena zalazili su pokadšto u Rusiju i katolički Slaveni, a naime Hrvati, za koje kaže u opisivanju svoga puta (1437) Simeon Suzdaljski, što je pratio metropolita ruskoga Izidora na crkveni sabor u Florenciju, da su »po jeziku Rusi a po vjeri Latini«; tako je na svršetku XV. vijeka došao u Novgorod odnekud iz naših krajeva dominikanac Benijamin, koji je po zapovijesti arhiepiskopovoj izmedju ostaloga prevodio s latinskoga i knjige o Makabejcima na jezik rusko-slovenski, pa ne znajući sasvijem

dobro jezika, ostavio je gdjekoje riječi i neprevedene (n. pr. ѕѣтvoriša balistasъ i mahinasъ). Najživlje je općenje izmedju pravoslavnih sjevernih i južnih Slavena bilo na Svetoj gori, gdje su imali svoje manastire Srbi Hilendarski, Bugari Zografski a Rusi sv. Panteleemona. Oko tih manastira nastajavahu s najvećom pažnjom svi bez izuzetka gospodari, i srpski i bugarski i ruski. Kao što se nekad srpski car Stjepan Dušan Silni brinuo slavenskim kalugjerima svetogorskim, a osobito ruskim, tako je poslije, kad su propale samostalne države južnoslavenske, bila briga ruskih careva, da štite slavenske Svetogorce. Bit će vrijedno, da se zabilježi, kako su srpski hilendarski kalugjeri donesavši ruskome gospodaru Ivanu Vasiljeviću († 1505.) ikone sv. Simeona, Save, Stjepana, Milutina, cara Lazara i druge, molili cara, da bi ih branio ne samo od Turaka nego i od Grka. »U našemu otačanstvu«, govorahu kalugjeri, »nema danas ni kneza ni vodja; nade nemamo ni na koga, do samo na Gospoda, i prečistu njegovu Bogomater, i na tvoje sveto i veliko i blagočastivo carstvo. Naši manastiri slavenski u tudjoj su grčkoj zemlji, a mi bez svojih careva i ktitora trpimo i glad i žedj i golotinju medju bezbožnim Agarenima (Turcima). Smiluj se, care, na nas, i primit ćeš platu od Boga sa blaženim pokojnikom velikim knezom Jaroslavom, koji je osnovao porodicu sv. Panteleemona, i sa svetima našim, svetim Simeonom i Savom.«

Kako je bilo znatno općenje izmedju južnih Slavena i Rusa, nije za čudo, što se sva sila knjiga roda hrvatskoga, srpskoga i bugarskog rasijalo po Rusiji, za koji je opet kao u zamjenu došlo mnogo knjiga roda ruskoga na jug, osobito k Bugarima i Srbima. Kod tolikih knjiga pisanih na jeziku starome slovenskom različitoga roda moralo se napokon zametnuti pitanje, kaki je bio jezik, na kome su sve te knjige bile iznajprije pisane, jer nije moguće, da su Ćirilo i Metodije pisali i hrvatsko-slovenski, i srpsko-slovenski, i bugarsko-slovenski, i rusko-slovenski. Budući da se za jezik stari slovenski nije više znalo, zato se uzelo tražiti, koji bi izmedju poznatih jezika književnih

mogao biti jezik knjiga Ćirilovih i Metodijevih. Znajući, da je sv. Ćirilo učio i Kozare, koji su sjedjeli u današnjoj južnoj Rusiji, lako se porodilo mišljenje, da je on naviještao vjeru najprije Rusima a istom poslije panonskim i moravskim Slavenima i prema tome da je najprije naučio upravo ruski jezik. S time je u svezi, što se čita u životu sv. Ćirila, sačuvanu u prijepisu iz XIV. vijeka, kako je Konstantin filozof zašavši medju Kozare »našao onamo evangjelje i psaltir, oboje pisano slovima ruskim.« Koliko se godj s pravom sumnja, da spomenuto mjesto onako kako je zabilježeno, nije bilo već od početka u žiću sv. Ćirila, nego je poslije pribilježeno, toliko opet nema sumnje, da je upravo ono ponajznatnije utvrdjivalo mišljenje, da je Konstantin-Ćirilo pisao na jeziku ruskome. U ostalome, bilo kako mu drago, u drugoj polovini XIV. i u početku XV. vijeka javlja se i medju neruskim Slavenima vjerovanje, da je rusko-slovenski jezik pravi jezik Ćirilovih i Metodijevih knjiga. Konstantin filozof Kostenski, poznati spisatelj srpski iz prve polovine XV. vijeka, raspravljajući u svome djelu o pravopisu i pitanje, na koji je izmedju slavenskih jezika iznajprije prevedeno Sveto pismo, dokazuje da je na ruski, ako ne sasvim, a ono svakako u glavnome tako da su se pogdjekoje samo riječi uzimale i iz drugih slavenskih jezika, a naime iz bugarskoga, iz češkoga, iz hrvatskoga i srpskog i iz samoga bosanskog jezika, i od te smjese postao je jezik svetih knjiga.

Utvrdivši se mišljenje, da je rusko-slovenski jezik ne samo najstariji slavenski jezik crkveni, nego i pravi koreniti govor plemena slavenskoga, on je sve više i više preotimao mah i u književnosti južnih Slavena, a osobito onamo od svršetka XVII. vijeka, kad Srbi i Bugari u jedan put ostadoše bez svojih crkvenih knjiga. Što je bilo u našim zemljama štamparija, u kojima su se štampale crkvene knjige za narod istočne crkve, one su sve pod gospodstvom turskim prestale u XVII. vijeku. U tome stanu Rusi izdavati crkvene knjige ne samo za narod ruski nego i za druge pravoslavne Slavene, a sve

na jeziku rusko-slovenskome, ili kako su ga već stali zvati, na jeziku **slavenskome**. Biblije i ostale crkvene knjige izdaju se za upotrebljavanje kod „Великороссовъ, Болгаръ и Сръбовъ и прочїъ подобныхъ намъ въ православїи", medju kojima se vrši služba božja „богоугоднымъ языкомъ словенскимъ въ Великой и Малой Русїи, въ Сербѣхъ и Болгарѣхъ"; izdaju se „въ общую пользу въ благочестїи свѣтлосїяющаго, великаго и славнаго народа Россїйскаго и прочїхъ народовъ преслад-чайшаго языка Славенска, божественныхъ писанїй употребляющихъ и въ правовѣрїи живущихъ", koji u crkvi imaju „широкїй и великославный языкъ Славенскїй, въ Великой и Малой Россїи, въ Сербїи, Болгарїи", a taj je „славенскїй языкъ отецъ и источникъ" svjema ostalim slavenskim jezicima.

Kod ovih rusko-slovenskih knjiga malo po malo sasvim se zaboravile medju Bugarima i Srbima stare knjige i stari njihov jezik crkveni, pa se danas kod Slavena u svoj grčko-iztočnoj i grčko-sjedinjenoj crkvi upotrebljavaju knjige samo na rusko-slovenskome jeziku. Primjera radi pokazat ćemo evo kakav je medju nama bio jezik u istočnoj crkvi XVI. vijeka, a kakav je danas.

G. 1552. štampao je вь Бѣлградѣ Trojan Gundulić от великаго града Доубровника evangjelje, oko kojega se trudio i грѣшный много окааннѣиши и мьнши вь иноцѣхъ ієромонахь мардарїє от монастыра глаголѥмаго Мрькшина црква, иже ѥсть блызь Үрьнїє гори. U toj knjizi imaju spominjane vrste iz Matejeva evangjelja (II. 1—6) ovako:

1. Исоусоу же рождьшоу се вь вїѳлеемѣ Їоуденстѣмь вь дни Ірωда цѣсара, и се вльсви оть вьстокь прїидоше вь ієросалимь глаголюще:

2. гдѣ ѥсть рожден се цѣсарь іоудѣиськь? видѣхом бо звѣздоу єго на вьстоцѣ и прїидохомь поклонити се ємоу.

3. Слышав же Ірωдь цѣсарь, смоути се и вьсь ієросалимь сь нимь,

4. и сьбравь вьсе архїереїє и книжники людьскыѥ, выпрашааше от нихь, гдѣ Христось раждает се.

5. ѡни же рѣше емоу: вь вїѳлеемѣ іоудѣистѣмь; тако бо писано ѥст пророкомь:

6. и ты виѳлееме, землѥ іоудова, ничим же мьниши еси вь владикахь іоудовахь; ис тебѣ бо изыдеть вождь, иже оупасеть люди мое исраилѧ.

A evo kako se danas čita u nas u istočnoj crkvi:

1. Іисоусоу же рождшоу сѧ[1] въ виѳлеемѣ іоудеистѣмъ, во[2] дни Ирѡда царѧ[1], се волсви[2] ѡтъ востѡкъ[2] прїидоша[3] во[2] Іеросалимъ, глаголюще:

2. гдѣ есть рожден сѧ[1] царь іоудеискїи? видѣхомъ бо звѣздоу егѡ на востоцѣ[2], и прїидохомъ поклонити сѧ[1] емоу.

3. Слышавъ же Ирѡдъ царь смоути сѧ[1], и весь[4] Іеросалимъ съ нимъ,

4. и собравъ[2] всѧ[1] первосвещенники[5] и книжники людскіѧ[1]. вопрошаше[2] отъ нихъ: гдѣ Христосъ раждает сѧ[1].

5. ѡни же рекоша[3] емоу: въ Виѳлеемѣ іоудеистѣмъ; такѡ бо писано есть пророкомъ:

6. и ты Виѳлееме, земле іоудова, ничимже менши[4] еси во[2] владикахъ іоудовихъ: изъ тебе бо изыдетъ вождь, иже оупасетъ люди моѧ[1] Ісраилѧ[1].

Istom u novije vrijeme, kad su stali izlaziti na svjetlo stari književni spomenici, pretegnulo je u učenomu svijetu mišljenje, da najstariji jezik crkveni, jezik knjiga Ćirilovih i Metodijevih, nije jezik ni starih hrvatskih, ni starih srpskih, ni starih bugarskih pa ni starih ruskih knjiga, da se jezik sviju tih knjiga zanosi za jezikom još starijim, a to je jezik stari slovenski. On je bio prvi izmedju svih slavenskih jezika jezik književni, na koji su se u potonje vijekove svi Slaveni, koji

1. Čitaj po ruskome: s*ja*, car*ja*, vs*ja*, ljudski*ja*, mo*ja*, israil*ja*, — 2. v*o*, v*o*lsvi, v*o*stokъ, v*o*stocê, s*o*brahъ, v*o*prošaše, po ruskome, dok bi po hrvatskome ili srpskome trebalo da bude v*a* ili *u*, s*a*brah ili zbrah i t. d. — 3. pridoš*a*, rekoš*a* ruski, mjesto hrvatskoga pridoš*e*, rekoš*e*. — 4. v*e*sь. m*e*nši ruski mjesto hrvatskoga v*a*s, m*a*njši, — 5, p*e*rvo- po ruskome mjesto hrvatskoga p*r*vo—.

su vršili službu božju na narodnome jeziku, jedan više drugi manje ugledali.

To je u kratkim crtama sudbina jezika staroga slovenskog, koji zamrijevši negdje u XI. vijeku održao se pomladjen u raznolikome vidu kao liturgički jezik sve do dana današnjega. Otprije bijaše on i književni jezik osobito u Slavena istočne crkve, dok je kod nas Hrvata već u starini ustupio u proizvodima svjetovne književnosti mjesto narodnome govoru. Kao jezik crkveni on bijaše i kulturni jezik, i po tome sprečavaše, istina, u Srba, Bugara i Rusa viši razvoj jezika narodnoga, ali ujedno odbijaše svaki tudji jezik, da se ne nametne prosvijetljenim redovima narodnim kao kulturni jezik. Zar bi u nas na štetu narodnoga jezika bio pretegnuo u knjizi latinski jezik, da je kojom srećom obladala po svemu narodu liturgija slavenska? A je li jeziku hrvatskome ili češkome ili poljskom od dugotrajnoga gospodovanja jezika latinskoga veća korist, nego što je na primjer ruskome od jezika staroga slovenskog? Nama bi dakako bilo milije, da se u Srba književna radnja razvijala na čistome jeziku narodnom, ali nam je opet draže gledati u njih književni jezik stari slovenski nego u nas jezik latinski ili talijanski. A k tome treba i to imati na pameti, da jezik stari slovenski nije nigda sasvim istisnuo iz književnosti jezika narodnoga, nego je dopuštao, da se i on malo po malo kao uzgaja i pripravlja za visoko zvanje, koje mu je namijenila budućnost. Riješivši narodni život spônâ u koje ga sapinjahu stare predaje i predsude, novi je vijek razvezao i narodne jezike. Lomonosov (1711—1765) u Rusa, i Dositije Obradović (1739—1811) u Srba, prekidoše starinske predaje, a njihovi našljednici Rus Nikola Karamzin (1766—1826) i Srbin Vuk Stefanović Karadžić (1787—1864) izvojevaše svaki svome narodnome jeziku potpunu pretežnost i neograničenu vlast u književnosti. Od toga vremena živi jezik stari slovenski kao časna starina samo u crkvi, a sva je prilika da ga odatle ne će za dugo i dugo vrijeme potisnuti jezik narodni. Područje jednome i drugome oštro je označeno, i lakše je

pomišljati, da će s vremenom i narodni jezik pretegnuti u crkvi, nego da će jezik crkveni ikad doći opet do one prevlasti u književnosti, koju je u prošlosti imao. I jedan i drugi jezik svetinja je narodna, ali što je jezik crkveni bio u prošlosti, ono ne može i danas da bude. Književnost našega vremena treba da crpe svoju snagu iz naroda, iz kojega je nikla: njezin je život u živome jeziku narodnom; tudji ili mrtvi jezik sapinje je u poletu, bez kojega joj nema ni pravoga života.

Jezik stari slovenski nije, kao otprije što su neki mislili, onaj stari zajednički jezik slavenski, iz kojega su se po vremenu svi ostali razvili, ali se opet može reći, da je onome zajedničkom jeziku mimo sve ostale on najbliži već i zato, što je sačuvan iz vremena, iz kojih nam se nije zabilježen učuvao ni jedan drugi jezik slavenski. Odatle jeziku starome slovenskom i velika naučna vrijednost. Budući u neku ruku na medji izmedju dohistoričkoga i historičkoga doba, on, kao najstariji predstavnik jezika slavenskih, vrijedi u nauci današnjega vremena u opće kao najstariji jezik slavenski; po njemu se prodire u tamno doba negdašnjega zajedinstva jezika slavenskih a ujedno se živo osvjetljuje historički život pojedinih slavenskih jezika, koji su kao mladji od njega. Nebrojene pojave u jezicima slavenskim ostale bi bez njega i najoštrijemu oku zagonetne. Učeno istraživanje jezika slavenskih počinje upravo u vrijeme, kad su uzeli na svijet izlaziti spomenici jezika staroga slovenskog. U redovima modernih nauka odredjeno mu je časno mjesto. On se predaje u svim universitetima, duhovnim akademijama i historičko-filologičkim institutima u Rusiji; u našoj monarkiji u universitetu bečkome, budimpeštanskome, černovičkome, gradačkome, krakovskome, lavovskome, praškome i zagrebačkom; u carstvu njemačkome u universitetu berlinskome, breslavskome, i leipziškome, a po jedna stolica namijenjena mu je u Danskoj, Francuskoj, Italiji, Srbiji i Švedskoj. I u srednjim školama ruskim, bugarskim, srpskim, hrvatskim i slovenskim uči se jezik stari slovenski kao osobiti naučni predmet. Prije neko pedesetak godina bavilo se oko njega tek nekoliko

slavenskih učenjaka, a gle danas! Jezik stari slovenski živi još od starine kod većine Slavena u crkvi, a u nauci uskrsao je on u naše vrijeme na nov život kod sviju bez razlike Slavena.

IV.

Književni rad svete braće.

Šta su pisali na jeziku starome slovenskom Ćirilo i Metodije. — Književno nastojanje njihovih učenika u Bugarskoj. — Vijek Simeonov. — Najznamenitiji spomenici jezika staroga slovenskog iz X—XI. vijeka. — Osvrt na zasluge prvoučitelja slavenskih.

Kad je car Mihailo pozvao svetu braću, da krenu u Moravsku propovijedati riječ Božju, stade Konstantin, kako piše u njegovu životu, na molitvu i doskoro mu se javi Gospod, i Konstantin stvori slova i poče pisati: »U početku bješe riječ, i riječ bješe u Boga, i Bog bješe riječ.« A to su riječi, s kojima počinje evangjelje, što ga je napisao sv. Ivan. Medju izabranim dijelovima svetoga evangjelja, što se čitaju kod službe božje uz crkvenu godinu, počevši od uskršnje nedjelje, na prvome je mjestu čitanje iz prve glave Ivanova evangjelja, koje počinje: U početku bješe riječ. Po tome je Ćirilo najprije priredio na jeziku starome slovenskom nedjeljno ili izborno evangjelje. Je li ovaj posao dovršio Ćirilo još u Carigradu, ili istom poslije u Moravskoj, gdje je nastavio priredjivati i druge knjige, što trebaju kod službe božje, to se ne može sasvim pouzdano odrediti. A teško je odrediti izbliže i to, koliko je oko prvih knjiga nastajavao Ćirilo sam, i je li u tome poslu i koliko imao djela i njegov brat Metodije, a možebiti i njihovi prvi učenici.

Kad su se Sv. braća g. 867. digla putovati u Rim, nema sumnje, da su bile već dovršene u prijevodu ove knjige: evangjelje, kako se upotrebljava u čitanju crkvenome; apostol, to jest čitanja iz djela i poslanica apostolskih;

psaltir i služba, u kojoj su bile molitve i pjesme, što se čitaju na jutrenju, časove, obednju, večernju, pavečernjicu, na tajnu službu i na krštenje. Sve to bješe udešeno prema obredu i ustavu crkve istočne, koji je bio u IX. vijeku mnogo kraći i prostiji nego u potonje vrijeme. Te knjige odobri i posveti papa Hadrijan II. i položi ih na žrtvenik, što je nad grobom sv. Petra, i pjevahu nad njima svetu liturgiju (vidi str. 8.)

Započetu književnu radnju nastavi po smrti Ćirilovoj Metodije sa svojim učenicima. U životu Metodijevu, koji će biti napisao jedan izmedju učenika njegovih, spominje se, kako je odabrao od učenika svojih dva brzopisca i preveo sa grčkoga jezika na slavenski u brzo vrijeme sve knjige starozavjetne osim knjiga o Makabejcima, dok je evangjelje i apostol i psaltir bio već otprije preveo s Konstantinom zajedno. I Ivan eksarh bugarski, koji je živio za vrijeme cara Simeona, svjedoči, da je »veliki božji arhiepiskop Metodije preveo sve ustavne knjige, šezdeset na broj, s helenskoga, to jest grčkoga jezika na slavenski.« A to su knjige, koje se i danas broje medju knjige Svetoga pisma, osim nekoliko knjiga, kao što su: knjiga crkvenjakova, tri knjige o Makabejcima, knjiga o Esteri, knjiga o Juditi i knjiga o Tobiji.

Osim prijevoda Svetoga pisma kazuje se u životu Metodijevu, da je preveo nomokanon, zbornik crkvenoga prava, kakovo bješe u njegovo vrijeme u istočnoj crkvi, i paterik ili otačnik, u kome su u kratko napisani životi sv. otaca crkvenih. A napokon pripovijedaju stare knjige, da je Metodije preveo s grčkoga i osam besjeda svoga brata Konstantina, što ih je on govorio Kozarima, braneći vjeru Hristovu od Muhamedovaca i Židova, i to će biti, misli se, ona knjiga, koja se u starini često spominje pod imenom: »slavenski Ćirilo«.

Izagnani od silovitih Nijemaca iz Moravske i Panonije, učenici sv. braće krenuše u zemlje hrvatske, srpske i bugarske. Dočekani obječučke, nastaviše posao svojih učitelja, ugledajući se na njihovo nastajavanje i oko vjere i oko književnosti. Bez

njih književna radnja Ćirilova i Metodijeva bila bi za Slavene potonjih vijekova kao da je nikad nije ni bilo. Da je nesrećom Nijemcima pošlo za rukom sasvim bez traga zatrti i istrijebiti liturgiju slavensku a s njome i zametak književnosti slavenske, ko zna, kad bi opet svanulo sretno doba, u kome bi se mogla uhvatiti klica narodne književnosti medju Slavenima, koji su svi bili pod vlašću tudje prosvjete, ili zapadne ili istočne? Treba samo da se spomenemo, koliko je vrijeme proteklo, dok su, na primjer, na zapadu proklicale književnosti na narodnim jezicima! Pa recimo, da su u ovoga ili onoga naroda slavenskog i bile takove kulturne prilike, te se mogla već dosta rano zametnuti književnost i nezavisno od Sv. braće i njihovih učenika, zar bi ta književnost ikad imala onoliki ugled, kao što je ima književna radnja Ćirilova i Metodijeva? Bez toga ugleda kod prilika, kake su bile u srednjemu vijeku, osnova bi joj bila slaba, razvoj težak, a što je najznatnije, bez njega jedva bi se bila proširila preko granica svoje postojbine.

Najviše su radili oko knjige slavenske učenici Ćirilovi i Metodijevi u Bugarskoj, gdje je za cara Simeona († 927) književnost slavenska slavila već zlatni svoj vijek. Cijeneći u velike prosvjetu grčku, promicao je car Simeon i unapredjivao što je više mogao novu prosvjetu medju svojim narodom: on je htio, da njegov narod bude i po državnoj i po prosvjetnoj svojoj snazi prema Grcima. Za njegova vijeka radili su na književnome polju sv. Klement, rodom Bugarin, vjeran učenik i pomagač slavenskih apostola (vidi str. 23—24.); Konstantin, prezbiter bugarski i episkop, za kojega se piše, da je bio učenik Metodijev; Ivan, eksarh bugarski; pop Gregorije i mnogi drugi Pa i sam car Simeon, novi Ptolomej, prihvatio se pisati. »Ispitavši sve knjige Svetoga pisma, stare i nove, i svih učitelja narav i običaje i mudrost, — tako se čita u jednome starom rukopisu — car Simeon začudi se mudrosti blaženoga Ivana Zlatousnoga, pa kako bješe vikao sve knjige njegove čitati, odabra iz tih knjiga besjede i složi

ih u jednu knjigu i prozva je Zlatostruja (t. j. slova, besjede)«.

Djela te slavenske književnosti namijenjena su odgoji narodnoj u čisto kršćanskome duhu. Najbrojnije su besjede duhovne, u kojima se izjašnjuju istine nauke kršćanske, tumačenja štiva evangjelskih, što se čitaju narodu u crkvi, i životi ugodnika božjih, na koje treba da se ùglêdâ pravi kršćanin. Svi ti spisi do nekoliko izuzetaka ili su upravo prijevodi grčkih knjiga ili opet koje više koje manje samostalni izvodi iz njih.

Što se same unutrašnje vrijednosti te književne radnje tiče, ona je prema onome, što mi danas od književnosti ištemo, gotovo nikaka. Mi bismo dakako bili gotovi dati čitav tovar tih starih knjiga za nekoliko listova, na kojima bi bili upisani dogadjaji iz narodne povjesti, ili za nekoliko narodnih pjesama ili pripovijesti iz onoga vremena, ali književne potrebe starih onih vremena bile su sasvim drukčije nego danas što su. Mlada književnost, koja je stala istom progovarati, nije se mogla oteti dohvatanju razvite prosvjete bizantinske, u koje se području razvijala, ona se morala povoditi za književnošću bizantinskom. Samo je šteta, što je bila grčka književnost onih vijekova udarila smjerom, u kojemu nije mogla radjati djelima, koja bi bila vrsna pobudjivati osobiti interes i u najkasnijim vremenima.

Po trudu i nastojanju spomenutih književnika, kaže Jagić, rascvjetala se književnost u Bugarskoj toliko, da se doskoro mogla bogatstvom književnih djela crkveno-nabožne sadržine smjelo poredjivati s obje najbogatije onoga vremena književnosti, s grčkom i latinskom, natkriljujući u istome smjeru svaku drugu književnost evropsku. Da, pravo rekavši, u Evropi onoga doba i ne bijahu po jeziku nego ove tri crkvene književnosti: grčka, latinska i slavenska. Slavenska kao mladja oslonjaše se sasvijem na obje starije, a osobito na grčku, koja joj je najbliže stajala po prilikama nabožnim i crkvenim; koliko u prijevodima, toliko i u izvornim djelima podje ona

sasvijem smjerom ove te joj je nalična, koliko samo može biti najvjernija kopija svome originalu. Velika je za cijelo nesreća po slavenski svijet, što se našao u takim prilikama, te je kao zdrav i jedar mladić crpao životnu snagu iz matora i nezdrava starca, u kojega su već svi sokovi skvareni i kužni bili; da je njemu, koji istom stupaše u život, treptjela pred očima slika onoga, koji već izdisaše; što je morao duh svoj razvijati i njegovati uz književnost, kojoj već svakoga duha nestajaše, u kojoj mjesto živahne originalnosti vladaše mrtvo slovo kompilacije. To je bizantinizam grčki, koji se iz literature grčke jednako preseljavao u naše slavenske: bugarsku, srpsku i rusku. Mi ćemo njemu u našoj staroj srpskoj književnosti pri svakome koraku na trag naići te čovjeka mora upravo srce boljeti, gledajući, kako se mnogo umnih sila našega naroda besplodno istrošilo na puko gomilanje praznijeh riječi, gdje čovjek ne zna, bi li se većma divio golemu trudu kompilacije, prevodjenja i prepisivanja, ili strašnoj praznoći unutrašnjoj. Ovaj se smjer očituje već ovdje kod pomenutih književnika, a osobito u težnji samoga Simeona, premda i njih još jednako oduševljava uzor velikih slavenskih učitelja, Ćirila, Metodija i Klementa, pa štogod radili, oni rade u živoj svijesti, da sve biva na korist slavenskoga naroda. U njih ne spade jošter radnja književna kao kod potonjih tako nisko te bi se smatrala pukom askezom religioznom, kao jedan način pokore za grijehe ili kao zadužbina, kojom se otvora put u naselje nebesko; ona se kreće na javi, usred naroda i njegovoj je koristi namijenjena.

Po smrti cara Simeona († 927) uze se lomiti državna sila bugarska; nevolje zaokupiše Bugarsku i spolja i iznutra, i ona pade g. 1019. a grčki car Vasilije Bugarobilac učini je provincijom carstva istočnoga. Sad popusti u Bugarskoj i radljivost književna, a plodove zlatnoga vijeka Simeonova primiše u baštinu Rusi, pa Srbi i Hrvati i na čvrstome osnovu njihovu stadoše razvijati svoju književnu radnju. Djela stare bugarske književnosti ostadoše i u napredak uzori, a njihov jezik, jezik

stari slovenski, posta zajednički književni jezik, koji se, kao što je spomenuto (str. 29 – 30.) u koječemu istina mijenjao, a osobito u glasovima i oblicima prema narodnim jezicima, ali opet u glavnome učuvao svoj starinski značaj.

Djela, što ih poznajemo iz te prve književnosti slavenske, poznata su nam samo iz kasnijih prijepisa. Najstariji rukopisi bit će najmanje stotinu godina mladji od vijeka Ćirilova i Metodijeva. A evo najznatnijih književnih starina, za koje se drži, da ne će biti napisani poslije XI. vijeka, i u kojima se očuvao mimo sve ostale mnogobrojne spomenike ponajbolje prvi književni jezik slavenski, jezik stari slovenski.

Asemanovo ili vatikansko izborno evangjelje. Za taj glagolski rukopis, u kome su napisana čitanja iz evangjelja, što trebaju uz crkvenu godinu u crkvi, misle učeni ljudi, da će biti pisan X. vijeka negdje u Bugarskoj. Glasoviti učenjak Josip Simeon Aseman, bivši poslan od pape na istok, sabrao je ondje mnogo dragocjenih rukopisa, koje je papa Klement XIII. odredio da se čuvaju u vatikanskoj biblioteci. Medju tim rukopisima našao se i jedan glagolski, što ga je bio Aseman g. 1736. kupio u Jerusolimu od kalugjera grčkoga zakona: to je naš spomenik, koji se po nalazniku svome zove Asemanov, ili vatikanski po biblioteci u kojoj se čuva. Izdali su ga na svijet naši učenjaci: prvom dr. Fr. Rački (u Zagrebu 1865) a drugom dr. Iv. Črnčić (u Rimu 1878).

Savina knjiga zove se najstarije ćirilovsko izborno evangjelje iz XI. vijeka. Po jednoj bilješci mislilo se, da ga je pisao nekaki pop Sava, pa odatle mu ime. Rukopis, kojemu se ne ne može odrediti domovina, gdje je pisan, izdao je g. 1868. u Petrogradu glasoviti ruski učenjak J. Sreznevski.

Četveroevangjelje zografsko zove se glagolski rukopis, za koji drži prof. Jagić, da je pisan na svršetku X. ili u početku XI. vijeka, po svoj prilici u Bugarskoj. U njemu su bila sadržana potpuno sva četiri evangjelja, ali po vremenu izgubilo se nekoliko listova. Prvi je prokazao učenome svijetu za taj spomenik spjevalac zanosne pjesme »Lijepa naša domo-

vino!« Antun Mihanović. Boraveći u Carigradu i Solunu kao konsul austrijanski i zanimajući se osobito za starine slavenske, pohodi g. 1843. i Svetu goru i nadje u bugarskome manastiru Zografu rukopis, za koji nijesu kalugjeri zografski ni sanjali kolika je dragocjenost književna. God. 1857. snimi sav rukopis fotografički Rus Petar Sevastijanov, i pokloni taj jedini snimak ruskome caru Aleksandru II. Tri godine poslije (1860) dade bratstvo zografsko i sam rukopis u dar caru ruskome, koji ga preda u imperatorsku publičnu biblioteku u Petrogradu, da se onamo čuva kao osobita svetinja slavenska. G. 1879. izdao ga s pomoću pruske vlade prof. Jagić štampom u Berlinu.

Četveroevangjelje marijinsko. Ruski učenjak Viktor Grigorović na svome putu (1844—1845) po balkanskim zemljama dozna od Antuna Mihanovića, koji je onda bio austrijanski konsul u Solunu, za starine svetogorske i pošavši na Atos nadje onamo u isposnici*) Presvete Bogorodice glagolsko rukopisno evangjelje, koje je po smrti njegovoj († 1876) izdao o trošku carske ruske akademije nauka prof. Jagić u Petrogradu 1883. Rukopis marijinskoga evangjelja, za koji se drži da je pisan X. vijeka negdje u našim stranama, čuva se u publičnome muzeju Rumjancovskom u Moskvi.

Veoma je star i glagolski Psaltir sinajski, koji se čuva u svetokatarinskome manastiru na brdu Sinaju. Prvi je o njemu izvijestio ruski arhimandrit Porfirije Uspenski, koji ga čitao baveći se na Sinaju god. 1850. Dr. Geitler, bivši profesor u našemu sveučilištu, prepisa ga na Sinaju i izda o trošku jugoslavenske akademije u Zagrebu 1882., a godinu poslije naštampa i drugi glagolski spomenik sa Sinaja: Euchologium,

*) Pored 20 velikih manastira, u kojima živu kalugjeri kao u velikim zadrugama, ima na sv. Gori još do 300 samotnih isposnica (skita) i ćelija, u kojima provodeći savršeniji život kalugjerski, živu Svetogorci, više ili manje sasvim osamljeni, u postu, molitvama i pobožnim razmišljanjima.

zbornik crkvenih molitava. Za jedan i drugi rukopis odredio je dr. Geitler, da pripadaju u red najstarijih glagolskih spomenika, a pisani su, po njegovu mišljenju, X. vijeka negdje u Bugarskoj.

Još jedan glagolski spomenik treba da spomenemo, koji je već po samoj sudbini svojoj za nas Hrvate osobito znatan: to je Glagolita Clozianus (Kločev Glagolaš). Ima ga samo 14 listova, koji su se sačuvali kao otkidak od većega djela, što je nekad bilo svojina knezova Frankapana krčkih. Latinski zapis na odlomku, u kome je dvanaest listova, kazuje nam ovako: »Ove listove, što su ovdje povezani, ispisao je najumniji učitelj crkve božje, sv. Jeronim sam svojom rukom. To je jedan dio Svetoga pisma na jeziku hrvatskome. Meni je taj komad poklonio gospodin Luka de Reynaldis, svećenik biskupije krčke, a on ga ima od uzmožnoga gospodina Ivana Frankapana, gospodara otoka Krka, koji je knjigu zlatom i srebrom ukrašenu poštovao kao svetinju. Kad je gospodar Ivan Frankapan umr'o u Mlecima (1482), razgrabiše svu njegovu imovinu i skidoše s knjige zlato i srebro, a jedan dio od knjige same dopade ruku spomenutoga gospodina Luke, i on dade ovo nekoliko listova, kao od osobite milošte i pošte meni, Markvardu Breisacheru, kad sam se zatekao u Mlecima kao cesarski poslanik, da uglavim mir medju svijetlim gospodarom Sigismundom arhidukom od Austrije i vedrim dužd̄om mletačkim . . .« Godina kad je Breisacher dobio taj rukopis, nije sasvim dopisana, ali kako je mir, za koji spominje, učinjen 1487. a Breisacher umr'o 1509., bit će zapis pripisan negdje izmedju godine 1487. i 1509. Rukopis se čuvao u tirolskome gradu Maria-Steinu kod Kuffsteina i došao po smrti Breisacherovoj u ruke grofu Schnurffu, koji dopisa k onome zapisu još i ovo na njemačkome jeziku: »Dises puech hat sanct Jeronimuſs mit aigner hant geschriben in Crabatischer sprach.« Najzad posta gospodar gradu Maria-Steinu i našemu rukopisu grof Paris Cloz, koji dopusti Bart. Kopitaru, da ga objelodani. Kopitar ga izda god. 1836. u Beču: to je prvi

štampani glagolski spomenik jezika staroga slovenskog. S izdanjem Glagolite Kločeva započinje u historiji filologije slavenske novo doba: po njemu se pojaviše nove misli o starim pitanjima, o starini i postanju pisma glagolskoga (vidi str. 20.) i o jeziku, na kojemu su pisali Ćirilo i Metodije (vidi str. 39.). O rukopisu samome nagoviješta se, da će biti prepisan negdje u Hrvatskoj u X. vijeku, a sadržava dvije besjede sv. Ivana Zlatousnoga, jednu besjedu sv. Epifanija, arhiepiskopa kiparskoga — sve tri krnje — i jednu besjedu cijelu sv. Atanasija. Dva lista od istoga rukopisa našla su se poslije u Insbruku, a izdao ih dr. Fr. Miklošić u Beču g. 1860.

Najopsežniji je spomenik jezika staroga slovenskoga zbornik suprasaljski. U njemu, kako ga danas poznajemo, ima dvadeset i četiri žitija svetaca, kojih uspomenu slavi crkva od 4—31. ožujka, pa onda dvadeset homilija (duhovne besjede, u kojima se izjašnjuju čitanja evangjelska) sv. Ivana Zlatousnoga i po jedna besjeda patrijarha carigradskoga Fotija i sv. Epifanija, arhiepiskopa kiparskoga. Rukopis je pisan najkasnije XI. vijeka pismom ćirilovskim. Ime su mu nadjenuli po manastiru suprasaljskome u Rusiji (u guberniji grodanskoj). Odanle ga dobi B. Kopitar i prepisa što ga je bilo, a po smrti njegovoj dodje 118 listova toga rukopisa s ostalim knjigama Kopitarovim u Ljubljanu, u licejsku knjižnicu. Većina ostalih listova dospjeli su u Varšavu, u knjižnicu grofa Zamojskoga.

To su ponajznamenitiji spomenici jezika staroga slovenskog, a osim spomenutih ima još neko desetak malih odlomaka po od dva tri lista.

I tako nam se od bogate književnost na jeziku starome slovenskom sačuvao samo neznatan broj spomenika iz vremena, koja su najbliže vijeku naših prvih prosvjetitelja. Kod mladjih, po jeziku razumljivijih prijepisa stariji su dolazili u zaborav (vidi str. 34—35.) i po vremenu se jedan za drugim gubili, a može biti da ih je gdješto ljudska ruka i nahvalice ništila. Kolike dragocjene stečevine duha ljudskoga padoše žrtvom neznanju pa fanatizmu vjerskome i narodnom! Od tih strašnih

razornika nijesu jamačno ni naše svetinje ostale poštedjene. Razmotrivši sudbinu njihovu, one, same sobom vrijedne, postaju nam još i vrednije a po tome i milije. Spasavši se od propasti ponajviše u skromnim ćelijama manastirskim, one su uzele izlaziti iz svoje zabiti na vidjelo upravo u najzgodniji čas: kad je žilama svih slavenskih naroda udarila vreti krv novoga života. One su danas ponos svih naroda slavenskih, njima se ponosimo i mi Hrvati, a treba da se ponosimo još i više zato, što su za njih stekli ne najmanje zasluge upravo sinovi naroda hrvatskoga: Črnčić, Jagić, Mihanović, Rački.

* * *

Deset punih stotina godina navršiše se, kako su ravnoapostolna sveta braća promijenila ovim svijetom. Uz tu tisuću godina koliko velikih dogadjaja izgubi svoju veličinu, koliko znamenitih djela propade ne ostavivši gotovo ni traga kasnijim potomstvima! Koliko silnih ljudi leže u grob zaboravi te im se danas jedva i za ime znade! A djela smjernih naših kalugjera kazuju još i danas živu slavu njihovu, jer trud njihov, namijenjen jednome samo plemenu slavenskome, ponese velike, obilate i trajne plodove, koji postadoše po vremenu zajedničko dobro svih Slavena, pa se zato i poslije tisuću godina uznosi širom svega ogromnoga slavenskoga svijeta iz zahvalnih srca najtoplija hvala njima, duhovnim ocevima, prvim nastavnicima, velikim dobročincima roda slavenskoga.

Oni su ukrijepili i proširili vjeru Hristovu medju Slavenima. Zatekavši se u novim svojim postojbinama koje na granicama svijeta kršćanskoga, koje medju samim narodima kršćanskim, Slaveni trebalo je prije ili kasnije da stupe u red nasljednika vjere Hristove. Bez kršćanstva ne bijaše im mjesta u kolu naroda evropskih. Opirući se kršćanstvu, digli bi na se svu Evropu, i zapadnu i istočnu, a jedva bi joj mogli odoljeti i složni, a kamo li pocijepani! Ali pružajući im velike koristi, kršćanstvo je uzajmice tražilo od njih i velikih žrtava. Prima-

*

jući novu vjeru, trebalo je da se odreknu starih svojih misli i osjećaja, trebalo je da izmijene sav svoj život, i spoljašnji i unutrašnji, trebalo je na novim osnovama da grade sve svoje uredbe, i javne i privatne. Take je žrtve iskalo kršćanstvo od svakoga naroda, pa i od Slavena. Ali te žrtve, već same sobom velike, mogu u odredjenim prilikama biti još i veće. A one su i bile takove za Slavene. Kad se crkva s državom izmirila i složila, kad su obje u nastajavanju svome uzele jedna drugu potpomagati, kad je osilivši država pod okrilje svoje primila i vjeru i držala se pozvanom, da vrši i djelo apostolsko, i na zlo stala upotrebljavati svoju silu, hvatajući se i od volje i od nevolje i mača, da tobože brani vjeru a upravo da izvede i u tudjoj krvi utvrdi svoje svjetovno gospodstvo — onda je nastala pogibija, da će narodi, uživajući rodove nove vjere, platiti ih po vremenu i političkom svojom slobodom i narodnim svojim bićem. Taka je bila pogibija zaprijetila i Slavenima, a osobito kad su se na zapadu razvili u najveću snagu grabljivi Franci. Imajući sve to na umu, ne može nam biti za čudo, što kršćanstvo, koje se stalo hvatati medju Slavenima već od prvih dana historičkoga života njihova, nije nikako moglo da čvrst korijen uhvati ni u višim redovima narodnim, a kamo u narodu samome! Sjeme riječi Božje, što ga rasijavahu svećenici grčki, latinski i njemački, padaše ili na kamen ili u trnje, dok ne izidjoše sijači solunski i posijaše sjeme na dobru zemlju i donese dobre rodove. Tu nam istinu jednodušno kazuju stare knjige, svjedoči neprekinuta predaja, a potvrdjuju učena istraživanja.

A odakle njima toliki uspjeh? Nastojeći oko visokoga zvanja svoga, njihova srca nije razgarala samo ljubav k vjeri, koju su propovijedali, nego i osobita ljubav k narodu, kome su propovijedali. Slaveni treba da budu najprije kršćani, pa onda šta mu drago — mišljahu učitelji, koji su samo iz ljubavi za vjeru dolazili k Slavenima iz krajeva grčkih, latinskih i njemačkih. Sasvim drukčije misli upravljahu radom Svete braće. Slaveni treba da postanu kršćani, ali da ostanu Slaveni. I tako

su oni tražili od Slavena, da od svoga pregore samo onoliko, koliko kršćanstvo mora zahtijevati, a inače u narodnost ne samo da im nijesu dirali nego su je još i pridizali. Oni su ih priveli u red kršćanskih naroda evropskih ne samo kao kršćane nego i kao Slavene. Primivši u baštinu grčku i rimsku kulturu, kršćanstvo je bilo opasno za lični razvoj mladih naroda, ali od kršćanstva, kako su ga učili i širili sv. Ćirilo i Metodije, nije se Slavenima nikako bilo bojati, da će na štetu svoju po vremenu izići robovi onima, koji su starodrevnom i razvitom kulturom svojom bili najpretežniji od sviju naroda. Naučivši Slavene pismu i knjizi i odredivši im narodni jezik književni, oni su ih postavili uz najprosvjetljenije narode onoga doba, i dali im ruke pouzdano oružje, da se njime brane od posvemašnje prevlasti tudjinske prosvjete i duha njena. Stvoriti i razviti osobitu prosvjetu slavensku, koja bi bila sasvim nezavisna od prosvjete grčke i latinske, a opet po snazi i vrijednosti svojoj jednaka njima, ne bijaše nikako moguće. Ali ne bijaše nemoguće podati mladome i čilome Slavenstvu takove prosvjetne uvjete, te će se, ojačavši duhom i ispevši se po staroj grčkoj ili latinskoj prosvjeti do odredjena savršenstva, moći kasnije i samostalno razvijati. Takove prosvjetne uvjete i osnove razbiramo u književnome radu slavenskih apostola. Što njihovo književno nastojanje nije u svemu rodilo onim i onakim rodovima, kao što bismo željeli, tomu valja tražiti uzroka najviše u spoljašnjim prilikama, u kojima se desio slavenski svijet već i za života Svete braće a još više po smrti njihovoj. Vrijednost ovoga ili onog djela ne valja da se ocjenjuje svagda samo po posljedicama njegovim, ona se najbolje ocjenjuje i treba da se ocjenjuje sama sobom. A prema tome ko će reći, da se u književnim poslovima naše ravnoapostolne braće, koja su po njima htjela da nas izvedu pred prosvijetljeni svijet evropski kao samostalnu ličnost narodnu, ne razbira znatan zametak, iz kojega bi se mogla s vremenom mimo zapadnu i istočnu prosvjetu izviti i osobita slavenska prosvjeta? U ostalome nije ni od potrebe, da se obziremo na ono što je

moglo biti, vrijednost književnoga rada solunske braće po staje naočita već i po onome, što je doista bilo. Iznašavši pismo, napisavši prve knjige slavenske i stvorivši književni jezik, oni su udarili prve temelje književnosti, na koju se poslije nastavljala koje posredno koje neposredno književna radnja u Rusa, Bugara, Srba i Hrvata, dok u Poljaka, Čeha i Slovenaca osobite prilike i političke i prosvjetne nijesu dopuštale, da rad Svete braće ponese i u njih onim rodovima, kojima je ponesao u ostalih Slovena. Ali uza sve to i zapadni Sloveni kao i istočni i južni svagda su držali braću Solunjane prvim nastavnicima svojim a književna djela njihova zajedničkim dobrom svega roda slavenskoga.

Svi bez razlike Sloveni svagda su se sa zahvalnošću i sponosom spominjali, da su upravo po trudu Svete braće uhvatili časno mjesto medju kršćanskim narodima evropskim, da su se samo po njihovu nastojanju »pribrojili k onim velikim narodima, koji slave Boga na svome jeziku«, da su preko njih primili prvu svoju knjigu »dar, koji je, — kako pravo reče car Mihailo, — veći i vredniji od svega zlata i srebra i dragoga kamenja i bogatstva propadljivoga.«

Hrvatska čitaonica
Jastrebarsko (Jaska)

Glagolska književnost crkvena.

Silnome carstvu rimskom, kako ga je za vječnost osnovao Oktavijan (31. prije Hr. do 12. poslije Hr.) i do krajnjih granica proširio Trajan (98.—117.), došlo je posljednje vrijeme, i ono nije moglo odoljeti snažnim udarcima novih naroda, koji su se na nj zagonili sa sviju strana, a najžešće sa sjevera i s istoka. Ponestavši raskomadanoj državi svake sile, da bi se spasla od pogibije, koju su joj spremali već od više vijekova Germani, dotamani se na zapadu 476. godine, a na istoku otimaše se još čitavu gotovo tisuću godina o svoju vlast sa Slavenima i narodima muhamedovskim, dok nije najzad i nju Muhamed II. (1453.) strpao u grob, koji su joj već otprije bili iskopavali slavenski carevi: Simeon Veliki (893—927) i Dušan Silni (1331—1355).

Kadno Rim, nekad gospodar čitavome svijetu, što se bio slegao oko Sredozemnoga mora, dopade ruku barbarskih Germana, pojaviše se na vidiku novi i čili narodi, da uzmu u naslijedje zemlje rimske. To je vrijeme iznijelo svijetu na oči kao iznenada i nas Slavene, koji smo se u onome metežu nárôdâ stali pomicati iz svoje pradomovine koje na zapad prema Labi, koje na jugozapad prema srednjemu Podunavlju i na jug prema Balkanskome poluostrvu.

Ne dirajući u pitanja, zašto su se Hrvati i Srbi digli iz svoje zakarpatske postojbine, i kojim su putem udarili na jug, i kako su posvojili novu postojbinu svoju, mi ćemo se ovdje

da taknemo samo jednoga, za prosvjetnu historiju znamenitoga pitanja: u koju su zemlju dospjeli Hrvati i Srbi?

U VII. vijeku zagospodovaše Hrvati krajevima, što su izmedju Bojane na jugu, Bosne na istoku, Dunava i Drave na sjeveru, pa rijeke Raše u Istriji i Jadranskoga mora na zapadu, dok su Srbi sjeli, Hrvatima na istoku, u zemlje, koje se prostiru izmedju Dunava, Save, Bosne, Skadarskoga jezera, Šarplanine i Bugarske Morave. Po tome zapade Hrvate Liburnija, Dalmacija i Panonija izmedju Save i Drave, a Srbe istočni dio rimske Dalmacije, gornja Mesija i Dardanija. U tim zemljama digoše se poslije dvije države: na zapadu hrvatska, a na istoku srpska.

Gospodstvo rimsko krčilo je u te zemlje put i rimskoj prosvjeti. Što je bilo provincija rimskih, nema sumnje, da naše zemlje nijesu bile u prosvjeti zaostale iza sviju ostalih, dok se za posavsku Panoniju, a osobito za primorsku Dalmaciju, u kojima su voljeli i sami carevi stolovati, može pouzdano reći, da su bile u redu najkulturnijih zemalja rimskoga svijeta.

Koliko se od te prosvjete otelo novim narodima, koji su sežući se za Italijom harali i palili spomenute krajeve, ne može se izbliže odrediti, ali da je nijesu sasvim iskopali i zatrli, o tome niko ne sumnja. »Istina, veli hrvatski historik, gradovi se rasuše, a stanovnici latinski u nevoljama gledaju sa svih strana carstva, da dostignu Italiju, i oni, koji su sami bježali, slikaju o tome crnu sliku, pa opet nije zemlja tako pusta, kakvu kaže njihova slika. Jošte ima gradova na Savi, Dravi i Jadranskome moru. Jošte stoje i pri dolasku Hrvata mnoge veličanstvene gradnje rimske, jošte su tudijer tornjevi, u koje sjedaju Hrvati, a oko njih opkopi, jošte jake kamene državne ceste i grobovi, jošte svuda natpisi o nekadašnjoj slavi. Bilo je gradova, koji su kao odsjev Rima imali svoje kapitole, hramove i kazališta, svoje kupelji i ljetnike, svoje tvornice i vodovode.« A što je najznatnije za naš duševni život u potonjim vijekovima, u tim zemljama, a opet osobito u Dalmaciji, učuvala se jaka vjera kršćanska.

Krajevi nove postojbine naše pripadali su čas zapadnome a čas istočnome rimskom carstvu, a kad smo mi njima zagospodovali, oni su bili dijelovi istočnoga carstva rimskoga. Po historičko-geografičkome položaju tih zemalja može se reći, da su Hrvati i Srbi sjeli na granici od dva svijeta, istočnoga i zapadnog, ali tako te se hrvatska grana pružila više na zapad, a srpska opet više na istok.

Taj dogadjaj historički sam sobom možebiti i neznatan, postaje znamenit, osobito za prosvjetni razvoj naroda hrvatskoga i srpskog po živoj opreci, u kojoj je bio izmedju sebe već prvih gotovo dana našega historičkoga života zapad i istok, Rim i Carigrad.

Iz natjecanja o prvenaštvo u poslovima državnim i crkvenim razvijala se po vremenu iz stare klice suparništva izmedju istoka i zapada sve očitija suprotnost, koju je zapadu na sramotu platila ponosita Bizantija napokon i glavom. Ta nam opreka medju istočnim i zapadnim svijetom izilazi na oči ne samo u nekim, recimo, višim redovima društvenim, ili u nekim samo, na primjer, javnim pojavama državnim i vjerskim, — ona je zahvatila sav život, i javni privatni, i državni i crkveni, a po njoj se ponajviše navratila u dva sasvim različna smjera i prosvjeta, koja daleko u prošlosti izbija iz jednoga istog vrela. Govorilo se o jednoj i drugoj prosvjeti šta mu drago, odreći se ne može, da je i jedna i druga bila jaka, ako i treba priznati, da je zapadna prosvjeta kršćanska, punija života, ponijela i obilatijim i ljepšim i trajnijim plodovima nego istočna.

Te dvije prosvjete, razmičući u srednjemu vijeku granice svome području, nijesu stale na medjama naših zemalja. Istina, mi ne možemo pokazati upravo, kaka je bila prosvjeta naroda našega, kad se saselio ovamo na jug, i kolika je bila njezina snaga, ali opet možemo pouzdano reći, da nije bila tolika, te bi se mogla s uspjehom opirati a kamo li oprijeti širenju prosvjete latinske i grčke. Svi kulturni narodi sredovječne Evrope prihvatili su jednu ili drugu, pa ni sama arapska pro-

svjeta, koliko se god pokazuje osobita, nije sasvim samonikla i samostalna, nego se prislanja po koječemu uz prosvjetu grčku. I u tome se vidi čudesna gotovo moć stare klasične, grčke i rimske kulture!

Dok se kršćanstvo otimalo s poganstvom o svoju eksistenciju, ono je, sasvim naravski, zaziralo i od stare poganske prosvjete, ali kad je Konstantin Veliki zajamčio (311) slobodu vjeri Hristovoj, onda se kršćanski učeni svijet stao sve više i više izmirivati sa starom kulturom, za koju su neki kršćanski učenjaci već otprije bili s pravom držali, da ju je Promisao odredio, da prokrčuje put riječi Božjoj. Na istoku sv. Basilije (329—379), Sv. Gregorije Nazijanski (329—391) i Sv. Ivan Zlatousni (347—407), a na zapadu Sv. Ambrozije (340—397), Sv. Jeronim (346—420) i Sv. Augustin (354—430), ponajsjajnija vidjela crkve Hristove, bjelodano pokazaše, kako kršćanstvo ne prezire umnih stečevina, koje su u skladu s vječitim zakonima istine, dobra i ljepote. Ti velikani kršćanski, pridržavajući se starih uzora poganskih, stvoriše nove uzore za čitave vijekove kršćanske. Kod ovih tvorevina duha kršćanskoga morale su, istina, gubiti cijenu stečevine stare klasične obrazovanosti, ali sasvim je izgubile nijesu. Uzevši ih pod svoje okrilje i pronesavši ih kroz one burne i krvave vijekove, crkva ih je čuvala za potonja mirnija vremena, koja će i umjeti i moći u umnome svome razvijanju njima se izobilno koristovati.

Po zvanju svome učiteljica nárôdâ, crkva je u srednjemu vijeku bila jedina nastavnica. Privodeći narode u svoje krilo, ona im je otvorala i put k novoj prosvjeti.

Sa širenjem područja zapadne crkve širilo se u srednjemu vijeku uporedo i područje latinskoga jezika. Iznajprije se u u kršćanstvu nije znalo za osobiti crkveni jezik. Jezik, kojim je govorio narod, govorila je i crkva, a kako je sav rimski zapad bio polatinjen i govorio latinskim jezikom gotovo kao svojim narodnim, zapadna je crkva morala upotrebljavati latinski jezik. Na istoku je bilo ponešto drugojačije; ondje nije

nigda grčki jezik tako preoteo mah, kao na zapadu latinski, pa zato već u najstarijim vijekovima kršćanskim nalazimo medju istočnim kršćanima u crkvi pored grčkoga jezika i druge jezike, kao na primjer sirski i jermenski. Dok se istočna crkva u upravi rastvorila po vremenu u narodne crkve, zapad je očuvao potpuno jedinstvo, komu je bio od najstarijih vremena predstavnik papa rimski. Kao vidljiv znak tome jedinstvu bio je izmedju ostaloga i jedan jezik, i to jezik, koji je zapadna crkva, kako spomenusmo, odvajkada upotrebljavala. Pridržavajući se u opće što se više može starine i ne puštajući bez prijeke potrebe, da se dira u običaje, što su posvetili vijekovi, crkva je rimska i kasnije upotrebljavala u liturgiji latinski jezik i kod onih naroda, medju kojima nije bio poznat ili ako je i bio poznat, a ono im je po vremenu postao nerazumljiv. Po liturgiji izišao je onda latinski jezik uzvišen mimo sve ostale jezike narodne, koji su i onako prema prošlosti njegovoj bili kao ništa; posvećen budući liturgijom, kršćanstvo na zapadu uzelo ga za svoj crkveni jezik, a po crkvi, koja je u barbarsko doba s početka srednjega vijeka bila jedina kulturna institucija, postao je latinski jezik u opće kulturni jezik za sav kršćanski zapad; on je postao duhovna sveza, koja je vezala u zajednicu prosvjetne predstavnike najrazličitijih naroda zapadne Evrope; on je postao osnova za književnost, oko koje su radili svi prosvijetljeni umovi zapadnoga kršćanstva, za koju su prinosili priloge svi zapadni narodi, koji više, koji manje. Tako se stvorila prava svjetska književnost, koja nije pripadala nijednome narodu napose, a opet je bila svojina svakoga naroda. Duh njezin, duh čisto kršćanski, bio je razumljiv po svemu zapadu, dok je on sav bio jedna duša i jedno srce.

U našim je zemljama već od starine uhvatio čvrst korijen latinski jezik, kod kojega će biti jezici plemena starosjedjelačkih već odavno umuknuli. Za provale divljih Huna, Sueva, Gota, Langobarda, Gepida, Kutugura, Obara i Slavena stanovništvo se latinsko ili polatinjeno koje sasvim istrijebilo, koje opet

prorijedilo, ali se jako očuvalo u primorskoj Dalmaciji. Stanujući odjelito od Hrvata na svojoj zemlji, po ostrvima i gradovima, ono se snažno opiralo hrvatskoj vlasti, a u tome je nalazilo svagda potporu u istočnih careva. I onda, kad je istočni dvor vidio, da ne će moći održati svoje vlasti u Dalmaciji, on je još jednako ględao, da ih otme iz oblasti hrvatske, i radije ih je predao Mlečanima, koji su od onda latinstvo u nas osobito štitili i umnožavali. Politička samouprava, samostalno crkveno uredjenje, jezik, prosvjeta, uspomene, sve je to odvraćalo Latine, da se ne izmire s Hrvatima. Ta opreka izmedju Hrvata i Latina planu žestokom borbom, kad Hrvati doznadoše za riječ Božju na slavenskome jeziku.

Kršćanstvo je u našim zemljama veoma staro, a u Dalmaciji doseže ono sve do u apostolsko vrijeme. Ojačavši dobilo je po vremenu i svoju osobitu crkvenu upravu. Iz Solina, najstarije kršćanske općine u Dalmaciji, širila se vjera Hristova na sve strane, a vlast arhiepiskopa solunskoga zahvatala je i u Panoniju izmedju Drave i Save. Kad su malo poslije, u sedmome vijeku, Hrvati uzeli i rasuli Solin, podiže se biskupija spljetska, koja primi u naslijedje vlast crkve solinske. Iz ovoga središta crkvenoga raznosilo se najprije svjetlo vjere kršćanske medju Hrvate, a u području njegovu bile su i nekoje zemlje srpske, koje su se po vremenu otkinule najprije od spljetske arhiepiskopije a poslije i od crkve rimske, te se pribile uz crkvu carigradsku, dok su Hrvati od prvoga početka ostali vjerni Rimu, izuzevši neko malo vrijeme za vladanja bana Sedeslava (877—879.), koji je nastajavao oko zajednice i političke i crkvene sa Carigradom.

Ali matica crkve kršćanske medju Hrvatima ne bijaše otprije u području državne vlasti hrvatske, jer Spljet sa ostrvima Cresom, Krkom i Rabom, i s gradovima Zadrom, Trogirom, i Dubrovnikom pripadaše k bizantijskoj Dalmaciji, kojom upravljaše bizantijski strateg. Tako je sijelo metropolije hrvatske i njoj područnih biskupija osorske, krčke, rapske, zadarske i dubrovačke, bilo izvan područja države hrvatske.

Znajući kako su se crkva i država u srednjemu vijeku osobito pazile i jedna drugu pomagale, lako ćemo razumjeti, zašto su hrvatski gospodari gledali, da stvore osobitu biskupiju u području svoje državne vlasti. Tako se u drugoj polovini IX. vijeka podiže na hrvatskoj zemlji, u gradu Ninu, biskupska stolica, na koju prvi sjede biskup Teodosije. Osnivajući hrvatsku biskupiju ninsku, hrvatski su vladari imali na umu, da se crkva u svemu području njihovu po vremenu otme sasvim vlasti metropolije spljetske pa da se stvori samostalna crkvena oblast hrvatska, koja će nad sobom priznavati samo vlast stolice rimske. Odatle upravo i potječe ono suparništvo izmedju latinskih biskupa dalmatinskih i biskupa ninskih, koji se držahu svagda za zatočnike i državnoga i narodnoga prava hrvatskog, koje se osobito pokazalo, kad se Latini bjehu digli, da istrijebe liturgiju slavensku medju Hrvatima.

I.

Glagolska služba božja.

Po staroj predaji primili su Hrvati pismo, knjigu i službu božju na slavenskome jeziku od Sv. braće solunske. — Latini se opiru narodnome jeziku u crkvi. — Sabor spljetski za kralja Tomislava. — Sabor spljetski za kralja Petra I. Kresimira. — Rim zabranjuje slavensku liturgiju. — Inocent IV. dopušta Hrvatima slavensku službu božju. — Naša liturgija u Češkoj i Poljskoj. — U nas se zadijevaju o nju i smetaju joj razvijanje i duhovne i svjetovne oblasti. — Kake je cijene liturgija narodna kao svetinja narodna, pokazuje borba za nju na Lošinju.

Kad su Hrvati prvom doznali za rad i nastojanje Sv. braće solunske, ne može se sasvim pouzdano odrediti. Znatno je, što se medju Hrvatima učuvala predaja, po kojoj su apostoli slavenski putujući u Rim ne samo prolazili Hrvatskom, nego i krstili narod i utvrdjivali ga u vjeri kršćanskoj. Evo kako piše o tome stari ljetopisac hrvatski: »Biše u gradu, ki se zoviše Tesalonika, jedan človik mnogo naučen i filozof, imenom Kostanc, i taj muž biše sasvima dobar i sveta života, i

u onom mistu velik meštar, i velmi spametan, i od detinjstva muž svet, i nadahnut duha sveta, i izide iz Tesalonika, i pojde u Kazariku, i onde pripovida viru krstjansku i kršćaše ki se obraćahu . . . . . I tada biše papa Stipan, i posla listove ka svetu mužu Kostancu zovući ga k sebi, jere slišao biše, kako pripovidaše viru Isusovu, i da biše puk obratio na viru Isusovu, i zato ga viditi želiše. I tako sveti muž Kostanc naredi popove i knjigu hrvacku, i istumači iz grčkoga hrvacku knjigu, i hrvacka istumači evangjelja, i sve pištole crkvene, i tako Staroga kako Novoga zakona, i učini knjige s papinim dopuščenjem, i naredi misu, i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu, i vaze prošćenje i obrati k Rimu put svoj, i greduće navrati se na kraljevstvo Svetoga puka, koga biše na viru obratio, kojih gospodovaše mudri i dobri kralj Budimir, koji po Kostancu biše naučen u viru. I razumivše kralj prišastje Kostanca, bi vele vesel, i s poštenjem primi ga, i tada poče Kostanc život i čudesa Isukrstova pripovidati, i napuni i utvrdi kralja u viri svetoga jedinstva i trojstva božanstvenoga. I u svem kralj virova, i krsti se sa svimi ki još u kraljevstvu njegovu bihu nekršćeni . . . I pribivaše blaženi muž s kraljom nekoliko dan, koji jurve utvrjen u viri i u zakonih Isukrstovih, i vazam prošćenje od obraza kraljeva, pojde k Rimu. I kraljujuće Budimir imi sina, i postavi mu ime Zvonimir. I tako živi lit trideset i jedno i umri. I osta kraljem Zvonimir . . . .«

Koliko je god ova bilješka hrvatskoga ljetopisca po koječemu čudna svakome, koji poznaje povjest hrvatsku, a ono je opet za nas dragocjena, što iz nje razbiramo, da su se Hrvati i u potonjim vijekovima još živo spominjali svete braće i njihova rada, te se vjerovalo, da su slavenski apostoli, polazeći u Rim, sami glavom bili medju Hrvatima, propovijedali im vjeru Hristovu, iskrstili još ono naroda, što otprije nije bilo pristalo za kršćanstvom, i utvrdivši gospodara i narod u novoj vjeri, naučili ih pismu i knjizi i službi božjoj na slavenskome jeziku.

S tim se slaže i glas o prvoj slavenskoj knjizi pisanoj medju Hrvatima. G. 1634. dobio je Rafael Levaković od Ivana Tomka

Mrnavića glagolski psaltir, koji je prepisao g. 1222. pop Nikola Rabljanin iz rukopisa, što je priredjen po zapovijesti posljednjega solinskoga arhiepiskopa Teodora (880—890). Taj psaltir, kojemu se poslije svaki trag zameo, bio bi najstarija naša knjiga, sastavljena još za života sv. Metodija, i ako ne najstariji a ono jamačno jedan od najstarijih prijepisa psaltira, kako ga je preveo na jezik stari slovenski sv. Ćirilo. Po tome možemo s razlogom držati, da je u dalmatinskoj Hrvatskoj bila slavenska liturgija poznata već na svršetku IX. vijeka, dok za posavsku Hrvatsku ne može u tome biti nikake sumnje, jer posavska Hrvatska pripadaše (kao što je spomenuto na str. 10.) panonskoj arhiepiskopiji sa stolicom u Srijemu, kojom je upravljao sv. Metodije. A bilo bi sasvim opravdano mišljenje, da je slavenska liturgija a po tome i knjiga slavenska upravo iz posavske Hrvatske, koja je i onako bila u bližemu doticaju s Koceljevom oblasti, prodirala sve više na jug, a osobito po smrti Metodijevoj (885), kad je nastalo gonjenje učenika njegovih, za koje se izrijekom kazuje, da su se nekoji izmedju njih zaklonili i u oblasti hrvatske. Uzmemo li na um, da se u to vrijeme već bila podigla hrvatska biskupija u Ninu, onda je najpriličnije misliti, da su učenici Ćirilovi i Metodijevi tražili i našli osobite zaštite u hrvatskoga biskupa ninskoga, pa odatle iz Nina nastavili rad Sv. braće medju dalmatinskim Hrvatima. A rad im bijaše blagosloven. To se vidi već i po tome, što se do malo vremena digla silna vika na slavensku liturgiju. Kao otprije što se njemačko svećenstvo opiralo iz svih sila nastojanju Ćirilovu i Metodijevu u Moravskoj i Panoniji, tako se domalo i u Dalmaciji upriješe latinski biskupi i svećenici, da zatru službu božju na slavenskome jeziku medju Hrvatima. Interesi vjere i crkve bili su jamačno najneznatniji razlozi tome revnovanju. Pravo uzevši, u svoj borbi, koja se očito zapodjela u početku X. vijeka, nije se ni o čemu drugome toliko radilo, koliko o tome: ko će gospodovati nad crkvom u državi hrvatskoj, Latini ili Hrvati? Ako se Hrvatima dopusti osobiti jezik crkveni, onda će oni »pri-

brajajući se k onim velikim narodima, koji slave Boga na svome jeziku« i imajući već i onako svoju biskupiju, gledati da se otmu ispod vlasti metropolita latinskoga, a kako je snaga države hrvatske sve više i više jačala i rasla, Latini su se s pravom pobojavali, da bi moglo doći vrijeme, kad će njihove vlasti ne samo u crkvi nego i u državi sasvim nestati. Dok su god oni gospodari u crkvi, dotle ima još jednako nade, da će oni, najugledniji predstavnici latinstva u Dalmaciji, moći braniti osobita njegova prava i crkvena i državna i narodna, a glas njihov i volju njihovu da će slušati i poštovati i država hrvatska, pa bila ona još kako mu drago jaka. To je poglaviti uzrok, zašto latinski biskupi nijesu ni htjeli ni mogli dopustiti Hrvatima, da se za njih vrši služba božja na slavenskome jeziku. Povedavši se za svojim njemačkim drugovima, oni su radili ne samo u području svojih biskupija nego i u Rimu sve što se moglo, samo da se zakrči put širenju slavenske liturgije, a gdje je već bila uhvatila korijen, da se neštedice istrijebi. Kao što su Nijemci umjeli protiv Ćirila i Metodija pridobiti na svoju stranu Rim, tako su sada i Latini uspjeli skloniti papu, da podigne svoj glas na liturgiju slavensku. Podgovoriše Ivana X. te on napisa g. 924. knjigu Tomislavu kralju hrvatskome, Mihailu banu zahumskome, Ivanu metropolitu solinskome i područnim mu biskupima, svjema županima, svećenicima i čitavome narodu hrvatskome, opominjući ih, kako Hrvati, sinovi apostolske crkve, treba da priučavaju djecu svoju od malenih nogu jeziku latinskome, jer, veli papa, »ko je tako osobiti sin svete crkve rimske kao vi što ste, kako mu može goditi prinositi žrtvu Bogu na barbarskome slovenskom jeziku?« Još u krupnije riječi udario je papa Ivan u osobitome pismu, što ga je pisao samo metropolitu solinskome i njegovim biskupima: žali se, što dopuštaju, da se u njihovu području razvija nauka, što je nema u svetim knjigama, a to je nauka Metodijeva, koji se ne nalazi ni u kojemu redu svetih učitelja; prema tome papa se nada, da će oni nastojati, kako bi se u napredak medju Hrvatima vršila

služba božja na jeziku latinskome, a ne na jeziku tudjemu, jer sin ne smije drukčije da govori nego kako mu je otac odredio, a Hrvati su upravo odabrani sinovi svete crkve rimske pa treba da se drže nauke svoje majke.

Tako je mislio papa da treba pripraviti kralja i gospodu hrvatsku pa metropolita i ostale biskupe za veliki sabor crkveni, što se sakupio g. 924. u Spljetu. U petnaest glava svrstao je taj sabor sve što je bio odredio, a X. glava glasi evo ovako: Nijedan biskup da nije u napredak promicao u području metropolije jezika slavenskoga u crkvi, podjeljujući više redove onima, koji su vješti samo slavenskome jeziku: njime se mogu služiti samo klerici nižih redova i kalugjeri. Tako isto da nije dopustio nijedan biskup u svojoj crkvi čitati misu na slavenskome jeziku, osim u nestatku latinskih svećenika, pa i onda treba da se zatraži u pape osobito dopuštenje. Protiv ove odredbe podiže se ninski biskup Gregorije Dobre, braneći odrješito slavensku službu božju, koju su bile s najvećom pohvalom odobrile pape Hadrijan II. (869) i Ivan VIII. (880). Razabravši iz izvještaja svojih poslanika, kako je članak X. spljetskoga sabora uzrujao Hrvate, ne potvrdi ga ni papa Ivan X., namislivši prije sam saslušati i Latine i Hrvate, ni njegov nasljednik Lav VI., koji je g. 928. odobrio sve ostale uredbe spljetskoga sinoda.

Ali Latini nijesu mirovali. Istina, papa nije odobrio slavenske liturgije, kao što su željeli Hrvati, ali je nije ni zabranio, kako su htjeli Latini, a njima je bilo upravo do toga, da je stolica rimska izrijekom zabrani i ukine. Zato su oni u napredak smišljali sve što samo može smisliti pakost i glupost, ne bi li napokon ipak postigli ono, za čim je zlobna duša njihova već više od stotinu godinu jednako čeznula. Čudna je pojava u povjesti hrvatskoj spljetski sabor g. 1059. za kraljevanja najznatnijega kralja hrvatskoga Petra I. Kresimira. Sve što je uglavio spljetski sabor god. 924. prihvati i ovaj sabor, a za slavensku liturgiju izrijekom se odredjuje, da je valja sasvim uništiti: Ko bi se u napredak drznuo čitati misu

i javno se moliti Bogu i njegovim svetima na drugome kojemu jeziku osim na latinskome ili grčkom, kaznit će se najoštrijim kaznima, a Hrvati ako se ne nauče latinskome jeziku, ne smiju se zarediti nikako.

Ne može se iskazati, piše domaći historik, kako je teška žalost i neizrečena tuga obuzela Hrvate, kad dočuše da je sabor tako oštro zabranio slavensku liturgiju. A još ih je i više boljelo, što su vidjeli, da se dopušta i grčki jezik i grčka liturgija, a brani se samo slavenski jezik i slavenska liturgija. Hrvatske crkve bjehu pozatvorane, hrvatski svećenici pohuljeni a na narod hrvatski, koji se držao s najvećim poštovanjem svoje svetinje, bacano bješe prokletstvo kao na nevjernike. Kako se bolno morala dojmiti srca hrvatskih strašna osvada, da pismo njihovo i nije njihovo nego gotsko, a izmislio ga krivovjernik, nekaki Metodije; da su knjige njihove lažne knjige, u kojih ima mnogo protiv pravovjerne crkve katoličke, a sastavio ih opet onaj krivovjerac Metodije, koji je i primio zato zasluženu platu te poginuo naprečac kao izdajnik Juda i bezbožni Arije!

Odredbe saborske uzeše se odmah i vršiti. Na to planu buna u sjevernim krajevima kraljevstva hrvatskoga. Narod je dobro osjećao, da mu se nanosi krivica: kad se dopuštao i grčki jezik, onda ne može biti sumnje, da se nije radilo o pravoj vjeri, nego o tome, kako bi se uzbili Hrvati i učuvala latinskoj narodnosti pretežnost nad narodnosti hrvatskom. Grčki jezik nije više mogao u Dalmaciji smetati Latinima pa su ga zato mogli mirne duše dopustiti za crkvene potrebe, ne bi li tako pokazali, kako im nije tobože do jezika stalo nego do nauke: što zabranjuju jezik slavenski, ne čine to ni za što drugo, nego samo zato, što su knjige, pisane na tome jeziku, krivovjerne! Ali Hrvati progledaše lukavstvo njihovo, ustaše na obranu svoje narodne svetinje i poslaše poslanike u Rim, da se požale kod pape. O tome poslanstvu piše Toma, arhidjakon spljetski, žestoki Latinac i ljut neprijatelj naroda hrvatskoga. Koliko je god pisanje Tomino pristrano i puno

pogrda na hrvatske svećenike, toliko nam opet može dati dosta jasnu sliku o stanju, kakovo je stvorio u Hrvatskoj spljetski sabor g. 1059.

»U ono doba, — piše Toma, — dodje u hrvatske strane nekaki svećenik, došljak, po imenu Ulf (Vuk), koji hinjaše licem pobožnost a u srcu krijaše otrov lukavstva. I obilažaše narod šapćući mu koješto i gradeći se kao da ga je papa poslao, sažaljavaše tobože njihovu nevolju i davaše im koristan savjet. »Znajte, reče, da sè gospodaru mome, papi, vrlo ražalilo na vas, čuvši, da su vam crkve pozatvorali a vašim svećenicima zabranili vršiti službu božju; pošaljite dakle gospodaru mojemu poslanike i znajte, dobit ćete štogod zaželite.« Sastavši se dakle starješine i učinivši vijeće, poslaše popa Vuka s darovima u Rim. Požurivši se, dodje Vuk doskora u Rim i preda papi darove od Hrvata i njihove molbe i smjerno ga zamoli, da bi stanje crkava i popova po kraljevstvu hrvatskome promijenio kao prije što je bilo. A papa mu odgovori, da ne može ništa protiv onoga, što su odredili poslanici stolice apostolske, nego mu poda knjige, neka ih ponese arhiepiskopu i kralju i ostaloj gospodi one zemlje pa da dodju u Rim dva biskupa, jer njega kao nepoznata čovjeka ne može poslušati. Pakosni pop ne ponese papinih knjiga onima, kojima bjehu namijenjene, nego se brzo vrati ka Gotima (Hrvatima), koji ga bjehu poslali. I pitajući ga, što bi od njihove molbe u Rimu, on im odgovori: »Eto, hvala Bogu, štogod zaželjeste od gospodina pape, sve sam dobio: crkve se vaše otvoraju, svećenicima se vašim službe vraćaju, a suviše još isprosih vam i to, da od svoga naroda izberete sebi biskupa i da ga sa mnom pošaljete k papi da bi ga posvetio.« Čuvši to Goti (Hrvati) poradovaše se veoma i odmah izabraše nekakoga starca, čovjeka prosta, po imenu Sededu, za biskupa i poslaše ga u Rim, zajedno s nekakim opatom Potepom i popom Vukom. Izišavši pred papu, upita ih papa, ko su? a bezbožni pop odgovori: »Mi smo iz dalmatinskih krajeva. Vi ćete se, sveti oče, sjećati, kako sam ja onomadne bio došao k vašoj milosti a evo ovi

namisliše pokloniti se k nogama vaše svetosti, da biste i njihovu narodu kao i ostalima milost pokazali. A ovaj preznameniti čovjek gotski (hrvatski) došao je zato, da bi dobivši u vas potpuniju uputu, mogao slobodniji istinu propovijedati.« Na to zapita papa: »A kakovu ima čast?« I odgovoriše mu, da je već odavno svećenik i vrši službu na svome jeziku. I opet upita papa: »A zašto ne brije brade po običaju crkve katoličke?« Odgovori bezbožni pop Vuk: »Zato je upravo i došao, gospodaru, pred vas, da bi se unapredak pokoravao vašoj volji.« Po tom mu papa odmah sam nekoliko dlaka od brade odsiječe i zapovjedi svojim ljudma, da ga po običaju crkvenome obriju, a onome svećeniku kaza: »Nijesam ti zapovjedio, da mi ovake ljude ovamo dovodiš nego da mi biskupe za toliki posao ovamo dozoveš.« Na to će svećenik: »Gospodaru, htjedoše, ali nikako ne mogoše.« Papa sabravši vijeću, odgovori im ovako: »Znajte, sinci, da ovo što Goti hoće da zadobiju, već sam mnogo puta čuo, ali radi Arijánâ, koji su izmislili takvu književnost, ne smijem im dati dopuštenje, da na svome jeziku vrše službu božju. Sada podjite i gledajte, da onaj narod sluša sve, što su poslanici papinske stolice u crkvenome zboru odredili, dok onamo stignu novi poslanici.« Čuvši ove riječi, vratiše se brzo u domovinu. U putu pitaše Sededa popa Vuka: »Kaži mi, što nam pomože, što podjosmo pred papu?« A Vuk mu odgovori: »Sve što si od srca želio, postiže po mojemu trudu.« »A šta sam postigao?« upita Sededa, a Vuk reče: »Papa te zaredi biskupom.« »Kako to?« začudi se Sededa. Vuk mu odgovori: »Tolika je vlast papina, da komugod nekoliko dlaka svojom rukom iz brade iskine, odmah bude biskup.« Čuvši to ludi starac obradova se veoma, te odmah nabavi biskupski štap i prsten. A ulazeći u granice hrvatske zemlje, zemljaci njihovi, doznavši o njihovu dolasku, veselo pohitiše svojemu biskupu nasusret, te ga s velikom slavom dočekaše. I odmah protjera on krčkoga biskupa s njegove stolice te je kao s apostolskim dopuštenjem posvoji. Onda, ao sramote! taj čudni episkop poče poganiti službu

božju posvećivanjem crkava, zaredjivanjem svećenika i vršenjem drugih biskupskih posala. Kako ti bezbožni dogadjaji dopriješe papi do ušiju. posla bez oklijevanja poslanika Ivana kardinala, da u hrvatskim stranama zatre sjeme kletoga raskolništva. Došavši u one strane, kardinal sazva mnoštvo naroda i svećenstva te grdno pokori onoga lažiepiskopa pred samim njegovim Gotima (Hrvatima) za toliku lakoumnu nevaljanštinu, što mu nije papa nikakova svetoga reda podijelio. I zato ga mačem vječitoga prokletstva rastavi od zbora vjerničkoga i njega i Potepu i sve jednomislenike; Vuka pak, koji bješe početnik tolikoga bezboštva, odvuče u Spljet: ondje ga u zboru crkvenome liše reda svećenoga, pa izbijena, obrijana i žigosana bace ga u vječnu tamnicu! Budući da pomamni Sededa nikako ne htjede odustati od započete drzovitosti, te njega radi u čitavome kraljevstvu velika nasta sablazan, zapovjedi papa, da se i u rimskoj i u spljetskoj crkvi i po čitavoj pokrajini svečano prokletstvo na nj udari . . . .«

Ali ni buna ni poslanstvo ne pomože ništa: papa Aleksandar II. potvrdi odredbe sabora spljetskoga i dokide slavensku službu božju.

Već za pape Nikole II. (1058—1061) i Aleksandra II. (1061—1073) teško su se stala osjećati puta, u koja je pritezala državna vlast zapadnu crkvu. Hildebrand, potonji papa Gregorije VII. (1074—1085), desna ruka Nikolina i Aleksandrova, zamisli sav život crkveni navrnuti na nove putove. Crkva treba da se otrese svjetovnih vezova, treba da bude nezavisna i slobodna prema državi a u sebi potpuno jedna i jedinstvena ne samo po unutrašnjemu nego i po spoljašnjemu životu svome. S ovim je posljednjim u svezi nastojanje rimske stolice, da se po svemu zapadnome svijetu uvede i jedinstvena liturgija, i to liturgija rimska. U milanskoj crkvi bješe odvajkada u običaju Ambrozijeva liturgija, istina, na latinskome jeziku, ali nešto različita od liturgije rimske crkve. Papa Nikola II. propisa i za milansku crkvu rimsku liturgiju, ali zaludu: svećenstvo i narod opriješe se jednodušno naredbi papinoj, i

papa morade popustiti. Tako su Aleksandar II. i Gregorije VII. htjeli dokinuti i liturgiju (na latinskome jeziku) mozarapsku u Španjolskoj, koja se ondje bila održala još od vremena gotskih, a sinod toledski odredi, da se po svoj Španjolskoj bez izuzetka vrši služba božja samo po obredu rimskome. Narod diže bunu i prisili oblasti crkvene, te dopustiše, da se pitanje o liturgiji riješi na sudu božjemu: mačem i vatrom. Zatočnici liturgije mozarapske održaše oba mejdana, a liturgija se očuva. Prema tome nije za čudo, što su upravo sad stali u nas opet zapinjati o slavensku liturgiju, koja je toga vremena bila po svoj prilici još udešena prema ustavu istočne crkve. Latinima pa i crkvi rimskoj smetaše obred istočni a još više jezik slavenski, i zato obnoviše odredbe sabora spljetskoga od godine 924. a rimska ih stolica potvrdi.

Šta nije Latinima bilo pošlo za rukom, kad je sjedio na hrvatskome prijestolju prvi kralj, Tomislav, ono im je srećno pošlo za rukom za vladanja najsilnijega kralja hrvatskoga, koji s ponosom spominje, da mu je Bog naslijedjenu državu proširio i na moru i na suhoj zemlji. Naš mnogo zasluženi historik M. Mesić pokušao je tu čudnovatu pojavu ovako riješiti.

Djela kralja Kresimira svjedoče ne samo o njegovoj pobožnosti u opće, nego se iz njih ujedno razbira i to, da je Kresimir prijao onome pokretu, štono se bio u Rimu zametnuo. Pobožnim čuvstvom svojim potican, kojemu je vrijeme sve više sile uljevalo, smatraše on za svoju vladalačku dužnost, da od Boga dobivenom vlasti štiti i podupire crkvu, namjesnicu njegovu. Taj smjer mogaše on još i lakše za to slijediti, što se dojakošnjim djelovanjem crkvenoga pokreta ni u čemu nije zadiralo u njegova vladalačka prava, dok je u drugu ruku i njegovoj zemlji odatle bilo koristi, koliko je crkva nastojala oko boljitka medju svećenstvom i narodom. No osim tih na samoj pobožnosti Kresimirovoj i na religioznim nazorima osnovanih pobuda, upravljahu njime i nje-

govom unutrašnjom i spoljnom politikom još i drugi razlozi. Dalmacija bijaše sretno stečena, ali biskupi njezini, kojih je vlast i u hrvatsku zemlju zasezala, pokazaše u predjašnje doba u svakoj prilici, da nijesu prijatelji hrvatskoj državi, a gradjani i stanovnici dalmatinski, premda su bili tolikim interesima vezani za zemlju hrvatsku, koja im bijaše za ledjima, premda se medju njima hrvatski elemenat sve više širio i krijepio, opet bijahu još sveudilj protiva hrvatstva. Zato moradijaše biti jedna od najprečih briga kralja Kresimira, kako će tu zemlju i stanovništvo njezino s ostalim državnim tijelom preko živih sveza što uže spojiti. Odatle potječe nastojanje njegovo, da steče povjerenje i odanost napose svećenstva dalmatinskoga, kojega su prvaci arhibiskup Lovrinac i trogirski biskup Ivan i onako došli bili do velikoga ugleda i moći poradi osobitih vrlina svojih: odatle potječe i njegovo nastojanje, da steče prijaznost rimske stolice, kojoj je ugled u kršćanstvu toga vremena sve više rastao te su upravo zato tražili i gledali vladaoci i mnogih drugih država kršćanskih, da je umilostive na svoju korist. Prema tome mogaše za vladanja Kresimirova ona struja, što dolažaše iz Rima, i u Hrvatskoj ojačati, a življu romanskome bjehu po tome otvorena vrata, da dodje do prevlasti u crkvi dalmatinsko-hrvatskoj. Ali država Kresimirova zadrža ipak uza sve to značaj hrvatski i kralj njezin bijaše kralj hrvatski. Bistro razbirajući umom svojim, na kakovim je silama osnovana država njegova, Kresimir ako je u jednu ruku i prijao Romanima, da ih sasvim pridobije za državnu ideju i da ih što više sljubi s Hrvatima, a ono je opet u drugu ruku hrvatski elemenat osobito u državnome životu poštovao i brižno hranio. I što se jezika crkvenoga tiče, ne podje on do skrajnosti: jer ako se i pokorio mislima, koje su u tome prevladjivale u redovima crkvenim; ako se i nije postavio braniteljem narodnosti hrvatske, i udario onim putem, na kojemu nešto poslije vidimo češkoga kneza Vratislava, gdje traži u pape Gregorija VII. odobrenje liturgije slavenske, — a ono se opet umio očuvati ljage, kojom je u povjesti okaljano ime kneza

Svetopuka, koji je učenike Metodijeve prognao iz zemlje blagotvorna djelovanja njihova, kao i onoga češkoga kneza Spitignjeva, koji je za vrijeme Kresimirovo protjerao slavenske monahe iz njihova manastira na Sazavi.

Može li to objašnjenje opravdati nehaj Kresimirov za stvar tako narodnu, kao što je bila u nas liturgija slavenska? A da nije Kresimir, gledajući da ublaži opreke i smiri narod, molio, i najzad, kao što misle nekoji znatni historici naši, izmolio u rimske stolice dopuštenje, da se i u napredak čita služba božja na jeziku slavenskome ali ne kao dojako po ustavu istočne crkve nego po rimskome obredu? Tome mišljenju kao smeta znamenita poslanica, koju je napisao g. 1080. češkome vladaru Vratislavu Gregorije VII. »Što nas moliš — piše mu papa — da bismo odobrili, da se u vas služba božja vrši na jeziku slavenskome, to znaj, da nikako ne možemo pristati na tvoju molbu. Razmišljavajući često, uvjerismo se, da nije bez razloga, što se svemogućemu Bogu svidjelo, da bude Sveto pismo na nekim mjestima tajno, jer da je svakome otvoreno, moglo bi obljutaviti i doći u prezrenje. A treba imati i to na umu, da Sveto pismo, od ljudi srednje ruke krivo shvaćeno, lako zavodi u zablude. A ne pomaže ništa ni izgovaranje, što su nekoji pobožni ljudi trpjeli i dopuštali ne upućujući narod, da je ono, što prosto traži, krivo; crkva je kršćanska u početku koješto bila pregledala, što su poslije sveti oci, kad je kršćanstvo ojačalo a vjera se ukrijepila, oštrim istraživanjem ispravili. Zato po vlasti, koju smo dobili od sv. Petra, zabranjujemo i ne dopuštamo što vaši ljudi ludo traže, i zapovijedamo, da se svom silom odupreš toj pustoj nerazložitosti«. Papa dakle drži, što se otprije tobože dopuštala slavenska služba božja, to se odatle ne može nikako izvoditi, da ona mora vrijediti i sada i u napredak! Ljudi, budući i sami slabi, lako su mogli kadšto popustiti slabućama ljudskim, ali sad, kadno je crkva stupila na snagu, da se opet pokaže slaba, da popušta, gdje ne smije popustiti? A ne smije crkva pristati sa Slavenima, i to ne, kako su prije učili, zato što je

Bog stvorio samo tri iskonska jezika, židovski, grčki i latinski, nego zato, što imaju u Svetome pismu a po tome i u službi božjoj otajstva, koja se ne smiju sasvim otkriti, da se ne bi kao okaljala i zavela slabiće u krivovjerje. Čistoti dakle vjere Hristove, koja je povjerena crkvi da je pazi i čuva neokaljanu, služba božja na narodnome jeziku gotova je pogibija. Tako odgovara Gregorije Vratislavu, a odgovor je odrješit. Ako je tako mislio o slavenskoj službi božjoj papa Gregorije VII., može li se sumnjati, da je kardinal Hildebrand, kancelar crkve rimske, duša novoga pokreta crkvenoga i najoličeniji predstavnik ideja njegovih, drukčije mislio a prema tome i drukčije putio Nikolu II. i Aleksandra II.?

Papa Aleksandar II. ponovno zabrani liturgiju slavensku, ali Hrvati ne odustaju svoje svetinje. Razmirica medju Rimom i Hrvatima nije planula radi vjere, nego radi jezika. Da se rimska stolica tvrdo držala naredaba, što ih je stvorila preko sabora spljetskoga, morala bi napokon baciti na Hrvate kletvu i proglasiti ih nevjernjacima i odmetnicima. A budući uvjeren i znajući, kako su Hrvati od prvih vremena bili vjerni i kao što se često najsvečanije priznalo, upravo odabrani sinovi crkve rimske, koji su je vazda s djetinjim poslušanjem slušali, Rim nije mogao pa ni htio izgoniti mak na konac, nego je mislio mirno čekati, da vrijeme samo riješi spor, koji naprečac presječen, mogaše biti zlosretan i za jednu i za drugu stranu. Rim nije unapredak upotrebljavao svojega ugleda, da očito i na silu istrijebi medju nama slavensku liturgiju, ali je nije ni pomagao, nego je bez sumnje preko svojih biskupa i viših svećenika, kojih je po propasti samostalnoga kraljevstva hrvatskoga sve više stizalo iz tudjine u naše strane, gledao, da narod malo po malo odvraća od slavenske liturgije i navraća na latinsku. Ali ako tiha voda i brijeg roni, a ono opet na čast našim djedovima treba priznati, da se oni ni silom ni milom nijesu dali odbiti od svoga, a neobična postojanost njihova prinuka najzad i rimsku stolicu te im oko polovine XIII. vijeka vrati ono, što im je prije jednoga vijeka i pô

bila ukratila. Ustrajnost naša održala je sjajnu pobjedu i slavila nečuveno slavlje. Prema pobjedama, što smo ih izvojevali na bojnim poljanama, ovakih pobjeda na žalost našu povjest hrvatskoga naroda ne bilježi mnogo.

Godine 1242. proslavi se oružje hrvatsko. Hrvati se učiniše zasluženi za kraljevstvo, spasavši svoga kralja od divljačkih četa mongolskih, i stekoše velike zasluge za vjeru i za prosvjetu, odbivši od Italije bujicu azijatsku. Na šest godina poslije (1248) vidjevši, da duh svagdje treba da preteže a ne slovo, pristaje papa Inocent IV. na prošnju Filipa, biskupa senjskoga, i dopušta, da se upotrebljavaju kod službe božje slavenske knjige pisma glagolskoga, gdje su se već i otprije upotrebljavale. Povedavši se za biskupom senjskim, zamoli u pape (g. 1252.) i krčki biskup dopuštenje za glagolsku liturgiju a papa s najvećom pripravnosti posluša molbu. Sad je Rim, koliko se pouzdano znade, prvi put i nama Hrvatima izrijekom udijelio osobitu milost, kakove nije od vremena Svete braće nijedan narod slavenski primio od rimske stolice.

A odakle taj prekret u mislima rimske stolice? Inocent IV. (1243—1254) nastojao je veoma mnogo oko izmirenja istočne sa zapadnom crkvom. On prijateljuje sa srpskim kraljem Urošem I. Hrapavim (1243—1277), sinom Stjepana Prvovjenčanoga, koji je dobio kraljevsku krunu od pape Honorija IV.; trudi se, da privede Bugare u zapadnu crkvu; dogovara se s patrijarhom i carem nikejskim; traži sveze s biskupima kiparskim i sa sirskim Jakobitima; zagovara jedinstvo crkve u Danila, velikoga kneza galičkoga, a istim poslom šalje god. 1248. poslanike k velikome knezu ruskome Aleksandru Nevskome. Iz ljubavi k jedinstvu crkvenome, koje mu je nada sve priraslo k srcu, popušta što se više može. Imajući na umu više interese crkve i vjere, on ne gleda na sićušne osobine, koje su počesto najveći kamen smutnje. Zar nije sad bio najzgodniji čas, da se poslije stotinu i više godina opet iznesu pred stolicu rimsku želje naroda hrvatskoga? Da nije

upravo u poglavitim težnjama svojim papa Inocent IV. našao pobudu te se s drage volje odazvao molbi Filipa senjskoga i dopustio, što se i onako nije dalo zabraniti a može se sasvim dobro složiti s unutrašnjim jedinstvom crkve Hristove?

Bit će dobro da se spomene još i ovo. Na svršetku XII. vijeka bješe živnulo u Bosni bogomilsko krivovjerje. I sam Kulin ban odmetnu se od crkve pa se sa svom svojom porodicom i sa deset hiljada Bosanaca povede za bogomilstvom. Sad pretegoše bogomili u Bosni, a u okolnim zemljama, u Slavoniji, u Hrvatskoj i u Dalmaciji nalažahu jednomislenika: u Spljetu osnovaše još prije g. 1200. i svoju osobitu općinu. Sve nastajavanje i papa rimskih i kraljeva ugarskih, da se unište bogomili, bješe zaludnje. Narod u Bosni pribijaše se sve više uz svoju narodnu bosansku crkvu, a pravovjerju u susjednim, na ime primorskim krajevima zaprijeti velika opasnost, osobito kad se stadoše banovi bosanski miješati u poslove hrvatske i sezati za dalmatinskim primorjem. Dopuštajući slavensku službu božju, da nije Inocent IV. mislio, da će na taj način možebiti lakše zakrčiti put bogomilstvu, nego li silom vojske ugarske i inkvizicije katoličke?

Kako se slavenska služba u nas kod svega zabranjivanja i gonjenja održala, tako se poslije g. 1248., skinuvši Inocent IV. s nje kletvu, pridigla i kao na novo oživjela. Po vremenu proširila se medju Hrvatima zapadne crkve tako, te je u XV. vijeku obladala gotovo svom Dalmacijom, odakle je segnula u sjevernu Albaniju i Bosnu, a na sjeveru rasprostranila se po Istriji i Hrvatskoj izmedju Kupe i mora. Iz XV. a osobito iz XVI. i XVII. vijeka imamo izobilno svjedočanstva, da se i ovamo u području biskupije zagrebačke otpravljala po mnogim župama glagolska služba božja. Po istraživanjima našega vrijednoga historika Ivana Tkalčića bilo je u našim ovamo stranama popova glagolaša u XV. vijeku u Bosiljevu, Lipniku (kod Karlovca), Ozlju i Steničnjaku (kod Gline); u XVI. vijeku u Čičama, Dubovcu, Velikoj Gorici, Granešini, Hrnetiću, Sv. Ivanu na Moravču, Jakuševcu, Jaski, Karlovcu, Sv.

Klari, Krašiću, Kravarskome, Kupčini, Mahičnome, Maruševcu (kod Varaždina), Nartu, u Novom gradu na Kupi, pod Okićem, u Ozlju, Petrovini, Samoboru, Slatini, na Šipku, u Trgu, Vrhovcu, Vukmaniću, Vukovini i Zelini; u XVII. vijeku kod Sv. Brcka nad Božjakovinom, u Brezovici, Dubovcu (kod Križevca), Velikoj Gorici, Jakuševcu, Jamnici, Sv. Klari, Krašiću, Kravarskome, Kupčini, Kupincu, Lipniku, Lovrečini, Mahičnome, Mekušju, Mrežnici, Sv. Nikoli na Zelini, pod Okićem, u Ozlju, Peščenici, Plešivici, Preseki, Pribiću, Radiboju, Rečici, Trgu, na Visokome, u Vrbovcu, Vrhovcu, i Završju; u XVIII. vijeku spominje se (g. 1743.) jedan pop glagolaš u Velikoj Mlaki. Na sinodu crkve zagrebačke, što ga je bio sazvao (1574) biskup Gjuro Drašković, spominje se jedanaest glagolaša, a g. 1570. pjevala se u prvostolnoj crkvi u Zagrebu i slavenskim jezikom služba božja. I u Medjumurju znalo se za glagolaše. Knez Fridrik Celjski i Zagorski podiže iz osobitoga poštovanja sv. Jeronima g. 1448. u Štrigovu, na granici Štajerskoj, crkvu i manastir za glagolaše samostance, koji se spominju i u manastiru svetičkome na brdu Smolči, što su ga knezovi Zrinjski g. 1627. dali latinskim redovnicima sv. Pavla.

Ali glagolska liturgija nije se stegnula samo u granice naroda hrvatskoga. U XVI. i XVII. vijeku spominje se, da se i u nekojim crkvama oko Trsta, u Gorici, po Kranjskoj i južnome Štajeru služilo na slavenskome jeziku, a u redovima najžešćih zatočnika protestanstva u zemljama slovenskim nalazimo u XVI. vijeku upravo naše glagolaše iz Dalmacije, Istrije i hrvatskoga primorja. Što ima tragova glagolskoj liturgiji po slovenskim stranama u XVI. i XVII. vijeku, to će je biti onamo donijeli naši hrvatski popovi, koji su bježeći od kojekake a najviše od turske sile pribjegavali i k Slovencima. Tako valja da se objašnjuje i ona pojava, što u spominjanim vijekovima ima toliko glagolaša i u nas na zapadu, osobito medju Kupom i Savom, premda je u ostalome moguće, da se za slavensku službu u zagrebačkoj biskupiji i otprije, može

biti već i od postanja njezina znalo, jer je svakako znatno, što se u jednome spomeniku iz XIV. vijeka izriče sumnja, nije li Duh, prvi biskup zagrebački (na svršetku XI. vijeka), bio svećenik liturgije slavenske?

Sasvim je drukčije s glagolskom službom, što su je naši svećenici donijeli XIV. vijeka u Češku. Karlo, krajiški grof moravski a poslije kralj češki i cesar rimski, zaželje i zaiska u pape Klementa VI., bivšega učitelja svoga, da bi se i u Češkoj čitala misa na jeziku slavenskome. Papa prista (1346) na želju Karlovu, ali na jednome samo mjestu u svemu kraljevstvu da se vrši liturgija slavenska. Godinu dana po tome podiže Karlo u Pragu manastir na čast svetim zaštitnicima kraljevstva češkoga, sv. Jeronimu, Ćirilu, Metodiju, Vojtjehu i Prokopiju. U tome manastiru treba kalugjeri da otpravljaju misu, časove i ostalu službu samo na jeziku slavenskome. Godine 1372. posveti crkvu manastirsku s najvećom slavom arhiepiskop praški u nazočnosti samoga kralja i cesara Karla i druge gospode češke. Prvi samostanci bjehu naši glagolaši benediktinci iz primorskih strana a na svršetku XIV. vijeka bit će ih već zamijenili sve sami Česi. Hrvatski benediktinci donesoše sa sobom svoje knjige na jeziku hrvatsko-slovenskome, koje su se po nastojanju kraljevu u manastiru emauskome stale u velike prepisivati. Za samo prepisivanje knjiga »na plemenitome jeziku slavenskome« bješe Karlo odredio god. 1356. po deset grivana na godinu kao platu pisaru. Pa i inače gledao je kralj da se umnože knjige u njegovu samostanu. Tako je poklonio samostanu jedno ćirilovsko evangjelje roda rusko-bugarskoga, koje će biti dobio negdje iz Ugarske. Za tu knjigu »ruskoga pisma« držalo, se da ju je pisao sam sv. Prokopije, opat sazavski († 1053). Godine 1395. priklopiše k tome evangjelju nekoja čitanja iz Staroga i Novoga zavjeta. Dodana čitanja na jeziku hrvatsko-slovenskome pismom glagolskim napisana su u samome manastiru, a pisao ih je pisar rodom Čeh, što se razbira iz jezika, koji je onakav kao što je i u našim knjigama iz XIV. vijeka, osim dvije tri riječi,

okrenute na češki. Bogato povezana u zlato i srebro i iskićena draguljima i svetim moćima bijaše ta knjiga velika dragocjenost manastirska, a upotrebljavaše je uz crkvenu godinu samo opat, kad je »pod krunom misu služio.« Za opata Pavla II. g. 1419. navali Žiškina četa i na taj manastir. Opat, da bi spasao manastir, otvori riznicu, iz koje se razgrabila sva sila kojekakovih skupocjenih stvari, a medju njima valjada i naše evangjelje. Do malo vremena pristadoše i kalugjeri emauski sa Husovcima, a manastir se dokinu. Nestavši manastira, nestade i glagolske službe božje u Češkoj. Kao za spomenu tih vremena sačuvalo nam se ono emausko evangjelje, pisano ćirilovskim i glagolskim slovima. U Bogorodičinome hramu u Reimsu (u Francuskoj) ima inventar sastavljen god. 1669. i u njemu se spominje knjiga bogato vezana, koja sadržava evangjelja na jeziku grčkome i sirskome, a poklonio je crkvi Karlo kardinal Lotarinški g. 1574., koji ju je nekako dobavio iz Carigrada, kamo bješe dospjela tobože s knjižnicom sv. Jeronima. To je emausko evangjelje, za koje se eto mislilo da je pisano grčki (ćirilovski dio) i sirski (drugi dio, pisan hrvatskom glagolicom)! Ono se upotrebljavalo, kako kazuje predaja, kod krunjenja francuskih kraljeva, koji su se na nj zaklinjali. To izrijekom potvrdjuje reimski opat Pluche i pisar Porcevale, koji je na osobitome papiru, što se priložio k evangjelju, zapisao g. 1782.: »prvi dio ove knjige pisan je pismom srpskim a na jeziku istočnome, a drugi slovima ilirskim a na jeziku indijskome ili slavenskom . . . Kruneći se kralj priseže na ovu knjigu«. G. 1717. pokazaše evangjelje Petru Velikome, koji je odmah poznao slova ćirilovska, ali za glagolska nije znao kazati kakva su. Prvi je pogodio da je ono drugo pismo glagolsko, Englez Hill god. 1789., koji je vidio u Beču glagolskih štampanih knjiga. Za francuske revolucije skinuše s knjige dragocjeni uvez, a kad je prvi konsul Napoleon Bonaparte zapovjedio, da se ostanci starih rukopisa pohrane u municipalnim bibliotekama, dodje i emausko evangjelje ili, kako ga Francuzi prozvaše, Texte du sacre u gradsku bi-

blioteku reimsku. G. 1843. ugleda u nekoliko samo eksemplara svijet čitavo evangjelje rezano u bakar o trošku ruskoga cara Nikole, a predgovor mu napisa B. Kopitar.

Po Česima povedoše se i Poljaci. »Poljskoj, — piše poljački historik Dlugoš († 1480), — pokaza Spasitelj osobitu milost. Na veliku čast i slavu naroda slavenskoga on dopusti Poljacima, da vrše službu božju na rodjenome jeziku, koje nije dopustio ni jednome drugom jeziku, osim grčkome, latinskome i židovskom.« Godine 1390. osnovaše kralj Vladislav Jagelo i žena mu Jadviga u Krakovu kod crkve sv. Krsta manastir, i dovedoše onamo glagolaše iz Praga, koji po dopuštenju papinu čitahu misu na jeziku hrvatsko-slovenskome. Još oko g. 1470. bijaše ondje glagolaša, ali kako je nestalo slavenskih monaha u Pragu, nestade ih domalo i u Krakovu.

Ove dvije pojave slavenske službe božje u Češkoj i u Poljskoj znamenite su u koječemu. One su znatne već i po tome, što vidimo, da rimska stolica u XIII. i XIV. vijeku nije bila onako odrješita protivnica naše narodne liturgije kao u XI. vijeku. Što Hrvatima najoštrije zabranjuje Aleksandar II., ono im dopušta Inocent IV, a što Grgur VII. odrješito ukraćuje Vratislavu, ono Klement VII. milostivo podjeljuje Karlu IV. Time je Rim svečano izrekao, da se s ustavom katoličke crkve podnosi i nelatinska liturgija. Istina, što su pape dopustile Česima i Poljacima, nijesu im dopustili u onome opsegu kao Hrvatima, ali da nijesu nastale zlosrećne političke, crkvene i narodne prilike, koje su Čehe najzad dovele do bjelogorske propasti, Bog zna, ne bi li po vremenu u Češkoj a preko nje i u Poljskoj slavenska služba božja, koju su uzeli njegovati i sami mogućni kraljevi, bila uhvatila tako čvrst korijen i ojačavši razgranala se, te je poslije nikaka olujina ne bi mogla iščupati? Pod sjenom njezinih grana kaki bi se duševni život bio razvio u Čeha i Poljaka? Kakim bi književnim rodovima bila ona ponijela medju Česima i Poljacima? Ne bi li se po njoj bili više vezali sjeverni katolički Slaveni s južnima? Kako je tijesna bila svagda duševna sveza izmedju svih Sla-

Hrvatska čitaonica
Jastrebarsko (Jaska

vena istočne crkve, a ona se izvila upravo iz jednoga zajedničkoga jezika crkvenoga! Pa da je tako kojom srećom bilo i medju Slavenima zapadne crkve! Ako je istina, da je slavenskoj liturgiji namijenjeno da okrčuje put i utire stazu jedinstvu izmedju Slavena istočne i zapadne crkve — a ono koliko bi se to jedinstvo bilo unapredilo, da se ona mogla nesprečavana razviti u katoličkih Slavena? Ali dakako, sudbina je drukčije odredila, a nama Hrvatima godi, što smo upravo mi jedini izmedju katoličkih Slavena od vremena svetih prvoučitelja slavenskih kroza sve vijekove prinosili Bogu u svojim crkvama hvalu na svome jeziku i tako očuvali svetinju, za kojom su druga naša po krvi i zakonu braća toliko čeznula.

Ali ni u nas nije glagolska služba božja sasvim pretegnula: ona se nije mogla proširiti po svemu narodu hrvatskome, niti je mogla zapriječiti, da se pored nje ne širi latinska liturgija i u onim biskupijama, gdje bijaše izrijekom dopuštena, a kamo li u biskupijama, za koje ne bijaše naročitoga dopuštenja od rimske stolice. Borba o jezik u crkvi nije prestala ni poslije 1248. godine, ako se i vodila više potajno nego li javno, a Hrvati, koji zalažahu u taj boj nemalo svagda goloruki, jedva nekako gotovo samo svojom ustrajnošću obraniše svoju narodnu svetinju od posvemašnje propasti. Što se spominje da je godine 1248. nastalo za glagolsku službu božju vrijeme mira i napretka, može se samo donekle potvrditi, jer pravo reći, ona nije gotovo nikada uživala bez ikakove smetnje svojih prava. A u tome upravo valja tražiti ponajglavniji uzrok, zašto nije u nas Hrvata glagolska književnost crkvena onako bogata i obilata, kao na primjer što je stara crkvena književnost u Srba ili u Rusa.

Najveće prepreke glagolskoj službi božjoj stavljahu glavari crkveni, koji su se u nastajavanju svome oko boljitka i napretka crkve katoličke htjeli pokazati revniji i od samih papa rimskih.

Prvostolna crkva spljetska, kojoj bjêhu za kralja Tomislava (900—930) područne sve biskupije od Albanije do Dunava i uza svu istočnu obalu jadranskoga mora, poče se po vremenu komadati. U početku druge polovine XI. vijeka, za kralja Petra I. Kresimira (1058—1073), otkidoše se od nje krajevi, što su Neretvi na jug, i dobiše svoju osobitu metropoliju dukljansku ili barsku, kojoj pripadoše područne biskupije u Zeti, Travuniji, Bosni i Raši. Provalivši g. 1091. u posavsku Hrvatsku, Vladislav je uze biskupu kninskome a po tome i primasu spljetskome, i stvorivši za nju biskupiju zagrebačku (1093) podloži je arhiepiskopu kaločkome, kome je kasnije u XIII. vijeku zapala i Bosna, koliko je bila katolička. U XII. vijeku (g. 1154.) otrže se od spljetske crkve i zadarska biskupija i učini se samostalnom arhiepiskopijom, priznavši g. 1155. vrhovnu vlast nad sobom gradskome patrijarhu mletačkome. A biskupije istarske bijahu već i otprije pod vlašću patrijarsima akvilejskim, koji su g. 1230. postali svjetovni gospodari od Istrije. Tako se raskomadala crkva hrvatska, a na biskupskim stolicama njezinim sjede ponajviše sami tudjinci, koje šalju u naše strane pape, Mlečani, akvilejski patrijarsi i kraljevi ugarski iz Italije, Francuske i Ugarske. Taki biskupi ne mogu imati ljubavi k narodnoj službi božjoj, a ima dokaza na pretek, da su mnogi radili upravo da je unište.

U tome je izišao o svršetku XVI. vijeka na glas biskup puljski Klaudije Sozomen, koji je god. 1593. najoštrije zapovjedio, da se na Rijeci unapredak ne služi drukčije misa nego na latinskome jeziku, a nekolike godine kasnije (g. 1595.) iznosi akvilejski patrijarh Mlečanin Barbaro pred svoj sinod želju, da bi se po svim njegovim područnim biskupijama zamijenio u crkvi jezik stari slovenski jezikom latinskim. Šibenički biskup Niko Arigoni, rodom Brešanin, tjera iz saborne svoje crkve svećenike, koji ne umiju latinski, i prijeti, da se u njegovoj biskupiji ne će zapopiti ni jedan cigli klerik, koji nije izučio latinske škole i donesao od učitelja svjedočbu, da zna latinsku gramatiku, a župnike glagolaše nagoni, da idu u

grad i onamo uče latinski jezik. Sve je to odredio, kako se pravda u pismu, što ga napisao papinome poslaniku u Mletke (god. 1623), tobože samo zato da bi i glagolaši bili učeni jednako kao i latinski svećenici! Za njime se poveo senjski biskup Petar Marijani (1650—1665). I njemu je bila srcu prirasla latinska knjiga pa je na svu silu htio da je zavole i njegovi glagolaši, ali se oni požale na biskupovo nastojanje u Rimu, a Marijani se pere (g. 1654) kao i njegov šibenički drug. Mimo sve ostale razloge, kojima opravdava svoju brigu oko latinskoga jezika, bit će bez sumnje najznamenitiji ovaj da se zabilježi. Njegovi svećenici treba da znadu latinski, umuje Marijani, jer kako će inače na ugarskome saboru, gdje se raspravlja samo jezikom latinskim, umjeti braniti interese svoje biskupije!

Što se nalazilo protivnika glagolskoj službi božjoj u zemljama, što su bile pod vlašću tudjinskom, a osobito pod Mlečanima, ni polak čuda, dok znamo, da je i sama državna vlast mislila, da je dužna zatirati narodni jezik u crkvi; tako se na primjer iz Mletaka zapovjedilo g. 1481. upravitelju krčkome, da proždene s Krka fratre, koji mise na slavenskome jeziku, pa da gleda na svaku ruku, da se unapredak u njegovu području otpravlja služba božja samo na latinskome jeziku. To, kao što je spomenuto, nije nikakovo čudo, nego je više za čudo, kako se moglo i u onim krajevima, u kojima smo bili svoji, naći ljudi, koji su se drznuli nogama gaziti svetinju narodnu, što ju je uzela u zaštitu i sama sveta stolica!

Ali kako je bilo medju crkvenim glavarima neprijatelja, a ono je bilo i prevrijednih zatočnika glagolske službe božje. Filip, biskup senjski (1246—1280), koji je prvi izmolio u pape Inocenta IV. dopuštenje za narodnu liturgiju (vidi str. 74.), ostavio je vječiti spomen u narodu hrvatskome. I Nikola, biskup modruški (1461—1470) zavrijedio je, da ga se i danas s najvećim poštovanjem i zahvalnosti spominjemo. »Smete se, — piše on kapitulu i kleru crkve modruške — va mni srce moje, i tisnu se va mni utroba moja svrhu brige

ljudi mojih. Najdoh gorka i žestoka protivnika, ki od tolika vrimena ne presta briže i mantraje[1]) sriće i telesa vaša; tolikoje govorim, da je žestoka i divja ruka turačka po tolikih smrteh i brigah i raspeh i toliki prolitji krvi nevoljnih ljudi ku ste poznali, da ča je veća žalost; da se najde veće žestok i krudel[2]) obiteljanin, neprijatelj znanac i domaći moj, s nami kupno jede kruh, ki, ne vim ke oholosti ali smenosti duha nemilostivoga nadahnut, smel jest smesti misli i srca vaša, mir crkveni razlučuje, običaj crkveni nepravednu smenostju ispravljaje, a ne ću reći, smućuje, govoreći, da oblast svetih služab našega jazika otačaskoga od crkve katoličaske ni potvrjena, kad bi on vsih naukov i naredab vere hristjanske ali svetih otac plni nauk držal . . . . a da bi je čtal i ljubeznivo procinil, zaisto bi našal, da ono ča je od svetih otac pohvaljeno, od toliko vikov, nastojećim ljudem narejeno, nijednih listov i nijednih bul i nijednoga novoga potvrjenja ne potribuje. A navadna je sveta rimska crikav vse nauke i naredbe vsih svetih navlastito presvetlih četirih doktorov svojih časno prijati i prijamši stanovito braniti. A po tom oci, budući skupljeni v koncili, razlike običaje crikvene, ke su naredili sveti biskupi, i njih prominiti ne smiše, pače pod veliku penu[3]) prokletstva narediše, da vsaki svoje crikve navadne običaje ima svršeno obdržavati i da ih nima prez dopušćenja papina nikako prestupiti, kakono je crikva od istoka svoje običaje i svoje služenje udržala, ča je mnogo različno od crikve zapadne, i kakono v Galiciji mnogo osobujna jesu dopušćena, takoje v Jermaniji, ča se govore Nimci, i Panoniji, Iberiji i Angliji, tolikoje u mnogih inih vladanjih nike crikve vlašte službe i običaje crikvene vele različno držu preza vsakih bul i pisam i potvrjenja stola apostolskoga; i kakono rimska

1) bližeći i mantrajući, mučeći. 2) okrutan. 3) kazan.

crikav raduje se o narejenji[1]) svetoga Grgura i inih otac svetih, takoje se raduje istočna crikav o narejenji Grkov svojih, i tako se raduje mediolanska[2]) crikav o narejenji svetoga Ambrožija u služenji mis i v službi korizmenoj, ča mnogo jest različno od crikve rimske; i takoje mnogim crikvam po Hrvatih i Dalmaciji običaje i uredbe od svetoga Jeronima narejene sveta mati rimska crikav jest vele časno prijela i po nijedno vrime od nikogare ni v tom smetenja prijela, ča je on, od svetih dokturi poglavitiji, nadahnut duhom svetim na utišenje nenaučenih ljudi razumno naredil, nasliduje svetoga Pavla apostola, koga knjige biše čtal . . . .«

Takovih domašnjih neprijatelja, na koje se žali biskup Nikola, bilo je jamačno i prije i kasnije, a osobito medju svećenicima, što su izučili nauke na latinskome jeziku, pa se ponijeli prema svojoj braći glagolašima, koji su s nedostatka svojih škola u obrazovanosti u opće zaostajali iza latinskoga svećenstva.

Kad su se u nas otvorile prve škole, to je teško pouzdano odrediti. Za Karla Velikoga (771—814) kazuje se, da je po svim zemljama, što su dopale njegovu vlast, podigao javne latinske škole, a kako su i nekoje hrvatske zemlje priznavale njega svojim gospodarom, može biti te je već i IX. vijeka bila u našim krajevima po koja škola, u kojoj se mladež hrvatska učila najznatnijoj nauci onoga vremena: jeziku latinskome. Prvi glasovi o nastavi u Hrvatskoj progovaraju nam iz odredbe sabora spljetskoga od g. 925., koji stavlja na srce gospodi hrvatskoj, da svoje sinove pa i kmete daju na nauku. Razumije se, da spomenutome saboru, koji je ustao protivu slavenskoga jezika u crkvi, bijaše samo do nauke na jeziku latinskome. O školama, u koje preporučaju saborski ocevi Hrvatima da šalju svoju djecu, ne spominje se ništa, a sva je prilika, da onoga vremena nije bilo u Hrvatskoj, kao i

[1]) o naredjenju. [2]) milanska.

u ostaloj svoj gotovo zapadnoj Evropi do svršetka XI. vijeka, drugih škola do onih privatnih, što su bile u samostanima i uz stolne crkve. Učitelji u takim školama bili su sve sami duhovnici, a učenici oni, koji su se spremali da služe Bogu i crkvi, pa se zato i učila sama bogoslovska nauka, koliko je od najpreče potrebe i koristi službenicima Gospodnjim. Tako je škola moralo jamačno biti i za hrvatske popove glagolaše u sijelima hrvatskih biskupija, u Ninu i Kninu, a može biti i kod druge koje stolne crkve, ako se našao na biskupskoj stolici čovjek prijazan slavenskoj službi božjoj. Kad je kasnije u XI. vijeku Rim zabranio glagolsku liturgiju, bit će se zatvorili i ti nastavni zavodi za glagolaše, koji su se unapredak učili svojoj knjizi ili jedan od drugoga ili u samostanima, koji su za dugo vrijeme kao u drugim zemljama tako i u Hrvatskoj bili jedini pravi hramovi opće prosvjete.

Najstariji su samostani u Hrvatskoj benediktinski, njih je bila puna sva Dalmacija i ostrva dalmatinska. Samostani benediktinski ne mogu se pravo ni pomišljati bez škole i knjižnice. Knjižnice samostanske sastavljali su ponajviše samostanci sami a umnožavali ih većinom prepisivanjem, koje se držalo za djelo bogougodno. Ditrih, opat Saint-Evroulski (1050—1057), i sam izvrstan pisar, navraćajući svoje kalugjere na prepisivanje svetih knjiga, znao bi im kazivati priču o nekakome pustom bratu, u koga bijaše jedino dobro, što je neobično rado pisao, pa tako jednom od svoje volje prepisao čitavu knjižurinu. Kad je umr'o, tuže ga djavoli, a angjeli iznesu onu veliku knjigu, od koje je svako slovo pretegnulo po jedan grijeh i još suviše ostalo jedno slovo, a Bog se smilovao na nj i vratio dušu u tijelo, da bi činila pokoru. Po pravilima sv. Benedikta svaki manastir treba da ima knjižnicu, iz koje će uzimati braća knjige za čitanje. U darovnim pismima, u kojima su pobilježeni pokloni, što su učinjeni samostanima, spominju se veoma često kao dragocjen poklon i knjige. Stjepan, ban hrvatski i protospatar carski, zapisa g. 1042. manastiru sv. Hrisogona u Zadru svu silu blaga pa i osamnaest knjiga,

a Pažani dajući g. 1071. benediktincima samostan sv. Petra, pokloniše im i deset knjiga. Da je u knjižnicama hrvatskih benediktinaca bilo hrvatskih knjiga, o tome ne može biti sumnje. Prema njihovim pravilima trebalo je oduvijek da epistolu i evangjelje i sve, što se glasno pjeva u crkvi po nedjeljama i svecima, pjevaju na narodnome jeziku, a poslije službe božje da govore i čitaju narodu i to opet na narodnome jeziku. Toga su se pravila držali i naši benediktinci, a sabor spljetski god. 925. zabranjuje otpravljanje službe božje na jeziku narodnome izrijekom samo popovima svjetovnjacima a dopušta samostancima (vidi str. 65). Za potvrdu, da našim benediktincima nije bila tudja knjiga glagolska, služi nam i najstariji hrvatski spomenik glagolski, ploča baščanska, koju je dao ispisati g. 1100. Dobrovit, opat svetolucijskoga manastira na otoku Krku, i pravila sv. Benedikta, koja su bila već mnogo prije XIV. vijeka prevedena na jezik hrvatsko-slovenski, a Karlo IV. pozva g. 1372. u manastir emauski hrvatske benediktince (vidi str. 77), da bi naučili svoju češku braću crkvenome jeziku i liturgiji slavenskoj. Benediktinci iz Omišlja (na otoku Krku) pišu papi Inocentu IV., da se oni ne mogu učiti latinskomu pismu i da imaju svoje slavensko pismo, pa zato i mole papu, da bi im potvrdio slavensku službu božju, koje su se svagda držali. U njihovim samostanima otvorale su se i škole, jer je trebalo oni sami da se brinu za naobrazbu svojega naraštaja, a k njima je u nestaši drugih škola zalazila na nauke i ona mladež, što je bila odredjena za svjetovni stalež svećenički, a osobito oni mladići hrvatski, koji su mislili postati glagolaši. U potonja vremena pored benediktinaca mnogo su zasluga stekli za glagolsku knjigu i redovnici trećega reda sv. Franciska u svojim samostanima po Istriji, Dalmaciji i kvarnerskim otocima.

Za nastavu svećenstva latinskoga brinuli su se u nas glavari crkveni svagda koliko se moglo. God. 1179. odredi crkveni sabor lateranski, da bude unapredak kod nauke stolne crkve osobiti učitelj, kome ne će siromašni dječaci, što se pripravljaju

za službu božju, plaćati nikakove naukovine. Koliko je poznato, prva se taka škola otvorila u nas u Zagrebu, i to odmah poslije sabora lateranskoga. Nauka je u toj školi bila prema ondašnjim zahtjevima vrlo neznatna: naučiti učenike čitati, pisati, pjevati, latinski jezik i poglavite istine vjerske, to je bilo sve, što se tražilo od učitelja i od učenika. U početku XIV. vijeka uzelo se i u toj školi nešto više učiti, i to: latinska gramatika i sintaksa, retorika i logika i kao osobit naučni predmet teologija. Takovih škola za svećenstvo latinsko bilo je i u drugim biskupijama. Na više nauke polazili su u tudje zemlje a osobito u Italiju. Da bi se što više promakla obrazovanost medju svećenicima, odredi XVI. vijeka crkveni sabor u Tridentu (1545—1563), da se u svakoj biskupiji stvori za klerike sjemenište. Prvo sjemenište podiže u Zagrebu biskup Gjuro Drašković oko g. 1654., a u Dalmaciji jedva se nekako svladaše zapreke, što su ih stavljali Mlečani, i g. 1579. otvori se u Hvaru osobita škola za klerike, koja se istom g. 1654. pretvori u pravo sjemenište.

Dok se tako nastojalo oko nastave i odgoje svećenstva latinskoga, za glagolaše se ništa i ne spominje, kao da ih nije ni bilo. Senjski biskup Petar Marijani prikazuje ih (g. 1654) u Rimu kao puke neznalice, koji ne znadu ni propovijedati ni ispovijedati, a kamo što drugo! Sve im je bilo znanje u čitanju glagolskih knjiga, pa i to im nije išlo svagda najbolje od ruke. Da bi se i toj nevolji koliko toliko pomoglo, zatraži arhiepiskop spljetski Stjepan Kozma g. 1688. od sabora svoje crkve te on odredi, nek se unaprijed osobito pazi, da glagolaši umiju kako valja jezik crkveni, stoga treba da se klerici u vještih starijih svećenika uče »književnome jeziku hrvatskome,« na kojemu su pisani misali i brevijari, a ko ne bude potpuno vješt tome jeziku, ne će se nipošto zarediti za svećenika. Iz te se odredbe vidi, da u spljetskoj biskupiji, u kojoj je bilo onoga vremena izmedju trideset seoskih župa samo osam župa latinskih, ne bijaše ni poslije sabora tridentskoga ni sjemeništa ni škole kakove, u kojoj bi mogli izučiti klerici knjigu gla-

golsku, nego su se sami morali brinuti, da nadju popa glagolaša, koji će ih poučiti u čitanju i razumijevanju crkvenih knjiga. Istom u XVIII. vijeku uze nastojati oko glagolaškoga sjemeništa glasoviti arhiepiskop zadarski, Peraštanin Vinko Zmajević (1713—1745.), koji izvadi na to dopuštenje god. 1729. u pape Benedikta XIII. »Preko svojih sila počinjem dizati hrvatsko sjemenište, u kome će se hrvatsko svećenstvo, koje sapinju okovi teške sirotinje, odgajati od samih suza milostinje, da bi izučivši knjigu postao od njega tvrd opkop kući Izraelovoj. Što sam s božjom pomoću započeo o svome trošku, gledam da dovršim, niti ću ustegnuti ruke svoje, dok ne dogradim gradjevine, što se iz temelja diže.« Ali Zmajević ne doživi, da bi mu se izvršila želja: njegovo sjemenište otvori mu nasljednik Karaman g. 1746. Za Zmajevićem povede se i metropolit spljetski Pacifik Biza, te osnova g. 1750. za svoje hrvatske svećenike osobito sjemenište u Priku kod Omiša. No tim sjemeništima ne bi sudjen dug život: god. 1827. zatvori arhiepiskop Josip Novak, rodom Čeh, sjemenište zadarsko, a omiško bijaše već i prije nestalo.

Velika je bila nevolja za hrvatske svećenike, što nijesu eno kroz sav srednji pa i novi vijek do polovine XVIII. stoljeća imali svojih škola, a nevolja izlazi još i veća, što u opće ni s ovu ni s onu stranu Velebita nije bilo otprvo javnih škola, u kojima bi se mogla barem donekle pripraviti i ona mladež, koja je naumila u glagolaše. U dalmatinskim gradovima spominju se, istina, javne škole gradske, ali to su bile sve same latinsko-talijanske škole pa i one po uredjenju svome nijesu zadovoljavale svjema potrebama. Što se htjelo usavršiti u naukama, moralo je u tudji svijet, a napose u Italiju. Mletačka vlada nije nikako dopustila da se pa bilo kakovo više učilište podigne u Dalmaciji. U Hrvatskoj bijaše sve do XVI. vijeka ona škola kod stolne crkve zagrebačke jedini i najviši učeni zavod, iz kojega su izlazili, kako se izrijekom piše u jednome spomeniku, svećenici bez dovoljnoga znanja za svoju službu, a mnogi se nijesu ni toliko uvježbali u latinskome jeziku, te

bi na njemu mogli dostojno otpravljati službu božju i druge obrede crkvene.

Ako i jest kod takih nastavnih prilika zaostajalo u obrazovanosti u opće naše svećeništvo, a ono su još i više zaostajali glagolaši. Svećeniku, vještu latinskome jeziku, bio je otvoren sav zapadni svijet; što nije našao kod kuće, mogao je naći u visokim školama po Italiji, Francuskoj i Njemačkoj. A kuda će glagolaš? Ali latinski svećenik mogao se i kod kuće naobraziti: latinski mu jezik otvoraše svukoliku svjetsku literaturu. A glagolašu? Bilo bi se i za nj našlo literature, ali na žalost zakon mu nije podnosio, da se iz nje obogaćuje znanjem. Bogoslovska knjiga, kako se bujno razvila po zemljama srpskim, bugarskim i ruskim, bila je po jeziku svome otvorena i katoliku glagolašu, ali vjera ju je zapečatila za nj sa sedam i više pečata. Odrastavši bez viših nauka, bivši u svijetu sam bez igdje ikoga, zar je za čudo, što je glagolaš u opće izostajao daleko iza svoje braće latinskih svećenika? Ima ih, istina, i medju glagolašima, koji su se visoko podigli, ali šta je ona nekolicina kod ogromnoga broja naših latinskih svećenika, koji su izišli na glas u domovini, a još više u tudjemu svijetu kao učeni bogoslovci, filozofi, retorici, gramatici, pjesnici, historici, pravnici? Ali uza sve to zasluge prostih naših glagolaša velike su za narod hrvatski i veće nego mnogih i najprosvjetljenijih sinova naroda našega. Mi se ponosimo velikanima našim, koji su svojim umom stekli svjetski glas, a to je sasvim pravo, ali nije pravo da kod njih zaboravljamo na one skromne trudbenike, kojim jedva i za ime doznajemo, a opet su radom svojim zaslužili najveću hvalu našu. Dok su drugi sjali umnošću svojom po dvorovima kraljevskim i kneževskim, tumačili visoke istine po najčuvenijim sveučilištima, uživali milost mogućnika svjetovnih i duhovnih, uspinjali se do najviših časti državnih i crkvenih, dotle su naši glagolaši bili svjetlo gotovo samo za siromaške seoske kolibice, objašnjivali na prost način nauku Hristovu u hramovima božjim, ponosili se ljubavlju nemalo prostoga samo naroda hrvatskoga,

a iz skromnosti njihove rijetko ih je kad iznijela sreća velikome svijetu na vidik. Ali i u zabiti svojoj privrijedili su oni narodu svome veoma mnogo. Ako je dopušteno reći za premnoge umnike naše, kao što je za njih duhovito rekao nezaboravljeni Mihovio Pavlinović, da su naš cvijet za tudjom kapom, a ono možemo bez straha reći, da su stari hrvatski glagolaši naš cvijet za našom kapom.

Na narodnu službu božju sve se dizalo: i sile crkvene i sile svjetovne; progonili su je svagda po svjema stranama, a njezine službenike zametavali i prezirali i domašnji i tudjini, pa opet sveudilj se nalazilo vrijednih sinova hrvatskih, što su bili gotovi posvetiti se službi, koja ih nije primamljivala nikakvim bogatstvom i sjajem zemaljskim, nego samo čistom svetinjom svojom. Služeći oltaru, oni su služili samo Bogu i narodu svojemu, a narod je gledao i poštovao u njima prave svoje pastire. Oni se nijesu nigda posilili i ponijeli od naroda te poglédali na nj kao na prostotu kaku. Oni su govorili jezikom naroda svoga, kome su bili bliže nego svećenici latinski koliko po nauci svojoj toliko i po tome, što nijesu u svjetovnome životu uživali nikakovih osobitih povlastica staleških. Budući jedno s narodom, narod je u svakoj nevolji odrješito branio i njih i svetu stvar njihovu. Bez obrane narodne glagolaši sami ne obraniše nigda narode službe božje!

A da nam je kod tolikih svetinja narodnih još i ta propala? Bog zna, kaka bi sudbina bila zatekla naš hrvatski narod, što je bio kroz toliko vijekova u pančama mletačkome lavu po Istriji, Dalmaciji i dalmatinskim ostrvima! Gdje danas budna svijest narodna čudesa čini, ko zna, bi li se onuda bez pomoći crkvene bio održao jezik narodni u svoj krepčini svojoj i čilosti i izvan crkve? Žalosna je istina, da je za gdjekoja mjesta gotovo još jedini dokaz i znak negdašnjega hrvatstva naša služba božja! Gdje se prestalo pjevati »Slava va višnjih Bogu«, ondje kao da je klonuo duh narodni i predao se tudjinstvu. Borba o narodni jezik u crkvi izlazi borbom o na-

rodni bitak. A ta je borba i vrlo stara i vrlo žestoka. Evo jednoga primjera iz novijega doba.

Od kvarnerskih ostrva ponajveći su Krk i Cres, kojemu se na jugozapadu i jugu pružilo manje ostrvo Lošinj. Uz zapadnu obalu njegovu digao se grad Lošinj mali, a na istočnoj obali Lošinj veliki. Ondješnji Hrvati zvali su od starine ta mjesta Malo selo i Velo selo. Mještani maloselski i veloselski po rodu su pravi Hrvati. Služba božja vršila se u Malome i Velom selu odvajkada na jeziku hrvatskome. Na početku ovoga vijeka zavrgne se o liturgiju u Velome selu borba, koja je vrijedna da se pripovijeda.

Kao po drugim mjestima tako i Velome selu biraše narod sam svoje župnike. To je pravo bilo od velike koristi za narodnu liturgiju: gdje je bio narod pozvan, da bira popa, nije jamačno bez najveće nevolje dao glasa za drugoga svećenika nego za glagolaša. I to nam objašnjuje ponešto, kako nijesu mogle ni biskupske ni papinske naredbe sasvim da istrijebe glagolaše. G. 1785. uze Velo selo za svoga župnika Ivana Fedriga, uglavivši s njime prije izbora, da će služiti kao što se služilo već otprvo u njihovoj crkvi. Domalo nasta medju župnikom i župljanima svadnja o nekake župničke dohotke, a Fedrigo, da bi se osvetio svome stadu, smisli s kapelanima svojim ne otpravljati unapredak više službe božje ni drugih obreda crkvenih na jeziku narodnome. I zamoli biskupa svoga u Osoru, Pažanina Franja Rakamarića, da bi dopustio njemu i njegovim kapelanima da upotrebljavaju u crkvi jezik latinski, kojim se već od godinu dana služi i u biskupiji senjskoj, jer — veljaše — narod i onako ne razumije jezika staroga slovenskog. Rakamarić, budući zaklet neprijatelj liturgije slavenske, pristade na molbu Fedrigovu, i god. 1802. uze se razlijegati u župnoj crkvi veloselskoj latinski jezik.

Narod plane kao vatra, tuži župnika biskupu, traži u političke oblasti dopuštenje, da se o tome nedjelu raspravi u javnome sastanku narodnom, i piti u Senju, je li istina, da je

i onamo sada crkveni jezik latinski, i smije li biskup tek onako odrediti, kaki će biti jezik crkveni.

Iz Senja stigne odgovor: Što se pamti, kaptol senjski ne zna ni za koji drugi crkveni jezik nego samo za hrvatski; kanonik kad se postavi a nije vješt glagolskoj knjizi, treba da je nauči do tri mjeseca, jer inače je izgubio sve dohotke svoje; hrvatska je liturgija nepromjenito pravo naroda hrvatskoga, koje su uzalud željeli i drugi znameniti narodi ali ga nijesu naželjeli; s toga se kaptol senjski tvrdo drži narodne liturgije i on se ponosi njome i ne će je se nigda ostaviti.

Dne 3. veljače 1803. sabra se narodni zbor u Velome selu i prihvati sa 156 glasova protiva 18, da se ne odustaje od narodnoga jezika u crkvi. I sastave pismo vladi u Zadar, moleći je, da pristane s njima. Što stoji Velo selo — pišu vladi — gdje se još i sada govori samo hrvatski, otpravljala se služba božja samo na narodnome jeziku, koje je već i zato milo ljudma, što je običaj, da narod pjeva sa svećenikom. — Samo dva svećenika podju s narodom, a biskup ih kazni, ukrativši im pravo da ispovijedaju.

Dok se tako narod tužio vladi, i župnik Fedrigo sa svojim kapelanima napiše vladi nekaku molbu za latinsku liturgiju, pa koje milom koje silom pritjeraju župljane da je potpišu, a bilo je tu potpisa ne samo od žena i djece, nego i od ljudi, koji su već odavno bili mrtvi. U toj prošnji udare na slavensku liturgiju, da se vrši na jeziku, koji se ne razumije, a pismo se ne da ni čitati; da se u duši svagda sumnjaju, nijesu li pogriješili, kad čitaju službu božju na onome jeziku, a najzad da nema ni knjiga na slavenskom jeziku crkvenom, koji je mimo sve ostalo suviše još i smiješan i barbarski. Takovo pismo pošalju Latini i svome biskupu Rakamariću, moleći ga da bi u Rimu od sv. zbora za obrede izmolio dopuštenje, da se u župskoj crkvi u Velome selu unapredak služi samo na latinskome jeziku.

Pročuvši za sadržaj tih protivničkih pisama, požure se veloselski prvaci, da odbiju laži, što su ih napleli njihovi suparnici

na liturgiju narodnu. Oni svećenici — tako govore Veloselci — koji ne znadu slavenskoga jezika crkvenoga, još i manje znadu latinski, budući da su svi izučili nauke u zavičaju svome na jeziku hrvatskome, koji je u velike naličan na jezik crkveni. A ko nije dosta vješt pismu glagolskome, nek se uvježba, kao što je i dužan. Bilo je dosta popova, koji su svršili svoje nauke u stranome svijetu, u Padovi, u Gorici i t. d., pa opet vrativši se kući gledali su da što prije nauče glagolicu. A veloselski popovi znadu (te kako!) glagolicu, jer su se njome služili u crkvi neki četrdeset, neki trideset a neki i nešto manje godina. U ostalome kad je i ne bi dobro znali, zar bi bilo pravo, da poradi njihova nemara štetuje sveta stvar? Knjiga ima dosta u Senju, u Zadru, u Poljicima i u Omišu, gdje je i glagolaško sjemenište (vidi str. 88), pa ako ima u jednim knjigama pogrješaka, a oni neka gledaju da nabave druge knjige, koje nijesu pogrješne. Što se veli, da svijet ne razumije slavenskoga jezika crkvenoga, a ono valjada još i manje razumije latinski; dok se sva sila riječi u crkvenome i narodnome govoru podudaraju, latinske riječi nema ni jedne, za koju bi i narod znao. U drugoj obrani žale se narodne čelovodje ovako: Kako je Fedrigo postao župnik, u Velome selu nema mira, jer je na silu oteo župljanima, koji su čisti Hrvati, osobito pravo naroda hrvatskoga. Što nijesu mogli dobiti najsilniji i najprosvjetljeniji narodi, a to je jezik narodni u crkvi, to od pamtivijeka uživa narod hrvatski, pod okriljem velikoga učitelja sv. Jeronima, dike dalmatinske. Hrvatski se narod ponosi, što se slavi ime Gospodnje na njegovu jeziku. I senjska stolna crkva ne zna ni za kakvu drugu liturgiju do hrvatsku. Nije dakle nečasno slaviti Boga na jeziku hrvatskome!

Vlada dalmatinska ugodi Latinima i g. 1803. odredi, da se u Velome selu ukida narodna liturgija. Veloselci se potuže caru. Ako se ne ukloni iz crkve latinski jezik, svećenici će pjevati hvalu Gospodu, ali po crkvi se ne će odlijegati glas pobožnoga naroda i tolike dječice, kojih molitve i skladno

pjevanje može biti da je milije Bogu od kakoga psalma, što se pjeva na gregorijansku.

Rodoljubivi biskupi krčki Ivan Šintić, i senjski Ivan Ježić, pristanu s Veloselcima, živo nastojeći u Beču pridobiti dvor za svetinju narodnu. I doisto, činilo se, kao da će se priznati pravo slavenske službe božje, ali vlada zadarska, kojoj su bili poslali iz Beča žaobu veloselačku, ne privoli se, da se Velome selu povrati narodna liturgija. Doznavši za izvještaj, što je došao iz Zadra u Beč, vrijedni biskup Šintić opravi se, da razbije razloge, što su ih gospoda zadarska iznosila nasuprot željama narodnim. U četiri stotine kuća Veloga sela — dokazuje biskup krčki — nema ni pedesetak duša, koje znadu dobro talijanski i hoće latinsku misu. Nije istina, da narod dolazi u crkvu i sad, kao i prije, tă sami župnik javno je kazao, da mu je crkva prazna, da mnozina naroda ostaju na trgu, a morat će ih najzad i s pomoću vojsku tjerati u crkvu na misu. Nije istina, da župnik i kapelani znadu latinski; što znadu, ono nijesu naučili ni na kojemu drugome jeziku osim na hrvatskome, a najmanje dvadesetinu godina služe se oni u crkvi samo glagolskim knjigama, dok latinski i ne znadu, jer nijesu nikad ni učili.

U Beču se odgadjalo riješenje od danas do sutra, a Veloselci zamole još jednom (g. 1805.) cara, da bi ih uslišio. »Narod ne polazi službe božje, koja se vrši na jeziku zgolja nepoznatome, a bacio se u nemar jezik, koji je uz tolike vijekove bio duhovna utjeha našim ocevima.« Te iste godine slože Veloselci proglas, u kome mole i zaklinju sve biskupe obreda slavenskoga, da bi im bili u pomoć kod carskoga prijestola. Ali sva nastojanja budu uzaludnja i izništave. Požunski mir preda 26. prosinca 1805. Francuzima u vlast Dalmaciju a s njome i ostrvo Lošinj. Lošinjske molbe — završuje prof. Ljubić svoju raspravu o Borbi za glagolicu na Lošinju — ostadoše u Beču da pomnože ondješnje arhive, a Francuska nije imala ni vremena ni volje, da si tare glavu za crkvene poslove a još manje za slavensku liturgiju i glagolicu.

A Rim? Iz Rima dodje g. 1804. svjema biskupijama našim, u kojima se otpravlja služba božja na jeziku narodnome, naredba: liturgija slavenska, koja je mnogo koristovala crkvi katoličkoj, osobito u XVI. vijeku, kad je odbijala od zemalja hrvatskih protestante, nek se udrži i unapredak na slavu naroda hrvatskoga i svete crkve. Ali osorski biskup Rakamarić haje i ne haje za tu zapovijest. Briga njega, šta Rim hoće: on ne će slavenske liturgije, a to je po njegovu razloženju dovoljan uzrok, da je ne dopusti Lošinjanima. Takih je prokosnih biskupa bilo gotovo svagda, koji su vjerovali, da oni bolje znadu što je pravo nego Rim.

Vrijeme, koje svašta ublažuje, nije moglo ublažiti žestinu, s kojom se, što nam povijest pamti, otvorao i bio boj o svetu baštinu prvoprosvjetitelja naših. Dok se neprijatelj naš maša za oružje svake vrste, i za prostu laž i za krutu silu, mi se gotovo goloruki branimo od napadaja protivničkih, opirući se samo o istinu i pravo. Medju probudjenom svijesti hrvatskom i oživjelim bijesom tudjinskim raspalio se i bije se i danas težak boj na starim bojištima, ali poznavajući toliko puta posvjedočenu nepokolebljivost zatočnika hrvatstva, koji su svagda vikli stajati na strašnome mjestu, hrvatski narod sav upire oči svoje u njih s tvrdom nadom, da je pobjeda naša. Bez ustrajnosti naše ne sjede nikad više za nas na papinsku stolicu ni Hadrijan II., ni Ivan VIII., ni Inocent IV.! Bez postojanstva našega izgubismo i ono, što su nam djedovi s teškom mukom nekako oteli propasti! I sam nemar i nehaj za tu svetinju narodnu težak je grijeh protiva narodnosti hrvatske.

* * *

Spomenuvši tek onako nekoliko crta iz povjesti naše glagolske službe božje, koliko nam poglavito mogu poslužiti kao šira osnova za povjest književnosti hrvatske u opće a napose glagolske književnosti hrvatske, ogledat ćemo u drugome članku, koji u mnogome dopunja ovaj prvi:

II.

Koliko se radilo oko crkvene knjige glagolske.

Staro ili prvo doba naše kulturne književnosti. — Spisatelji toga doba gotovo su sve sami duhovnici a ponajviše glagolaši svjetovnjaci. — Knjige se pišu i od nevolje i za dušu. — Crkvena je književnost obredna i bogoslovska. — Prvo doba glagolske književnosti seže od IX. v. do početka XIII. v. — Drugo, najsretnije doba, od početka XIII. v. do svršetka XV. v. — Treće, doba propadanja, od svršetka XV. v. do svršetka XVIII. v. Prva glagolska štampana knjiga. Rad Silvestra Bedričića u Senju i Šimuna Kožičića na Rijeci. Nastojanje rimske propagande oko naših crkvenih knjiga. Šta je radio Rafael Levaković, Josip Pastrić i Matija Karaman.

Staro ili prvo doba naše kulturne književnosti seže se u nas Hrvata od najstarijega vremena pa sve do svršetka XV. vijeka, a u Srba prelazi tu granicu, te dopire sve u XVIII. vijek. Po tome u Hrvata obuhvata najstarija književna radnja prva dva perioda političke povjesti hrvatske i ide u sredovječno doba svjetske povjesti, u kojemu se u obće najobilatija književna radnja izvijala i na iztoku medju Srbima, koji su i poslije strahovite izgibije na Kosovu bili koliko toliko svoji sve do polovine XV. vijeka.

Odredjujući prvo doba naše književnosti do svršetka XV. vijeka, ne mislimo, da su od toga vremena unaprijed sve književne pojave prema pojavama prvoga doba kao nešto osobito. Istina je, ima radnja, koje su po postanju svome, po namjeni i vrsti svojoj, po duhu i obličju svome nove, ali ih ima dobar broj i takovih, koje se po svemu tako prislanjaju uz književnu radnju prvoga doba, da se bolje prisloniti ne bi mogle ni onda, kad bi upravo u njemu i postale bile. Književna tradicija, koja je u povjesti književnosti velike cijene, ne bijaše u nas žalibože nigda osobita, ali opet ne može se reći, da je nigda nije ni bilo, ako i treba priznati, da ne bješe svagda onakova, kao što bismo je mi danas željeli. Književnu tradiciju, koja je i poslije XV. vijeka stvarala po duhu stara djela,

u velike su držale u životu duševne potrebe, koje koliko su se i mijenjale i promijenile upravo na osvitku XVI. vijeka, nijesu se opet promijenile u jedan čas i iz temelja niti su odmah zahvatile u područje čitavoga naroda. A prava književna radnja svagda treba da pazi na duševne potrebe svojega doba: to joj je prva dužnost, a u postajanju svome rekli bismo da gotovo i nema druge dužnosti. Istina, danas nije književnost riješila svoga zadatka, ako je samo podmirila naše duševne potrebe, kojima radja opća obrazovanost, jer ona treba da pored toga otvora putove novim i većim potrebama, ali u početku svome, kad je istom uzela progovarati, ona je izvršila svoje, ako je zadovoljila i najprečijim samo potrebama duševnim, koje su u obće prema sadašnjima prilično neznatne. Ovo treba svagda imati na umu, ko hoće da pravo shvati i pravo sudi o pojavama iz književne povjesti, a osobito iz sredovječne književne povjesti.

To mišljasmo da je od potrebe izrijekom spomenuti prije nego ćemo uzeti da promatramo književne tvorevine staroga doba. One stoje prema općoj obrazovanosti srednjega vijeka sasvim drukčije, nego što stoje tvorenine modernoga doba prema obrazovanosti našega vremena. One su za staro doba ponajprije samo kao znak i dokaz, da smo se i mi trudili, da prinesemo svoju k umnome razvijanju naroda hrvatskoga, a nijesmo stajali skrštenih ruku gledajući, kako će nam bez naše pomoći raspršati duševni mrak svjetlo, što je obasjavalo sav kršćanski svijet koje s istoka koje sa zapáda. Ali one nam vrijede još i više kao prvi pokušaji, da se stvori za Hrvate knjiga na hrvatskome jeziku u vrijeme, kadno kod pretežnosti jezika latinskoga mnogi i veći i sretniji narodi na zapadu nijesu ni pomišljali, da prave potrebe prosvjetne traže književnost na narodnome jeziku. Ta djela stare književnosti hrvatske ne pobudjuju u nama živoga zanimanja ni visokim ni samoniklim mislima svojim, one su nam mile kao časne starine hrvatske, koje nam koliko toliko osvjetljuju prošlost našu. Narod, kao što je hrvatski, ne smije da prezre ni ovake ostatke od starine svoje, koji se, mjereći ih o zahtjevima današnjega

doba, prikazuju prostome oku neznatni i sićušni. A istom književne starine! Ta kroz njih slušamo djedove svoje, kako nam progovaraju hrvatskom riječi, za koju pravo reče naš veliki pjesnik, da u njoj sve blago slavimo, što nam osta od starine, a od nje nema ljepše baštine potomstvu svome da ostavimo.

S tih strana motreći književnu prošlost hrvatsku, mislimo, da se ne može odreći mjesto u ovim crticama ni crkvenoj književnosti glagolskoj, koju mimo sve ostalo treba da poštujemo i zato, što je ona bila svagda za preveliki dio naroda hrvatskoga vjerna branilica narodnosti, gojiteljica ponosa narodnoga, čuvarica svijesti narodne. Da je i nju kojom nesrećom dotamanila latinska knjiga, hrvatskome bi se narodu oborio na najopasnijemu mjestu tvrd branik. Ali bez narodnoga jezika u crkvi mi danas po svoj prilici ne bismo mogli ni govoriti o kakoj književnoj radnji do svršetka XVI. vijeka.

Kao što je drugdje u srednjemu vijeku za dugo vrijeme bio duhovnik gotovo jedini spisatelj, isto se tako i u nas kroz sav srednji vijek u hrvatskoj književnosti javljaju nemalo sve sama duhovna lica. Nama kao da je za čudo, što se medju spisateljima hrvatskim XIV. vijeka našao i knez Novak, »vitez silnoga i velikoga gospodina Lojiša, kralja ugrskoga, njega polače vitez. Ako su taka gospoda bila voljna ogledati svoje umne sile, a oni su tražili drugo polje nego književno. I najobičnije poslove radio je pop. U starim pismima spominje se sva sila »kancilira i očitih notara« popova glagolaša, a crkveni sabor spljetski od g. 1688. mislio je, da će biti dobro, ako preporuči svećenstvu, nek se ostavi službe bilježničke. Duhovni je stalež bio jedini, koji je u opće morao biti p i s m e n. Samostanci, napose benediktinci, bili su dužni prema svojim pravilima baviti se i oko pisanja i prepisivanja knjiga, pa su kao po ostaloj Evropi tako valjada i u nas i trgovali knjigama što su ih gradili. Svjetovnjaci popovi prihvatili su se pisanja knjiga koje od volje koje od nevolje. Krčki biskup Nikola zapovjedi svojim glagolašima g. 1457., da je svaki do dvije godine prepisao časlovac za svoju upotrebu. Kako su rukopisne knjige

bile veoma skupe — knez Petar dobi g. 1405. za misal svoga oca kneza Novaka »40 zlatih ino 5«, a pop Blaž, vikar u Lici, proda misal crkvi svete Marije na Drenovcu »za 20 ter 5 dukat« — siromašniji popovi, ako su htjeli imati svoju knjigu, morali su je sami prepisati. Još i kasnije, kad su se knjige štampale i bile jevtinije, opet su ih kadšto prepisivali, ili što su bile rijetke ili za sirotinju još jednako preskupe; tako je fra Lovrinac prepisao g. 1670. Bedričićev Korizmenjak štampan g. 1509. Bogatija gospoda, da bi imali knjigu za svoju upotrebu ili da bi je poklonili crkvi ili samostanu, ponajviše su najmili siromašnoga kakvog glagolaša, da im piše. U cesarskoj dvorskoj knjižnici u Beču ima glagolski psaltir i u njemu ova bilješka: »To pisa pop Petr, i grêšni, pridêvkom Fraščić, komu je zemlja mat, a otačastvo grob, a bogatastvo grêsi. I kada je pisah, i nêkada bêh v mišljenju, da me misal prehajaše, zač[1]) mlad bêh. I pisah je v Lindarê sêdeći. I v to isto lêto bêše po Istrê malo žita, i gladno bêše i ja dovolje krat lačan[2]) bêh. I spisah je gospodinu Matiji, kubodskemu plovanu v to vrême, počtenomu mužu i razumnomu. I on me plati i darova kako dobr muž i počten, i k tomu mi pomore s velike moje nevolje, v koje ja bêh. Bog mu je plati. To pisa ruka grêšnica. To je tlk[3]) psaltira. Bog s nami. Amen.« Ako je Fraščić gladovao — zgodno opaža prof. Milčetić — kako su istom morali kuburiti glagolaši, koji su znali slabo ili nikako pisati! Da prepišemo još jednu bilješku iz rukopisnih »Knjiga svetago Brnardina« od g. 1486. Evo što je u njoj napisao Broz žakan: »Let Gospodnji 1486. miseca ijulêja, dan sedmi, bi dosvršenje knjig svetago Brnardina. Ja gospodin Leonardo, plemenem Doljanin, položih učinit svitlo delo, ko bi bilo na službu božiju i svete crikve, za grihi moje. Spisah sije[4]) knjige mojim blagom čistim. I ošće vas molim, gospoda redovnici i žakni[5]). da se spomenete na priču ovu, da je knjigam teško priti, i gdo knjige počtuje, da je knjigami počtovan. A

[1]) zašto, jer. [2]) gladan. [3]) tumač. [4]) te. [5]) žakan-djakon.

se knjige i siju rubriku[1]) pisah ja Broz žakan, z Bužan ot Kacitić z Dubovika, plemenem Kolunić, komu jesu grisi bogatastvo, grob otačastvo, zemlja mati. I pisah v istinu te knjige počtovanomu mužu gospodinu Leonardu, vikaru gatanskomu, v njega hiži side[2]) a za moju plaću.«

Ali knjige se nijesu pisale samo od nevolje i za plaću: one su se pisale i za dušu. Novak, knez Krbavski, prepisa g. 1368. čitavu misnu knjigu »za svoju dušu,« kako nam to sam kazuje u pripisu, koji ovako glasi: »Lêt Gospodnjih 1368. ja knez Novak, sin kneza Petra, vitez silnoga i velikoga gospodina Lojiša, kralja ugrskoga, njega polače vitez, v to vrême šolgovski a v Dalmaciji ninski, napisah te knige za svoju dušu, i onoj crkvi da se dadu, v koji legu[3]) vekivečnim ležanijem. I pomisli vsaki hristjanin, da sa[4]) svêt ništare ni, ere gdo ga veće ljubi ta ga brže zgubi. Nu ošće pomisli vsaki sada, ča se najde ot nas tada, gda se duša strahom smete a dila njim se skriti ne te[5]). Zato kada njim se dêla skriti ne te, tada vsaki pridi dêli prêd strašnoga i silnoga vekivečnago sudca. A sada prošu[6]) vsakoga popa i djaka, ki budet va te knjige oficijati[7]), moli milostivoga i dragoga i slatkoga Gospodina v molitvah svojih i moli gospodina Boga za nju.« Kako se razbira iz drugoga pripisa, nasljednik kneza Novaka mislio je, da će biti probitačnije knjigu prodati za dobre novce, nego je pokloniti crkvi. Evo i toga pripisa. »Va ime božje i svete Marije, amen. Lêt Gospodnjih 1405. va vrême gospodina patrijarha Antona, gospodina i duhovnoga cca svete Marije oglejske crkve, ki bêše domaći gospodin po naturê deželi Frjulske[8]), kupljene biše te knjigi ot kneza Petra, kneza Novaka sina s Krbave, za 40 zlatih ino 5. I kupi je dobr muž, župan Ivan pridêvkom Pirih, sin dobra muža Črnka, i župan Marin pridêvkom Mišulin. I v to vrême bêše Pirih župan v Nuglê i bêše obarčin[9]) i držitelj blaga crkve

[1]) ovaj zapis. [2]) sjedeći. [3]) legnem. [4]) taj, ovaj. [5]) ne će. [6]) prosim. [7]) služiti. [8]) države friaulske. [9]) čuvar.

svete Jeleni i svetoga Petra v Nuglê. I platista je blagom svete Jeleni i svetoga Petra v Nuglê. A sada gospoda redovnici i djaci, ki budete va te knjizi čtali, prosite milostivoga Gospodina Boga i njega mater gospoju svetu dêvu Mariju, za duše vse pravovêrne hristjanske a navlastno za duše vsêh onih, ki su pustili ko[1]) blago malo ali veliko crkvê svete Jeleni i svetoga Petre v Nuglê. I takoje vspomenite v svojih molitvah dušu župana Ivana pridêvkom Piriha, i dušu župana Marina pridêvkom Mišulina, ka te knjigi pripravista v Nuglu v crkv svete Jeleni i svetoga Petra, kako je zgore rečeno.« A kneza Novaka, koji je knjigu pisao?

Kako se knez Novak preporučuje svjema, »ki budu va te knjige njegove oficijati,« da bi se molili Bogu, za nj, isto se tako preporučuju i drugi spisatelji, i suviše još mole svakoga, kojino čita njihovu knjigu pa nadje kaku pogrješku, da prosti. Evo kako je završio fra Šimun svoj obrednik. „1514. na 14. dan sektebra svrših te knjižice v molstiri[2]) pri svetoj Mariji na glavi otoka Krčkoga, ja nedostojni fratar fra Šimun, tretoga reda, zvanih od pokore blaženoga Frančiska reda, Zadranin z Lukurana, sin Jurja Klimantovića, komu jest zemlja mati, grisi bogatastvo, grob otačastvo, črvi drugi i tovariši[3]), dêla prêtelji, Bog za milost, redovnici dobri za molitvu. Ako bih se omrsil niku rič ili niko slovce inamo misleći ili mimočstvom[4]), molim vas, redovnici, gospodo moja, ne korite me, da[5]) prostite mi i molite Boga za mene nevoljnoga grišnika, zač[6]) ako je ka mrsa, ni po mojem hotênju učinjena, a vi vašim dobrim razumom ispravite. I ni čudo, ako bi nika fala[7]) bila, zač ne pisa to Bog prstom svojim, ni anjel ni svet človik nego ruka grišna človika i neumića.«

Kako je doista bilo »teško knjigam priti« i koliko su se one već i po tome cijenile, vidi se iz ovoga (žalibože znatno oštećenoga) zapisa, što je zabilježen u jednome brevijaru XIV.

---

[1]) koje [2]) u manastiru. [3]) isto što i drug. [4]) od prilike: mimoišavši. [5]) nego. [6]) jer. [7]) pogrješka.

vijeka: »Let Gospodnjih 1487. tečaše, kada ove knjige otkupismo ot popa Luke z Otišja, ke bihu Turci vzeli, a biše je zgubil pop Radoš. I otkupiše je dobri muži Okrugljane i Tribihovićane, zač učiniše pomoć ki čim more. Ja pop Benko bih va to vrime plebanuš[1]) . . . i učinih pomoć va jedan star[2]) pšenice . . a dobre žene, te pomogoše nika grošem a nika sočivom, Bog ih pomozi i sveti Ivan, ta im budi pomoćnik i vsim, ki pomogoše va te knjige, da ne zgiboše od svetago Ivana. A va to vrime biše odvitnik v Okruglah Ivan Mesodić, dobar muž, a v Tribihovićih Petar Čislić, ka oba dobro nastojahota crikvi svetomu Ivanu. Zato, gospodo redovnici, ki budete službu va te knjige vršili, molite Boga za vsih, ki pomogoše va te knjige, da ne pogiboše, ot crikve svetago Ivana, i tolikoj molite Boga za popa Radoša, ki zgubi te knjige, da ga Bog spomene . . . .« Kao dragocjenost spominju se knjige i u oporukama. Pop Tomaš Sedmak, polazeći g. 1487. »na božji put v Rim,« piše testamenat pa pominjući kako ovome ostavlja »dvi kravi i jednu konjsku mater,« a onome jednoga vola i jednoga konja i t. d., sjeća se i svoje misne knjige, koju ostavlja crkvi svete Marije u Vrbniku[3]), i brevijara, koji ostavlja u baštinu svome bratu Marku „da ga hrani, ako bude imiti sina popa, da mu da, ali[4]) ako bi Markov sin imel popa, da mu se da ta brvijal; ako bi ne imal popa, da se da v crikav svete Marije v Vrbnici[3]).«

Ogledajući rukopise glagolske, u kojima su zabilježena imeua spisatelja ili prepisača, koji su ih pisali, opažamo zapisana imena pretežno glagolaša svjetovnjaka, a manje glagolaša redovnika, te bismo gotovi bili reći, da su u nas popovi više pisali nego samostanci. A može biti da i jest doista tako. Svakako je zanimljivo, da se u Srba nasuprot bavio oko pisanja i prepisivanja gotovo sve sam kalugjer. A bilo je medju Srbima kalugjera sva sila. Po računu Čedomilja Mijatovića

[1]) župnik. [2]) žitna mjera (od 120 mletačkih litara). [3]) Vrbnik, mjesto na otoku Krku. [4]) ili.

moglo je biti za carovanja Dušana Silnoga u srpskome carstvu od Fruške gore do Olimpa oko 1000 manastira sa neko 10.000 manastiraca. Kod tolikoga broja kalugjera, medju kojima će biti i grčkih, ali malo, nije za čudo, što se kod Srba u srednjemu vijeku pokazuje veća radljivost književna, nego kod nas Hrvata, ako i nemamo na umu, da su onamo u opće bile kud i kamo povoljnije prilike nego u nas, već i zato, što Srbima za njihove samostalnosti državne nijesu nigda doteščavali Grci onako kao nama Hrvatima Latini i za domaćih i za tudjih kraljeva. Tu življu radnju književnu zasvjedočava ne samo silna množina knjiga nego i velika različnost sadržaja njihova. Svako iole znatno djelo grčke crkvene književnosti imamo prevedeno i na jezik srpsko-slovenski, a naši su se glagolaši morali zadovoljavati tek mrvicama od prebogate crkvene književnosti zapadne. Dok se u Srba crkvena crkvena književnost jednako umnažala, naša se glagolska knjiga slabo razvija, živeći u kasnija vremena gotovo samo od djela, što su joj ostala od starine, pa i ta djela gubila su sve više cijenu kod knjiga, što su ih izdavali na bosansko-dalmatinskoj ćirilici i latinici a na jeziku čistome narodnom svećenici i redovnici liturgije latinske.

Djela glagolske književnosti crkvene jedna su o b r e d n a a druga b o g o s l o v s k a.

O b r e d n e su knjige one, što trebaju svećenicima u crkvi kod otpravljanja službe božje i vršenja bogoštovnih obreda. Bez tih knjiga ne može se ni pomišljati crkva, pa su se zato najviše i prepisivale a kasnije i štampale, te od svih knjiga glagolskih njih se učuvalo u najviše primjeraka.

Medju obrednim knjigama u zapadnoj je crkvi na prvome mjestu m i s a l. To je misna knjiga, iz koje svećenik kod mise moli, čita i pjeva, a glavni su joj sadržaj štiva iz Svetoga pisma Novoga i Starog zavjeta, molitve i pjesni. Najstariji misal glagolski što nam je doslije poznat a ima zabilježenu godinu kad je pisan, bio bi misal kneza Novaka, napisan g. 1368. (vidi str. 100) a sada čuvan u carskoj dvorskoj knjižnici

u Beču. Od starijih misala učuvali su se samo odlomci, izmedju kojih su dva najstarija, za koje drže naši učenjaci da su pisani XII. vijeka.

Kao što je spomenuto, krčki je biskup Nikola zapovjedio svojim glagolašima, da svaki prepiše najkasnije za dvije godine svoj brevijar. To je druga knjiga, koja nužno treba svećenicima i redovnicima. Brevijar je kao skraćeni molitvenik ili manji zbornik molitava, što se čitaju svaki dan uz godinu a razredjene su na sate ili na časove, u koje treba da se čitaju: po tome su brevijar i prozvali naši stari časoslov ili časlovac. Ali nijesu u časlovcu ili brevijaru samo molitve, nego pored njih imaju i dijelovi Svetoga pisma (tako su n. pr. u brevijaru svi psalmi) i štiva iz djela sv. otaca crkvenih, pa onda kratka žića ugodnika božjih i pjesni duhovne. Najstariji časlovac glagolski, u kome je zapisana godina, kad je pisan, bit će onaj, što ga je pisao djakon Kirin u Senju god. 1359. a sad je u Pragu u biblioteci kneza Lobkovica. Starijih časlovaca čitavih nema, nego sve sami komadi, od kojih je najstariji jedan odlomak iz XII. vijeka.

Trebnik ili obrednik zove se ručna knjiga, što treba svećenicima kad vrše sv. obrede osim mise, n. pr. kod krštenja, vjenčanja, ukopa, kod blagoslivljanja polja, vode, stola i t. d. Najstarija je glagolska knjiga te vrste onaj kratki obrednik, što se nalazi u časlovcu i misalu pariskom iz XIV. vijeka.

Medju knjige, što trebaju u crkvi, pripada i Sveto pismo. Ima li prevedeno čitavo Sveto pismo? Do naših vremena nije se dočuvalo ni jedno glagolsko Sveto pismo. A može li se znati, jesmo li imali kad čitavo u prijevodu? Za Svetu braću spominje se, da su preveli na jezik stari slovenski sve knjige, koje se i danas broje medju knjige Svetoga pisma, osim knjige crkovnjaka, tri knjige o Makabejcima, knjige o Esteri, knjige o Juditi i knjige o Tobiji. Jesu li naši stari znali za taj prijevod? O tome se ne možemo sumnjati. Stari ljetopisac hrvatski pripovijeda, da je sveti muž Kostanc na-

redio knjigu hrvatsku i istumačio iz grčkoga hrvatsku knjigu i hrvatska istumačio evangjelja, i sve pištule crkvene, i tako staroga kako novoga zakona, i učinio knjige s papinim dopuštenjem. Šta znači ono »tako staroga kako novoga zakona«? Je li mislio ljetopisac u opće knjige Staroga i Novog zavjeta, ili samo pištule, to jest poslanice, u kojima se razumijevaju čitanja ne samo iz Djela apostolskih i poslanica, nego i čitanja iz starozavjetnih knjiga? Ali ako je predaja naša i držala, da su Sveta braća napisala nama samo ono iz Sv. pisma, što se čita u misalima i brevijarima, mi je opet možemo popuniti i kao nagoviještati, da će naši pradjedovi biti primili ili od prvoučitelja naših samih ili od njihovih učenika prijevod svih ustavnih knjiga Svetoga pisma. Što nam se nije učuvalo čitavo Sveto pismo, to nije za čudo: ono je najviše trebalo za čitanje crkveno, pa kad su se jednom izabrala iz njega čitanja za misal i brevijar, onda je za obične svećenike, koji se i onako nijesu ni mogli baviti oko dubljega izučavanja nauke bogoslovske, postalo kao suvišnje. Za svećenike istočne crkve ima u jednome starom spomeniku ova naredba: »I popove da imaju apostol, jevangelije, leturgiju, triod, nomokanon, psaltir i oktoih i gospodskim prazdnikom službu i čtenija na na poučenije ljudem,« ali bibliji ni spomena. I medju latinskim svećenicima bila je neobična rijetkost čitava biblija. A koliko je truda stajalo mnoge glagolaše, dok su došli do najnužnijih knjiga, kao što je misna knjiga i časlovac, pa još da se muče oko prepisivanja opsežnoga Svetoga pisma, bez kojega su i onako mogli biti!

Prvom se spominje biblija g. 1475. u popisu stvari, što su došle na Krk »po zapovidi kneževske milosti kneza Ivana« Frankapana; tu imaju »najprvo kaleži 4 s bibliju, misali 4, paramenti pari 8, tri predaltarnice« i t. d. Kaka je to biblija? Da nije latinska? Pouzdano nam kazuje za glagolsku bibliju osnivač slovenske književnosti Primuž Truber († 1586). Boraveći u Tübingenu, dodje k njemu nekaki pop glagolaš iz Dalmacije i ponudi mu, da bi štampao Sveto pismo, što ga

je on prevodio od g. 1547—1554. Budući da glagolaš nije nikako htio pristati, da mu se rukopis pregleda i prema drugima prijevodima, a napose prema Luterovu ispravi, vrati se sa svojom rukopisnom biblijom natrag kući. Pripovijedajući to, Truber kao da se sumnja, da to ne će biti onaj prijevod, za koji je on još negdje god. 1520. čuo, da je oko njega radilo pet dalmatinskih glagolaša o trošku kneza Bernardina Frankapana. Od toga Svetoga pisma nema danas ni strva ni java. Ali vrijedno je da se spomene i ovo. Ni u Srba, ni u Bugara, ni u Rusa nije se očuvala ni jedna čitava biblija iz srednjega vijeka.

A ima li u našim glagolskim knjigama toliko štiva iz Svetoga pisma te bi se od njih mogla sastaviti čitava biblija ili barem čitava koja knjiga Svetoga pisma? Neutrudljivi sakupljač glagolskih crkvenih starina, pop Ivan Brčić († 1870.) sastavljao je staroslovensku bibliju roda hrvatskoga, a nije mogao čitave da sastavi. Od nekolikih knjiga (od knjige Isusa Navina, od knjige o sudijama, od prve knjige Ezdrine i poslanice sv. Pavla Filemona) nije našao ni jedne vrste u svojim izvorima, od kojih je posljednji po vremenu časlovac Brozovićev naštampan g. 1561. Od 62 knjige pribrao je samo komade, a potpune je izdao: Psalme, knjigu proroka Jone, drugu sabornu poslanicu apostola Petra, drugu sabornu poslanicu apostola Ivana i Otkrivenje Ivanovo. Pa i te knjige morao je Brčić istom sastavljati iz različitih rukopisa i štampanih knjiga, osim poslanice Ivanove, koje ima svega samo 13 vrsta!

Ali zato ne treba misliti, da nijesmo nigda ni imali nijedne čitave knjige Svetoga pisma. Ako danas i nemamo psaltira glagolskoga, a ono opet znamo, da ih je otprije bilo, jer se n. pr. spominje psaltir, što ga je prepisao god. 1222. Nikola Rabljanin iz staroga rukopisa IX. vijeka (vidi str. 62—63), a osobitim psaltirima ima spomena počesto i kasnije, n. pr. u popisu tizora[1]) crkve vrbničke od g. 1493. Tako nam se nije

[1]) tizor (thesaurus), blago.

učuvalo ni jedno evangjelje ni izborno (vidi str. 42), osim reimskoga, koje nije sve hrvatsko (vidi str. 77—79), ni potpuno ili četveroevangjelje (vidi str. 47), pa opet ne može se ni pomisliti, da u nas nije nikad u starini ni bilo tih knjiga.

A kud su se djele? Zar su doista bez traga izginule? Može biti te će još nešto izići na svjetlo i oteti se zaboravi, ali nada kao da nije velika. I ovo, što ćemo sad da pripovjedimo, može nam pokazati jedan od onih najrazličitijih putova, kojim su mnoge naše književne starine otišle u nepovrat i nestale, kao da ih je zemlja proždrla.

Po naredbi pape Urbana VIII. doštampa se god. 1631. u Rimu naš glagolski misal, kako ga je priredio Hrvat Rafael Levaković. U pismu, kojim se naredjuje izdavanje naših glagolskih crkvenih knjiga, kazuje papa kako je najprije bio naložio »koli veće misalov slovenscem jezikom napisanih iz Dalmacije v Rim donesti« da budu od pomoći Levakoviću kod uredjivanja novoga misala, pa onda najoštrije zabranjujući »stareh misalov slovenskago jezika toli vitlačenih[1]) koli rukopisnih uživanje« prijeti »vsem i každemu, prezviterom i klerigom toli mirovskem koli kogoljubo čina, sovkupi družbi i zakona ješće že i osobitogo znamena dostojnim redovnikom tehžde crkvij, mest i držav, ideže doselê, jako rečeno bist, prerečenim jezikom slovenscem služeno jest, jako da minuvši osem mesec od dne očitojavljenija i proglašenija sego lista v Rime inem neže segočinim novim misalom, razve ašće izvolet latinscem, ne služit se.« Kakove su mogle biti posljedice ove papine naredbe? pita naš starina historik Ivan Kukuljević. Usudjujemo se tvrditi — odgovara sam — da su za našu narodnu hrvatsku knjigu bile veoma štetonosne, jer ponajprije znamo, da bijaše prema onoj papinoj naredbi doista mnogo glagolskih rukopisa crkvenoga

[1]) tiskanih, štampanih.

sadržaja sabrano po hrvatskoj zemlji, pa ih koje Mrnavić i Levaković, koje opet drugi svećenici otpremiše u Rim, gdje su ponajviše u tudjim rukama i propali. Mi barem u knjižnici rimske propagande nijesmo našli nego tri starija misala i dva brevijara, a u svjema ostalim knjižnicama rimskim nema ih ni toliko. A lako je po tome razumjeti, zašto je i na hrvatskoj zemlji počevši od XVII. vijeka nastao toliki nemar za glagolske crkvene knjige i rukopise, jer su svećenici mogli svaki dan u svome tiskanom misalu čitati, s kolikim groženjem zabranjuje rimska stolica čitanje i upotrebljavanje svih glagolskih misala osim onih što su tiskani u Rimu. Od onoga vremena nestajaše sve malo po malo naših crkvenih glagolskih rukopisa i starijih senjskih, riječkih i mletačkih štampanih izdanja, a kriva bješe tome samo ona težnja u Rimu za najoštrijom centralizacijom, koja je zagrebačkoj i ostalim našim crkvama u isto doba zabranjivala njihov starinski osobiti obred, službu i svetkovine, dok je nasuprot unijatima dopuštala i sasvim različito crkveno stanje i osobiti grčko-istočni obred, zadovoljivši se time, što su unijati priznali vrhovnu vlast rimsku.

Bogoslovska glagolska književnost, koja je namijenjena poglavito duhovnome obrazovanju i njegovanju kršćanskoga života, u neku je ruku još i oskudnija od obredne. Kako je široko polje puklo nauci bogoslovskoj u grčkome istoku a još više u latinskome zapadu! Ta druge nauke u srednjemu vijeku gotovo nije ni bilo. Ona je obuhvatala sve i na nebu i na zemlji, što se god onda držalo da je vrijedno i moguće znati. A u nas? Mali zbornici mudrih rečenica iz Sv. pisma i djêlâ sv. otaca, kratka objašnjivanja istina kršćanske vjere i morala, propovijedi i homilije, prosta upućivanja kako treba vršiti poglavite obrede crkvene, legende i žića, pravila redovnika sv. Benedikta i sv. Franciska, prijevod gdjekojega pisma papinskoga — to vam je sva dogmatika, moralka i pastoralka glagolaška, to vam je sva crkvena povjest i sve crkveno pravo naših glagolaša! A valja pripomenuti, da je rukopisna glagolska književnost te ruke kud i kamo bogatija od štampane.

Kako je izum štampe znatno pospješio razvoj i napredak književnosti svake struke u svakoga naroda, tako je opet za čudo kao ustavljao razvijanje upravo glagolske književnosti crkvene. Što se radilo oko nje, to se radilo do svršetka XV. vijeka, dok je unapredak, a napose poslije god. 1562. (osim nastojanja hrvatskih protestanta, o kojima će se govoriti u osobitome članku) živjela ili čovjek bi gotovo rekao životarila samo o onoj sirotinji, što se nekako skuckala u srednjemu vijeku.

Godina 1483. znamenita je u povjesti hrvatske književnosti glagolske: te je godine štampana prva hrvatska knjiga — glagolski misal. Od te godine natrag do god. 1248. odsijeca se najsretnije doba našoj glagolskoj knjizi, koja po postanju svome seže u vrijeme slavenskih apostola Ćirila i Metodija i veže se uz njihov književni rad.

Iz prvoga doba — od IX. vijeka do polovine XIII. vijeka — ostavila nam je glagolska crkvena književnost samo nekoliko sitnijih odlomaka od svojih djela obrednih i bogoslovskih, kojima se postanje odredjuje najranije u XII. vijeku. Ponajznatniji su od tih komada dva lista od apostolara, t. j. od knjige u kojoj su čitanja iz Djela i poslanica apostolskih. Samo preko tih komada, koje je našao naš Mihanović, doznajemo, da je i glagolska hrvatska književnost imala knjigu apostolar, kome inače u svoj kasnijoj književnosti nema nigdje ni traga. A još su i znatnija ta dva lista po tome, što su oni jedini ostatak od obredne hrvatske književnosti, dok je ona bila udešena prema ustavu istočne crkve.

Najstarije djelo glagolsko spominje se u Hrvatskoj Teodorov psaltir iz IX. vijeka (vidi str. 62—63), koji bi po jeziku svome pripadao jamačno književnosti staroslovenskoj, kao što joj pripadaju i Glagolaš Kločev (vidi str. 49—50) i marijinsko evangjelje (vidi str. 48), koje će oboje biti pisano takodjer u našim stranama.

Po samome broju, opsegu i sadržaju književnih spomenika iz toga doba ne otkriva nam se dovoljno jasna slika književ-

noga života: ona postaje ponešto jasnija istom po svjetlu, kojim je osvjetljuje povjest narodne liturgije: ona nam je poznata (str. 61—73), a književna povjest prvoga doba vjerna joj je slika i prilika. Kod vječite borbe o liturgiju slavensku, koja se najljuće zaoštrila na početku X. i u sredini XI. vijeka, razvoju (a da o poletu i ne govorimo) nedostajalo je mira, da se ona nježna klica, što su je odgajila Sveta braća, razvije u bogati cvijet, kao što se razvila X. vijeka u Bugarskoj za knjigoljupca cara Simeona.

Mimo sve to znamenitost je toga doba velika i samo je onaj može poricati, ko ne poznaje vrijednosti, što je ima narodna književnost u životu narodnome. U to se doba udario prvi temelj našoj književnosti. Taj temelj, istina, nije bio hrvatski jezik narodni, nego jezik stari slovenski, posvećen od naših apostola i od glavara crkve kršćanske, ali upravo po toj svetosti svojoj postao je on najprikladnija osnova, na kojoj se mogla najsigurnije dizati u kršćanskome srednjemu vijeku književna gradjevina. Samo taka osnova mogla je koliko toliko odolijevati onoj silnoj buri, što je na nas udarala sa zapada. A u drugu opet ruku nije smetala, da se dalje izgradjuje i dogradjuje na narodnome jeziku.

Ali to doba još je s jedne pojave vrijedno da se oko njega za čas pozabavimo. Književna radnja Svete braće i njihovih učenika prislanja se sasvim uz crkvenu književnost grčku. Prema tome i naša književnost crkvena u postajanju svome po duhu je svojemu grčka. Ali kako smo mi Hrvati od početka svoga historičkoga života pristajali uz latinski zapad, morao je napokon pretegnuti i u našoj crkvi obred zapadni, a po tome navrnula se naša crkvena književnost na novu stazu. Na tome joj putu nije cvala sreća — a da je ostala na starome? Vrijeme tome prekretu ne da se sasvim pouzdano odrediti, ponajviše se uzima, da je nastao u drugoj polovini XI. vijeka. Ali može biti te mu valja staviti prvi početak još u starije vrijeme. Ako je bilo u nas benediktinskih samostana, u kojima se otpravljala služba božja na narodnome jeziku, i

prije spljetskoga sabora od god. 1059. — a o tome nemamo razloga da se sumnjamo — onda se ne može zabaviti mišljenju, da su oni vršili liturgiju po ustavu zapadne crkve, a po tome da su već upotrebljavali i obredne knjige priredjene prema latinskoj liturgiji, koje su kasnije i izvan samostana sve više uzimale mah, i najzad — valjada najkasnije u XII. vijeku — sasvim pretegnule. Izmijenjeni obred tražio je i nove bogoslovske knjige, koje su se unaprijed sastavljale prema latinskoj bogoslovskoj književnosti. I tako se naša crkvena književnost, koja je iznajprije bila jedna sa crkvenom književnošću sviju Slavena, što su se služili u crkvi narodnim jezikom, malo po malo odvajala cd nje, i drugo svoje doba proživjela posve osamljena u svijetu slavenskome. Prekinuvši svaku svezu sa slavenstvom istočne crkve, ona je potrgala najživotnije žilje, što je moglo dovoditi izobilno hrane, koja joj ne bi bila na odmet ni u najsretnije doba njezino.

A to je doba od polovine XIII. vijeka pa do svršetka XV. vijeka. Najživlja radnja naših glagolaša oko književnosti crkvene razvija se u to vrijeme. G. 1248. priznala je rimska okolica glagolsku službu božju (vidi str. 74.), koja se sada brzo stala širiti po zemljama hrvatskim, a u XIV. vijeku prodrla iz Hrvatske i u Češku i Poljsku (vidi str. 77—79). Ali sloboda glagolske liturgije, priznana od Rima, nije bila priznana od njezinih i domaćih i tudjinskih neprijatelja, i tako ona nije mogla podavati književnosti ni dovoljno snage, a kamo li poleta. Zato je knjiga crkvena i toga doba nalik na biljku, koja pored sve brige i njege jedva nekako obilatije prolista i gdješto ispupi, ali ne ucvate.

Književnost toga doba ostavila je najviše znâkâ svoga života. Nijedan vijek nije nadmašio ni brojem svojih spomenika ni raznolikošću njihova sadržanja vijekove XIV. i XV.; samo početak trećega doba — prva polovina XVI. vijeka — može se donekle ogledati s njima.

To treće doba počinje o svršetku XV. vijeka a završuje u XVIII. vijeku. Koliko je glagolska književnost

crkvena uz XIV. i XV. napredovala, toliko je opet od XVI. vijeka unaprijed nazadovala, dok nije najposlije i uginula. O početku XVI. vijeka sve se užurbalo na polju hrvatske književnosti, pa se znatan mar vidi i za književnost glagolsku, ali taj mar brzo popušta, knjiga se glagolska odnemaruje, kadno se opet oko polovine XVII. vijeka primaju marljive ali malo srećne ruke posla, da kao nadoknade ono što se zanemarilo, ali u najplemenitijemu nastajavanju svome sve i nehotice podrezuju zdrav korijen, a iz književnosti stane ponestajati i ono malo života, što se održalo kroz predjašnje vijekove. Što se još spaslo i otelo XVII. vijeku, ne preživje XVIII. vijeka. Pokušaji, da joj se ucijepe novi životni sokovi, usmrtiše je potpunice.

G. 1475. naštampaše prvi latinski misal, a već osam godina poslije izadje iz štampe i glagolski misal, prva hrvatska štampana knjiga. Glagolska knjiga crkvena pomalja se evo i ondje prva na osvitku književnosti, kojoj je u umnome razvijanju naroda hrvatskoga namijenjen nov zadatak. Ali glagolska knjiga ne bješe u prošlosti svojoj dovoljno ojačala, da bude nosilica novih misli i predstavnica književnosti hrvatske, kao što je bila u srednjemu vijeku. Izgubivši prvenaštvo, ona je nekako živjela još jedino u uzahnome krugu crkvenome. Što se god štampalo glagolskih knjiga od g. 1483. unapredak kroz čitava tri vijeka, nema ni jedne jedite knjige, koja bi po namjeni svojoj sezala preko granice potreba čisto crkvenih.

»Lêt Gospodnjih 1483. meseca pervara[1]) dan 12. ti misali biše svršeni.« Tako se čita na posljednjemu listu prve naše stampane knjige. A gdje je ugledala svijet? O tome nema nigdje ni kakove bilješke ni kakova napisa, a učeni se ljudi domišljaju, da će biti štampana u Mlecima. Ko je zamislio i nastojao da se štampa i o čijemu trošku, ni to se ne zna. Za kasnije vrieme doznajemo, da je i u Mlecima bilo glagolaša, koje su pozivali naši Hrvati, što su onamo boravili, da im služe službu božju na narodnome jeziku. Da

[1]) februara, veljače.

nijesu Hrvati, kojih je svagda bivalo u Mlecima pa i oko g. 1483., smislili štampanje glagolskoga misala i sami smogli trošak za nj? A vrijedno je spomenuti i to, da je bio u to vrijeme u Mlecima na glasu štampar naš čovjek, Andrija Paltašić, rodom Kotoranin.

U Mlecima bit će izučio štamparsku vještinu i Grgur Senjanin, prvi poznati glagolski štampar. Njega pozva arhidjakon i vikar senjski Silvestar Bedričić u Senj, da naštampa nekoliko knjiga. Grgur se odazva pozivu, dodje sa svojom štamparijom u Senj i doštampa ondje 27. augusta 1507. knjigu, kojoj je natpis »Naručnik plebanušev.« To je prva štampana knjiga, koja je ugledala svjetlo na hrvatskoj zemlji. Zapis na posljednjoj strani kazuje o njoj ovako: »Ove knjige, ke se zovu Naručnik plebanušev, biše štampane v Senji, po narejenju poštovanoga gospodina Silvestra Bedričića, arhižakna i vikara senjskoga, na tolik trud od mnogo redovnikov prošen i po mnogo gospode potaknjenju dobro tomačene po veće našega jezika redovnikih i nikih meštar i doktorov, kih imena ne izriču se, za uklonit se tašće slave. Ke knjige biše komponjene i korežene[1]) po Urbanu z Otočca, i po Tomašu djakonu, kanonicih crkve senjske, i bi štampa svršena po meštru Grguru Senjaninu, ki navlaš za to dêlo pride iz Benetak[2]) i svršeno bišę v hiži[3]) rečenoga gospodina arhižakna miseca avgosta na 27. dan letih spasitelja našego 1507.« Osim ove knjige štampao je Grgur u Senju još i pet drugih koje obrednih koje bogoslovskih knjiga, a medju njima i misal g. 1509. To je drugo izdanje misala hrvatskoga, koje se izmedju ostaloga razlikuje od prvoga izdanja i po jeziku: jezik u misalu od g. 1509. zanosi više na narodni hrvatski, nego u misalu od g. 1483., koji bi preštampan (s nekoliko dodataka) g. 1528. Na završetku ovoga trećega izdanja ima ova bilješka: »Svršenije misala po zakon rimskoga dvora, po fratru Pavlu Modrušaninu, ot reda Serafika svetoga Frančiska konventovali.

[1]) sastavljene i ispravljene. [2]) iz Mletaka. [3]) u kući.

Narejeni i urdinani[1]) po zakonu kopije i *misala hrvackoga* ništar neuzmanjkano, da veće pridano. Ako bi ko slovo jedno za drugoga, ne klenite, na blagoslovite. Štampani v Benecih po Frančisku Bindoni i Mafio Pasini tovariši, na let Gospodnji 1528.« Tri godine kasnije naštampa se po četvrti put hrvatski misal, i to na Rijeci o trošku modruškoga biskupa Šimuna Kožičića. O tome izdanju spominje bilješka na kraju misala ovo: »Svršen *misal hrvacki* od slova do slova, kužan[2]), popravljen, i propisan častnim va Isukrstê otcem gospodinom Šimunom Kožičićem Zadraninom, biskupom modruškim, štampan v Rici v hižah jego prebivanija, traćenjem[3]) jego milosti, Dominikom i Bartolomijem z Brješe[4]) štampaduri, vladajuću vedrenom gospodinu Ferdinandu, kralju rimskomu, ugarskomu i českomu. Dan 27. miseca aprila, leta od Krstova rojstva[5]) 1531.« Jezik ovoga misala još je i više hrvatski, nego misala Bedričićeva od god. 1509. Da bi se vidjelo, kako je Kožičić mislio o književnosti našoj i jeziku književnome, evo kao predgovora, u kojemu posvećuje trogirskome biskupu Nigru svoje djelo: Žitije rimskih arhijereov i cesarov. Pored misala (1531) i Oficija blaženije Marije devi (svršeno 15. X. 1530) to je treće djelo, što je štampao Kožičić na Rijeci »v hižah prebivanija« svojega. Rečena posveta glasi ovako:

»Diviti se ote mnozi, častni arhijereju, da sam dobrovoljno podlegal brime sije i hotejuć, jakože govoriste, vložil da sam ruku va oganj, ježe[6]) jest: da napravljam knjige prijate juže od mnozih vek, i ufaju, da se ote van vrići[7]) prijataja z davna i prestarivša, a moja da primut se i čtala se budut. Ježe tvrdo jest zelo[8]) učiniti človêkom vsakoga jezika, našim malo manj nezmožno, iže dobrih knjig ne imut; van bo misali i svagdanjih molitvic nijednih knjig ne

[1]) priredjeni. [2]) ispitan, kao pregledan. [3]) troškom. [4]) Brescia u Italiji [5]) od rodjenja. [6]) iže, jaže, ježe — koji, koja, koje [7]) vrći. [8]) veoma.

imajut, jimiže[1]) nauk ki godi mogli bi prijati. I te, ježe imut, tako su nakazane lažnimi pisci i zalimi tlmači, da smo se sramovali mnozi našim jezikom, ježe prociniti dobro možeš ti i vsaki ini, ki znajet dijačku[2]) knjigu i našu. Az[3]) že krivim prêdšadšêje[4]) naše, iže, naučeniji od mene, mogli sut popraviti mnoga. Česo radi želijuć vernim rabom[5]) ozvati se za dani mnê talanat od togo, iže obilno dajet vsakomu prosećumu i ne ponašajet[6]) dvi mali midenici[7]) v neizkonačnoje skrovišće božije, prinošu i koliko mogu trudim se za popravljanije naše knjige. Grustno bo mi biše trpiti da se tajanstvenije službi naše veri tujimi ili lažnimi slovesi obvršujut, i da bi v knjigah onih, ježe noćnuju i dnevnoju rukoju prevraćajut od jerêji, mnoga ostala neisceljena. Ostavljam čudesa nika i nakazi tlmačenja, jaže vsa ili vekša čest njih popravljena sut mnoju. Istinnoje jest da se slomiti kada godi brže mogut neže spraviti, jaže na kriva utvrdnula sut: tako Fabius govorit. I sasud[8]) novi dugo hranit vonju, juže[9]) od prve primet: tako Flakus govorit; ne mnogo ničtožemanje po seh stari redovnici poznavše istinnoje ovo razpravljanije, otvrgše[10]) lažnaja, okročiti ote istinnaja, mlajši že od prvago abije[11]) početka začrepsti[12]) ote čaše svetih knjig od čistih istočni kov.[13]) I jakože pravo jest, nevrêjenimi[14]) slovesi i istinoju hvaloju moliti se ote Bogu vsemogućemu, njemuže svetu sveta podobajut[15]) i jegože slovesa čista sut ognjem iskušana i slaja[16]) od meda i sada[17]). Na[18]) od sih zadovoljno. Svršiv juže misale i inije nike knjižice podobno se jest vidilo nam, da knjižice sije štampamo, v kih se udržit na kratci žitije

[1]) kojima. [2]) latinsku. [3]) Ja. [4]) predšasnik; koji su bili prije. [5]) slugom. [6]) ne prekorava, ne prezire. [7]) sitan novac od mjedi. [8]) sud, posuda. [9]) koji. [10]) odvrgnuvši, odbacivši. [11]) odmah. [12]) zacrpsti. [13]) istočnik — vrelo, izvor. [14]) nevrijedjenim, neiskrivljenim. [15]) dolikuju. [16]) sladja. [17]) voća. [18]) no, ali.

*

vsih rimskih arhijerêjov i cesarov, da jaže prva sut dva načelnika meju človeki, sledita prva Isusa Krsta, gospodina našego, iže vsim slava jest i počelo. I tako iziti ote van sije knjižice tvojim imenom, iže najstariji jesi arhijerêj našego jezika zrastom i naukom, za uzrok jošće ljubvi, ježe jest meju nama, i da pospešniji budeši složiti knjižice od hrvacke zemlje, i od hvali njeje, kako smo te prosili i molili. Jaže ako sporabljena[1]) jest nine[2]) od poganske ruke, imat ona ničtoženanje svoje hvali, ježe mnogije sut i velije, jakože vesi.[3]) Složi je ti, mi je hoćemo stlmačiti[4]) i činiti štampati, da i nas o sem ne otkrivet, iže po nas budut. Zdrav budi, častni arhijereju, otče, gospodine, brate. Pisah v Rici dan 4. maja miseca leto od Kristova rojstva 1531.«

To pismo vrijedno je da se malo izbliže ogleda.

Kako je vrijedni Kožičić ljubio i narod svoj i književnost njegovu, razbira se već iz toga, što je nagovarao Tomu Nigra, na glasu diplomata, vješta govornika, učena spisatelja, prijatelja hrvatskoga pjesnika Marka Marulića i pouzdanika hrvatskoga bana Petra Berislavića, da bi što prije napisao knjižicu za koju ga je još otprije bio molio. A ta bi knjižica govorila o zemlji hrvatskoj i hvali njezinoj, jer — dodaje s potpunim uvjerenjem rodoljubac Kožičić — ako je pogana ruka Hrvatskoj i otela slobodu, ona joj nije mogla oteti hvalu i slavu, koja je, kao što se znade, i obilata i velika. Toma Nigar trebalo je da napiše tu knjižicu valjada na latinskome jeziku, a Kožičić bi je preveo na hrvatski, o svome je trošku štampao i ostavio potomstvu, koje ih onda ne bi moglo prekoravati, da nijesu ništa ili veoma malo radili.

A taku tužbu diže Kožičić na starije književnike hrvatske. Osim misala i običnih molitava, veli, oni nijesu ništa drugo

---

[1]) pokorena, podjarmljena. [2]) sada. [3]) jakože vesi — kao što znaš, [4]) prevesti.

ni pisali, pa i ono malo, što su napisali, nije napisano kao što bi trebalo da bude.

Što se žali Kožičić, da u književnosti hrvatskoj do njegova vremena imaju sami misali i svakidašnje molitvice, bit će se žalio na glagolsku književnost hrvatsku. Ili da mislimo, da Kožičić nije ništa ni čuo za hrvatske pjesnike, za Splećanina Marka Marulića, za Dubrovčane Šiška Menčetića, Gjora Držića, Mavra Vetranića i Andriju Čubranovića, za Hvarane Hanibala Lucića i Petra Hektorovića, da i ne spominjemo ostalih? A čisto nam se ne da vjerovati, da ljubitelj knjige hrvatske, koji je prijateljovao sa Splječaninom Tomom Nigrom, glavnim prijateljem Marka Marulića, ne bi znao za Marulićevu Juditu, koja je do g. 1531. bila već dva puta štampana: prvom god. 1521. a drugom g. 1522.

Da je Kožičić imao na umu glagolsku književnost, kao da nam potvrdjuje i ono, što govori za jezik, koji je i u ono malo knjiga, što ih imamo, tako rdjav, da se mnogi stide njime, a revnoga biskupa upravo boli, što se tajanstvene službe naše vjere vrše na jeziku, koji je natrunjen tudjim i krivim riječima. U tome su se slagali s Kožičićem i drugi hrvatski učeni ljudi, što su se ozbiljnije bavili oko jezika naših crkvenih knjiga, koji je hrvatsko-slovenski (vidi str. 29—30), a nije ni čisti stari slovenski ni čisti hrvatski. Oni su pored oblika, riječi i t. d. staroslovenskih nalazili u tim knjigama oblika, riječi i t. d. koje su zgoljne hrvatske. Kako da se odgonene ta zagonetna pojava? Jedni su je rešavali učeći, da jezik crkveni i hrvatski nije jedno isto, a što ima u knjigama i jedan i drugi jezik, to se jezik pravi crkveni iskvario po oblicima i riječima, koje su u nj provalile iz hrvatskoga narodnoga govora. Ali ima i drukčije mišljenje: jezik crkveni i hrvatski jedan je isti, a jezik crkvenih knjiga pokvario se zato, što je odnekud poprimao još i drugih riječi i oblika, koje nijesu hrvatske, nego tudje. Koji su pristajali uz ovo posljednje mišljenje — a medju njima se našao i naš Kožičić — oni su suviše još i to držali, da je jezik hrvatski i onako,

kako ga narod govori, izopačen, jer da bi prosti narod mogao čisto i pravilno govoriti, kao književnici što treba da govore, to nije bilo negda učenim ljudma ni na kraj pameti. Po tome lako razumijemo jadikovku Kožičićevu, gdje se tuži, što se tajanstvene službe naše vjere otpravljaju na jeziku, koji je pun tudjih i lažnih riječi.

Kako se vidjelo, da je jezik crkveni nevaljao, odmah se našlo ljudi, koji su bili gotovi čupati korov iz svetih knjiga. I Kožičić se dobrovoljno prihvatio toga posla i — kako sam kaže — uložio ruku u oganj, da popravi stare knjige, pa se nada, da će moći izbaciti iz njih sve što je prestarjelo, a onda će se primiti i čitati samo njegovo. Da je to tvrd i mučan posao, o tome se ne sumnja ni Kožičić, jer i sam priznaje, da je to veoma teško u svakome jeziku, a kamo li u hrvatskome, koji nema gotovo nikakvih dobrih knjiga. Ali njega ne smeta ništa, on je uvjeren, da će izvršiti svoj posao kako treba. Starijim glagolašima — misli biskup — bit će ove novine malo neobične, ali poznavši istinu, i oni će bez sumnje s vremenom ostaviti laž a pristati za istinom, dok će opet mladji naraštaj odmah, kako se prihvati knjige, crpsti iz čistoga, izbistrenog vrutka.

A što je uradio Kožičić? Stao je prenapravljati jezik ali bez ikakove stanovite osnove. I on je miješao bez reda staro i novo, jezik mu je ostao šaren kao što je i bio, a njegove se nade ne izvršiše. Ali uza sve to treba opet priznati, da je bio kud i kamo sretnije ruke nego što su bili popravljači, koji su na sto godina poslije uzeli raditi oko crkvenih knjiga. Trijebeći iz jezika ono što je po njegovu mišljenju bilo prestarjelo, tudje i lažno, Kožičić nije trunio jezika crkvenoga trunjem, koje je za nas bilo doista tudje; on se držao knjiga hrvatsko-slovenskih i jezika hrvatskoga, napose narječja čakavskoga, pa je iz njih uzeo što je umio, i upotrebio kako je znao, dok su se njegovim nasljednicima u tome poslu zamicale oči za jezikom rusko-slovenskim. Ako nije Kožičić ništa popravio, a ono nije upravo mnogo ni pokvario. Što se jezika

tiče njegove su knjige zaostale za knjigama Bedričićevim, ali su opet daleko odmakle pred knjigama Levakovićevim, da Karamanovih i ne spominjemo!

U Kožičića bješe mnogo dobre volje i živa mara za knjigu glagolsku. On joj smisli razmaknuti područje, a to donekle i pokuša svojim Žitijem rimskih arhijerejov i cesarov, koje po sadržanju svome i namjeni svojoj kreće se dakako još jednako u tijesnome krugu crkvene književnosti, ali je opet u njemu nova pojava, koja bi bila jaka i proširiti ga, da je književno nastojanje Kožičićevo našlo nasljednika.

Djela biskupa Šimuna Kožičića posljednje su glagolske knjige, koje su štampane u Hrvatskoj od god. 1507. do god. 1531. Poslije g. 1531. izdana je u XVI. vijeku, koliko se pouzdano znade, samo još jedna knjiga, i to Časoslov (sa kratkim obrednikom i misalom) Nikole Brozića Omišljanina, koji se štampao u Mlecima g. 1561—1562. Za osamdeset godina, od g. 1483. do g. 1562. izašlo je na svijet glagolskih knjiga (osim onih koje su štampali protestanti u Tübingenu) u svemu 13 na broj (medju njima i jedan bukvar izdan u Mlecima g. 1528.), i to: četiri u Mlecima, šest u Senju, a tri na Rijeci. Najviše se štampao misal: u svemu četiri puta.

Prestavši katolici izdavati glagolske knjige, navale ih štampati protestanti u Njemačkoj, pa je za čudo, kako se sve ovamo od prilike do g. 1624. ne nadje niko, ko bi se brinuo, da se što za naše glagolaše izda. Ili može biti nije trebalo knjiga? Bit će priličnije misliti, da nije bilo ljudi, koji bi imali znanja, pa volje i ljubavi za knjigu glagolsku.

Oko god. 1624. sabra u Bribir senjski biskup Ivan Agatić crkveni zbor biskupije senjske i modruške. Izmedju ostalih razgovora zapodjene se riječ i o izdavanju crkvenih glagolskih knjiga, kojih je po vremenu ponestalo, pa se dogovore, da se misal i časlovac pa još i druge neke crkvene knjige iznovice pregledaju, urede i štampaju. Za taj posao odrede učenoga trsatskoga franciskana Fr. Glavinića, i pozovu ga, da dodje u Bribir na dogovor. Glavinić se odazva i razloživši

kako bi trebalo prikupljati rukopise i štampane knjige (on je htio da se upotrebe i protestantska izdanja!) predloži im, neka se zamole u cesara Ferdinanda II., a on će im jamačno biti u pomoći. Suviše jošte obeća se Glavinić, da će sam glavom izići pred cesara, da zaište pomoć. Prolazeći kroz Gradac, dobije od ondašnjega komorskoga predsjednika a po dopuštenju cesarskome, 24 sandučića glagolskih i ćirilovskih slova, što su ih bili uzeli protestantima, kad su htjeli štampati knjige u Kranjskoj ili Štajerskoj, jer je izdavanje slovenskih i hrvatskih knjiga u Njemačkoj bilo vrlo neprilično. Glavinić otpremi slova na Rijeku, pa ondje da se štampaju naše glagolske knjige. Ali čuvši za taj poklon Ivan Tomko Mrnavić, nagovori gospodu u Rimu, te oni zamole cesara neka bi njima dao ta slova, jer i onako ne podnosi da ko drugi izdaje crkvene knjige nego samo propaganda. Cesar zapovjedi Glaviniću, da odmah kreće sa slovima u Rim, ali Glavinić, valjada nešto ljutit, odgovori, da ne može, i preporuči za taj posao franciskana Rafaela Levakovića, rodom iz Jastrebarske, čovjeka vješta jezicima latinskome, talijanskome i hrvatskom. Tako zaputi Levaković u Rim, i proživi ondje nemalo sav svoj vijek, baveći se mnogo oko izdavanja glagolskih crkvenih knjiga.

Stigavši u Rim, papa Urban VIII. imenova ga »napraviteljem od knjiga crkvenih jezika slovinskoga«, i zapovjedi, da pripravlja za štampu glagolske knjige crkvene. Levaković prevede najprije i štampa glagolicom o trošku rimske propagande. »Nauk krstjanski kratak, prenapravljen i prepisan slovmi B. Jeronima Stridonskoga trudoljubjem otca franciskana Rafaila Levakovića iz Jastrebarske, reda sv. Frančiska brata manjših obsluževajućih, države Bosne-hrvatske, svetoga bogoslovja naučitelja i pripovidavca« god. 1628., a godinu dana poslije izda Azbukvidnik slovinski. U ovoj potonjoj knjižici ima pored azbuke glagolske i ćirilovske suviše još i nekoliko psalama, pjesmica i molitvica za djecu. Na prvome listu čitaju se ovi stihovi:

Zbor, koji istine vire radi plodu
Knjige se[1]) bez cine dopušća narodu,
Dâ zapovid k tomu, da se ne prodaju,
Nego da svakomu zaostunj[2]) se daju.
Moli dakle, slovinski puče moj,
Za zbora ovoga zdravje, želju, pokoj.

Poslije tih kao pokušaja prihvati se Levaković glavnoga posla, da uredi misal, i štampa ga u Rimu god. 1631. Zanimljivo je, da je i cesar Leopold II. opominjao papu, neka gleda što prije da se izda nov misal, jer narod — piše cesar — kad ne može od svojih svećenika slušati mise, budući da nemaju misnih knjiga, ide u raskolničke crkve, koji vrše službu božju po ustavu grčkome, a na jeziku hrvatskome. I papa sam priznaje u svome pismu od 29. aprila 1631., da je nestaša glagolskih misala ponajglavniji uzrok, te se iznovice štampaju.

To je prva obredna knjiga glagolska, koju izdaje Rim. Kako je rimska stolica odobrila knjige Svete braće u IX. vijeku, evo sve do XVII. vijeka nema nigdje ni traga, da bi se Rim bio brinuo našim crkvenim knjigama. A one su se mijenjale, te kako! Najprije su bile prenapravljane prema ustavu zapadne crkve, pa onda su se neprestano ispravljale i popunjale po zapadnim knjigama i što je najznatnije, u njima su se dogonila štiva iz Svetoga pisma prema latinskoj vulgati, kako je ko umio i znao. A sve to opazio je Rim istom u XVII. vijeku, pošto su stotinu godinu prije bila već naštampana četiri misala, izmedju kojih se tri misala razlikuju i po onome, što je uzeto iz Svetoga pisma. Pa da su tekst tih knjiga pregledali i odredjivali sinodi crkveni pojedinih biskupija i metropolija, ali ni to! Sve nas to navodi na mišljenje, da će tako biti postale i prve promjene u našim crkvenim knjigama, koje ako se nijesu najprije udesile prema latinskima

[1]) te, ove. [2]) besplatno, zabadava.

u samostanima (vidi str. 110—111.), a ono može biti da su ih — najkasnije poslije sabora spljetskoga od g. 1059. — okrenuli s istočnoga na zapadni obred naši biskupi, koji su branili narodnu službu božju od Latina.

Levakovićev misal od god. 1631. znamenit je osobito i po tome, što se u njemu pojavljuju prvi tragovi rusko-slovenskih crkvenih knjiga. Koliko ih ima u misalu još podosta neznatno, toliko opet sve vrvi od njih u posljednjemu djelu Levakovićevu, u Časoslovu, koji je dovršio već god. 1035., a štampao istom trinaest godina poslije, g. 1648.

Baveći se oko uredjenja glagolskoga časlovca, Levaković je učio i psaltir, što ga bio prepisao pop Nikola Rabljanin god. 1222. iz rukopisa, sastavljena u IX. vijeku. Taj znameniti rukopis bješe našao negdje Ivan Tomko Mrnavić, i donesao u Rim, gdje ga je od njega dobio god. 1634. Levaković, da se posluži njime za svoj posao. Levaković ga prepisa, a taj prijepis bijaše još prošloga vijeka u zadarskoga arhiepiskopa Karamana († 1771.). Danas se zameo svaki trag i rukopisu Nikolinu i prijepisu Levakovićevu. Iz psaltira od god. 1222. nauči Levaković starije oblike i riječi jezika hrvatsko-slovenskoga i upotrebi ih prevodeći časlovac, koji svrši god. 1635. Još iste godine pregledaše ga ruski censori u Rimu i preporučiše, da se štampa. Ali propaganda ne htjede štampati, jer psalmi u časlovcu ne bjehu prevedeni prema latinskoj vulgati. Ispravivši prijevod, dade ga g. 1642. po drugi put propagandi, ali ga ona ni sada ne prihvati, i povjeri ispravljanje časlovca drugim hrvatskim bogoslovcima. Ne učinivši ni oni po volji propagandi, vrati se časlovac Levakoviću, i on ga uze sada iznovice popravljati s pomoću ruskoga biskupa Metodija Terleckoga, koji se uz to vrijeme desio u Rimu, valjada u poslu zamišljene unije. Njih dvojica upotrebiše razne hrvatsko-slovenske rukopise i štampana djela, a k tome i rusko-slovenske knjige, pregledaše još jednom sav časlovac, istrijebiše mnogo dobrih hrvatskih riječi i zamijeniše ih drugima, ponajviše ruskima. Levakoviću ne bješe takovo prenapravljanje po volji, ali se

morade pokoriti višoj zapovijesti i odobriti preinake biskupa Terleckoga, koji mjesto da je posao Levakovićev popravio, on ga je još i više pokvario i izopačio, nagrdivši ga kojekakim tudjim, našemu svećenstvu neobičnim riječima i oblicima. Tako skrpan časlovac izadje onda napokon na svijet god. 1648. Četrdeset godina poslije (g. 1688.) izda po drugi put taj brevijar, nešto proširen, Dalmatinac pop Josip Pastrić.

Što je Levaković dopuštao da se u nas crkveni jezik, kako ga je starina uzgajila i učuvala, kvari, to je on činio više od nevolje, jer i sam priznaje, da bi bolje bilo povoditi se po knjigama hrvatsko-slovenskim, a ostaviti one ruske sasvim. Drukčije mišljaše Pastrić. On se otprije nije izbliže bavio oko jezika crkvenoga, a uzevši ga starcem od 52 godine izučavati, pretegnu i u njemu zlosretna misao, da se jezik crkveni očuvao čist samo u djelima roda ruskoga. Tako izidje Levakovićev misal u novome izdanju g. 1706. sa svjema starim pogrješkama kao i časlovac god. 1688, koji je Pastrić u onim dijelovima, što su novo dodani, još i više dogonio na jezik rusko-slovenski, nego što su dogonili Levaković i Terlecki.

Domalo se opet pokaza potreba, da bi se izdao misal. Glasoviti arhiepiskop zadarski, Vinko Zmajević, osnivač hrvatskoga sjemeništa u Zadru (vidi str. 88.), potuži se u Rimu, da nema obrednih knjiga, a propaganda pozove Dalmatinca Matiju Karamana, da pregleda, poispravi i priredi glagolske knjige za štampu. Karaman je neko vrijeme boravio u Rusiji i ondje marljivo učio jezik rusko-slovenski, za koji je dakako i on držao, kao i drugi ljudi onoga vremena medju Srbima, Bugarima i Rusima (vidi str. 36—38.), da je pravi jezik stari slovenski. Vrativši se iz Rusije podje u Rim, gdje izda o trošku rimske propagande g. 1741. misal glagolski. To je posljednje izdanje glagolskoga misala, a na žalost po jeziku svome izostalo je daleko iza sviju predjašnjih izdanja. Što se još nekako otelo Levakoviću, Terleckome i Pastriću, to je potpunoma pokvario Karaman. Za njegov misal ne bi niko ni rekao da je roda hrvatskoga. Što je više mogao, on je okretao na ruski

pa je prigonio hrvatske glagolaše, da odbace starinsko hrvatsko Va ime oca i priuče uho ruskome Vo imja oca. A kako je zaljubio knjige rusko-slovenske, iskitio je po uzoru ruskome svoj misal silesijom kojekakih akcenata, pa je tako i ono riječi hrvatskih, što ih nije mogao pokvariti, izopačio, bilježeći im izgovor, kakome Hrvat nije vikao. Tako je Karaman misleći najbolje, uradio zlu i goru. On je znao za Asemanovo ili vatikansko izborno evangjelje, što je pisano na jeziku starome slovenskom, ali što je jedan spomenik prema svoj sili književnih ljudi, od kojih nije nijedan ni pomišljao, da Ćirilo nije drukčije pisao nego što se čitalo u ruskim knjigama onoga vremena! Na izdanje Karamanovo diže se vika, ali je papa Benedikt XIV. utiša, izdavši g. 1754. pismo, u kojemu potpunice odobrava misal Karamanov. Posljednje izdanje časlovca glagolskoga naštampa propaganda god. 1791. i potroši na nj preko 24.000 forinti!

Toliki trud, toliki trošak, a da bi zašto! Rim htjede pomoći, a kad tamo on odmože. Kud su naši i onako bili na muci, da održe u životu glagolsku službu božju, a sad ih je pritijesnila još i ta nevolja s knjigama. Starijih je knjiga i rukopisa ponestalo (vidi str. 107-108.), a zamijenile ih nove knjige, koje su po jeziku svome tudje i svećeniku a kamo narodu! Kod take nevolje nije za čudo, što je najzad uzeo u svećenika jenjavati mar za narodnu službu božju. Teško je reći, što nam je kroz vijekove nanijelo više štete: ili naš nehaj ili naši dušmani. A kad se oboje nadje zajedno? Kad naš nemar pripravlja put neprijatelju i poravnjuje staze njegove?

U novije vrijeme opaža se i u tome okret na bolje. U Rimu se opet počeše brinuti, da se izda nov glagolski misal, a vrijedni naš Krčanin, kanonik Parčić, pun znanja a oduševljen za staru hrvatsku svetinju, nastoji sa svom revnosti oko toga posla, pa je i izdao u Rimu god. 1881. o trošku rimske propagande »Mise Svetih. Prilog rimskomu misalu lêta 1741.« Tim je djelom zasvjedočio, da je vrstan ispraviti pogrješke, što su ih u neznanju svome počinili Levaković, Pastrić i Karaman.

I tako se primakosmo k svršetku. Godina 1791. posljednja je u životu crkvene književnosti glagolske. Od g. 1631. mi je ispunismo samom obrednom knjigom. Ne bismo bili pravedni, kad bismo premučali, da se mimo spominjane, i još druge neke obredne knjige, nije radilo i oko bogoslovske knjige, ali kako je taj rad vrlo neznatan, dapače prema onome, što se uz pomenuto vrijeme u bogoslovskoj književnosti našoj napisalo na jeziku hrvatskome latinicom i ćirilicom, on je gotovo nikakav, pa se zato i nijesmo mogli u ovim Crticama i oko njega zabaviti. Nas je zanimala najviše obredna knjiga, koja je imala veliku cijenu u prošlosti a imat će je, ako Bog da, i u budućnosti. Mi ne poričemo vrijednosti ni bogoslovskoj glagolskoj književnosti, a napose starijoj, ali sa narodnim životom naroda hrvatskoga nije ona nigda bila u onako tijesnoj svezi kao obredna književnost glagolska, za koju smo uvjereni, da je svagda bila, kao što već rekosmo, za preveliki dio naroda hrvatskoga vjerna branilica narodnosti, gojiteljica ponosa narodnoga, čuvarica svijesti narodne.

Bogomilska književnost.

Po smrti velikoga cara Simeona (893—927) slomi se stara bugarska država. Car Petar (927—968) nasljednik Simeonov — piše dobar znalac bugarske prošlosti — nije bio ni junak ni državnik, nego skromni, pobožni i mirni vladalac, koji nije bio vrstan da podje po stopama svoga oca; čovjek bi gotovo rekao, da je njegovim žilama sasvim drukčija krv tekla. Simeonu odredjuje historija mjesto medju osnivači silnih carstava, a sinu njegovu Petru medju svecima i pustinicima. Za Simeona dižu se Bugari da posvoje Carigrad, a za Petra gotove se Bizantinci da zagospoduju Bugarskom. Petrom upravlja ujak njegov Sursubul, pa mjesto da bude vodj svemu narodu svome, on postaje puko orudje jedne stranke. Braća njegova, ne imajući mjesta na prijestolu, ustaju na nj, a za njima pristaje ljuta vojska, što ju je odgajio silni Simeon. Neprijatelji bugarski spremaju se sa sviju strana, da udare na mlada cara, a u carstvu se zameću bure i nemiri. Silno carstvo Simeonovo trgnu natrag.

I u prosvjetnome životu opaža se za carovanja Petrova znatan nazadak. Vijek Petrov ne pristaje za vijekom Boris-Mihailovim i Simeonovim. Kako su državne neprilike već same sobom ustavljale prosvjetni razvoj naroda bugarskoga, a ono su ga još i više sprečavale u svezi s novim duhom, što je obladao onim redovima društvenim, u kojima valja tražiti za ono vrijeme gotovo jedine predstavnike više prosvjete. Sretnoga onog vre-

mena, koje nam iznosi na oči radljive učenike prvih naših učitelja, nestalo je za gospodovanja Petrova. Sad nijesu više uzor ni naši apostoli ni njihovi nasljednici Klement, Konstantin, Ivan eksarh, pop Gregorije, koji su sav svoj život posvetili i Bogu i narodu: Petrov vijek stvorio je nove uzore. Živjeti samo Bogu, brinuti se samo spasu svoje duše, a sve ostalo kako mu drago: to je misao, od koje nema ni više ni ljepše. Vijeka Simeonova ponos je i dika sv. Klement, biskup velički, vijeka Petrova sv. Ivan, isposnik rilski. Dok Klement (vidi str. 23—24) traži svijet, da mu vida duhovne rane, da ga pridiže, da ga puti na stazu kojom se dolazi do onoga što je Bog odredio čovjeku ovoga i onog svijeta — Ivan se kloni ljudi, živi najprije dvadeset godina u tamnoj pećini pa onda u izdubenome nekakom hrastu, a najzad se uspinje u Ril-planini na liticu, kamo inače ne može ni živa duša, da ondje u postu i molitvi završi svoj patnički život († 946). Povodeći se za tim novim ugledom kršćanske vjere, nadanja i ljubavi, sva sila pustinika povrvješe u samotne planine, da ondje biju čudesan boj s dušmanima roda čovječjega.

Dok su isposnici odbivši se od svijeta u samoću, provodili svoj vijek u patnjama, koje su im bile kao cilj ovoga zemaljskoga života, dotle se medju bugarskim narodom po gradovima i selima širila nova vjera, krivovjerje bogomilsko. Mnogo lista u povjesti južnih Slavena ispunjava sudbina te vjere i njezinih poslušnika. Iz Bugarske prostrla se ona po svemu balkanskome poluostrvu, i medju Grcima i medju Slavenima, a u polovini XII. vijeka viču na nju već i na krajnjemu zapadu Italijani, Francuzi i Nijemci.

S vjerom bogomilskom pronosile su se svijetom i knjige bogomilske. Tako nam se eto pokazuje stara Bugarska po drugi put kao rasadnik, iz kojega se rasadjivala knjiga po širokome Slavenstvu.

Književnost bogomilska u najtješnjemu je savezu s vjerovanjem njihovim, pa da bi se moglo ono nekoliko crta, što ćemo

ih da spomenemo iz književne povjesti bogomilske, bolje razumjeti, treba na kratko da ogledamo najprvo:

I.

Ko su bogomili i šta su učili?

Pop Bogomil. — Bogomili u Bugarskoj medju Grcima, u Italiji, Francuskoj, Njemačkoj i u našim krajevima: u Duklji, Srbiji, Bosni, u Humskoj zemlji, u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. — Vjerovanje bogomilsko. — Kako im je bila uredjena crkva. — Služba božja i obredi njihovi. — Kako su živjeli Bogomili.

Oko god. 864. krsti se knez Boris, a Bugarska udje u red kršćanskih država. S knezom primi novu vjeru i narod, ali ne sav, pače znatan dio naroda opirao se kršćanstvu i dizao bunu na samoga kneza, koji je morao i silu upotrebiti da utiša buntovnike. Ni za silnoga cara Simeona, koji je iz sve duše nastojao, da privede sav svoj narod vjeri Hristovoj i u njoj ga utvrdi, nije se potpuno iz temelja iskopala stara vjera, a kamo običaji! Istina, kršćanstvo je pobijedilo, ali poganstvo još jednako nije dopuštalo novoj vjeri, da mirno uživa plodove svoje pobjede. Velika bijaše nevolja za Simeonovu državu i to, što su bile u zavadi crkve istočna i zapadna, a Bugarska zašla u boj s državnom vlasti bizantinskom i njezinom vjernom saveznicom, crkvom grčkom. Pa kao da se htjela sva nevolja zgrnuti na mladu državu kršćansku, navale u nju sa svojim krivovjerjem ne samo kojekakovi kršćanski krivovjerci, nego i Židovi i Muhamedanci. Tolike različite vjere i zakoni morali su zabuniti narod bugarski, koji je toprv prigrlio kršćanstvo, a još ne ojačao u njemu. Zlo, koje se iz takih prilika moglo izleći, odvraćao je od svoga naroda i Simeon i ono kolo prosvijetljenih ljudi, što se savilo oko njega.

Kad je za slaboga nasljednika Simeonova, za cara Petra, snaga državna onemoćala, a braniči prave vjere uzbjegli u planinsku samotinju, onda pomoli glavu i uze se razmetati po

Bugarskoj nauka bogomilska. Odakle joj to ime? Stare knjige kazuju, da su se tako krivovjerci Bogomoli prozvali po glavi svojoj, po popu Bogomilu, koji je za vrijeme pravoslavnoga cara Petra prvi počeo širiti bogomilsku herezu po Bugarskoj. Sva je prilika da su pop Bogomil i bugarski pop Jeremija jedno, a Bogomili da su zvali tako ne po svome početniku, nego po tome, što su oni svojim životom tobože jedini Bogu mili.

Nauka bogomilska nije sasvim nova, niti je postala u Bugarskoj: njezina je kolijevka u Aziji. Ona je u najužoj svezi s krivovjerjem manihejskim, koje se zarodilo u III. vijeku. Od Manihejaca potekoše Pavličani, a od Pavličana Bogomili, koji su suviše poprimili još koješta i od mesalijanskoga učenja.

Iz Azije dodjoše Pavličani na balkansko poluostrvo. U VIII. vijeku pozva bizantinski car Konstantin Kopronim (741—775) više tisuća sirskih i jermenskih Pavličana i raseli ih po Traciji, da mu čuvaju carstvu granice. Iz Tracije proširiše se u Maćedoniju i medju Bugare. Već se knez Boris morao tužiti papi, da mu se po zemlji skitaju Jermeni, a na glasu spisatelj Ivan eksarh bugarski, koji je živio za cara Simeona, ustaje na opake i gadne Manihejce i poganske Slavene i krivovjerne pogane.

A šta su učili Pavličani? Što vidimo očima, to nije stvorio pravi Bog, nego drugi tvorac, koji je ujedno i početnik židovstva i poganstva. Pravi Bog, da bi riješio rod ljudski od okova, u koje ga sputao onaj drugi tvorac, posla na svijet Hrista spasitelja, odjenuvši ga tijelom od duhovne nekake tvari. Od sviju knjiga Staroga i Novog zavjeta prava je nauka samo u evangjeljima sv. Luke i sv. Ivana, i u poslanicama apostola Pavla, kojega su osobito poštovali pa se po njemu i prozvali Pavličani. Štovati svece, moći, slike i likove grijeh je, a za krštenje vodom i sveto pričešće i druge tajne nijesu htjeli ni da čuju. U crkvi njihovoj nije bilo svećenika, a za-

mrzili su na njih, jer su upravo svećenici židovski bili najljući neprijatelji Hristovi.

Dok je bio Simeon u životu, ova se nauka mogla samo potajice uvlačiti u narod bugarski: za cara Petra porastu i njoj krila. Zametak, iz kojega se razvila nauka bogomilska, nije upravo u kršćanstvu, a bogomilstvo je samo jedna nova pojava u razvijanju one nauke, koja je postala u istoku miješanjem sirskih, persijanskih i grčkih filozofičkih i vjerskih nazora s istinama kršćanskim. Preuredjujući tu nauku i svodeći je u nov sistem, pop Bogomil gledao je, da je što više približi kršćanstvu.

Popu Bogomilu ne bijaše mučno pridobiti za svoje učenje narod, koji se ponajviše bio istom ostavio poganstva: njegova je nauka o dvjema najvišim bićima godila svijetu, što se još živo sjećao stare svoje pradjedovske vjere, koja je takodjer pričajući o bogovima i bjesovima držala da su dva boga: dobri i zli. Po toj svojoj značajnoj crti izišla je nauka Bogomilova narodna. Odabravši izmedju učenika apostole, uze Bogomil javno propovijedati svoju vjeru, a narod tisućama pristajaše za njim. I sami sin cara Samuela (976—1014) Gabriel i njegova žena kazuje povjest da su bili Bogomili. Ali nije samo nauka Bogomilova i njegovih učenika privlačila narod, nego i njihov veoma oštar i ozbiljan život. Krivovjerci su — piše njihov protivnik pop Kozma, koji će biti živio o svršetku X. vijeka — kao ovce obrazom krotki, smjerni i mučaljivi, blijedi od licemjernoga posta, ne govore ništa zaludnje, ne smiju se grohotom. U svakidašnjemu uživanju umjereni su, jer ih nauka njihova uči, da je djavo, odmetnik božji i početnik svemu zlu, zapovjedio ljudma da se žene, da jedu meso, i piju vino, i za to se Bogomili klone tih stvari što više mogu i hrane se od milostinje. Živeći Bogu u molitvi i bdjenju, ne provode svoj život u lijenosti kao ostali ljudi; klanjaju se u svojim kućama, u kojima se zatvoraju, i mole se Bogu po četiri puta na dan i po četiri puta u noć. Bogomili mole Očenaš, ali ne prave znamenje krsta, za koji drže da je veoma

mrzak Bogu kao znak onoga drveta, na koji bješe od Židova propet Hristos, i to ne od svoje volje nego na silu. Službu božju odbaciše sasvim, a na svećenike i biskupe hule, bijedeći ih da su fariseji, i prekoravajući ih da živu samo u lijenosti, bludu i pijanstvu, a laju na njih kao psi na konjika. Oni sami nemaju nikakih svećenika, nego čitaju marljivo svaki za se riječi Gospodnje i apostolske, nosajući knjige u rukama, kao svinje zlatnu brnjicu u nozdrama, i biju se njima u prsi. U proročke knjige Staroga zavjeta ne će da vjeruju, jer vele da nijesu pisane po objavljenju božjemu nego po razumu ljudskome pa za to i govore: Mi ne slušamo ni Davida ni prórôkâ, nego samo evangjelje, i ne živimo po zakonu Mojsijevu nego po odredbama svetih apostola. A dokazuju, da znadu što je na nebu i da vide šta će biti unapredak, gradeći se ljudma koji umiju progledati tajne i dubine književne i tumačiti ih, a kako su pohulili na sve zakone crkvene, sastaviše sebi nova učenja pa pričaju nekakve basne. Gledajući taki život u Bogomila, nije za čudo što im je narod vjerovao i pristajao s njima. A napose bit će još osobito mamilo prosti narod i ovo: Bogomili su — kako kazuje Kozma — hulili na bogataše, rugali se starješinama, grdili boljare, mrzili na one, koji robotaju caru, zapovijedali robovima, da ne služe svojim gospodarima, i učili, da nije niko dužan slušati vlastelu. Pa da taka demokratička načela ne nadju živa odziva medju Slavenima, za koje sva stara svjedočanstva jednoglasno govore, da ljube slobodu, da se ne dadu nikako pokoriti ili da budu tudje sluge, a starješine što su ih po volji sebi birale porodice, rodovi i plemena, da su samo prvaci medju onima, koji su ih izabrali, a nipošto njihovi gospodari.

Kako je bilo po učenju Bogomilovu svakome prosto, da čita svete knjige i da ih tumači kako umije, moralo je prije ili kasnije i medju Bogomilima doći do raskide u nauci. I tako nam se već na svršetku X. vijeka javljaju dva smjera u učenju bogomilskome, prema kojima se osnovaše poslije dvije crkve: dragovićka i bugarska. Dragovićka crkva — medju Dragovićima

u Maćedoniji na donjemu Vardaru — držala se vjernije i tvrdje stare nauke pavličanske, da su oba najviša bića, dobro i zlo, ili recimo: Bog i djavo, od početka vladali svijetom, dok je bugarska crkva — u samoj Bugarskoj — učila, da je najviše biće samo jedno, i to dobro: Bog.

Ukorijenivši se medju Bugarima, bogomilstvo se uzelo prostirati na sve strane. Oko polovine XI. vijeka sav kraj oko Plovdiva vrvi od Jermena, Bogomila i Pavličana, pa u to isto vrijeme a može biti već i prije ima i u Carigradu samome općina bogomilska. Car Aleksije tamanio ih je i mačem i ognjem; starješinu njihova Vasilija sa dvanaest apostola njegovih spali g. 1111. u Carigradu na lomači u hipodromu. God. 1145. zbaciše u Carigradu dva biskupa poradi bogomilstva, a vrlo uglednoga kalugjera Nifona turiše u tamnicu; nekoliko godina prije morade crkveni sabor prokleti kalugjera Konstantina, koji je u povodu nauke bogomilske učio, da u čovjeka imaju dvije duše, jedna dobra a druga zla, pa niko ne može reći da je pravi kršćanin, dok nije protjerao iz sebe zlu dušu.

S balkanskoga poluostrva segnu bogomilstvo na zapad u Italiju, kamo bješe po svoj prilici prodrlo preko donje Italije, koja je bila bizantinska. Ali u Italiji ne bijaše dobre sreće: ono se održa samo u Lombardiji po gradovima, gdje ga je branilo plemstvo od pape. God. 1017. spominju se prvi Manihejci u Francuskoj: glavno im naselje bješe grad Toulouse. Medju Nijemcima javiše se prvom g. 1146. u Kölnu.

Na zapadu ih nijesu zvali Bogomili nego Manihejci, Patareni (u Italiji, od milanskoga predgradja Patarije), Katari (odatle njemačka riječ Ketzer), Albigensi (u Francuskoj, od grada Alby) i još drukčije. Oni sami zvali su se, kao i drugdje, kršćani, a da im vjera potječe iz Bugarske, to su znali i oni i protivnici njihovi.

Na početku XIII. vijeka bila je sva južna Evropa od Pireneja i atlanskoga oceana pa sve do Olimpa i Bospora puna bogomilskih naselja. Nebrojeno mnoštvo ljudi priznavalo je koje javno koje tajno nauku bugarskoga popa Bogomila a

medju jednovjernicima zapadnim i istočnim bilo je svagda živo općenje.

Na balkanskome poluostrvu bijaše matica bogomilstvu u Maćedoniji, a napose oko Moglena, izmedju Ohrida i Soluna, u Melniku podno rodopskih planina na rijeci Strumi, a najviše izmedju vode Vardara i ohridskoga jezera, s jednu i drugu stranu gore Babune. Po toj gori drži se da se zovu Bogomili n. pr. u našim starim spomenicima Babuni, premda ima i drugo mišljenje, po kojemu bi se nazivali tako Bogomili zato, što se uzimalo, da su im u vjerovanju kojekakove bablje gatnje.

U našim zemljama javnuše se Bogomili na početku XI. vijeka u kneževini dukljanskoj — današnja Crna gora i Boka, nešto južne Hercegovine i sjeverne Arbanije — koja je na jugu i na istoku graničila s bugarskom državom cara Samuela. Upravo za carovanja Samuelova ima potvrde, da su Bugari, bježeći od sile, pribjegavali u naše krajeve. Tako je našao zaklona u našemu kraljevstvu bugarski boljarin Pincije sa svojom braćom, sinom i rodbinom, koga bješe izagnao iz zemlje car Samuel. Hrvatski kralj Držislav primi odlične izagnanike i pomože im »kao dobar i milostiv gospodin i smjesti ih u podgradju kliskome.« U Duklji ništio je Bogomile knez Vladimir, koji je poginuo mučeničkom smrti g. 1015.

Na svršetku XII. vijeka ima Bogomila i u oblasti raškoj, koju je dijelila od Maćedonije samo Šara planina. Doznavši za njih, Stjepan Nemanja zapovjedi te ih pohvataju i dovedu na sabor da im sude. Jedne protjeraju iz zemlje, druge spale na lomači, starješini njihovome odrežu jezik pa ga onda iždenu u zatočenje, knjige im sve sažegu a imanja pouzimaju i podijele medju pravovjerne. To odrešito postupanje nije ostalo bez uspjeha: u državi srpskoj ne smetaju više Bogomili sve do Stjepana Dečanskoga i cara Dušana († 1355), koji proganjaše u svome zakonu krivovjerne Babune. Državnu vlast pomagala je i u tome crkva, kako ju je uredio sv. Sava († 1234), utvrdivši srpskome narodu svećeničko poglavarstvo na narodnoj osnovi. U uredjenoj državi,

u kojoj se narodna crkva brinula za prosvjetu i odgoju narodnu, krivovjerstvo nije moglo biti dobre sreće.

Bivši gonjeni u državi srpskoj, Bogomili se zakloniše u bližnju Bosnu i Humsku zemlju. Ni u kojemu kraju južnoslavenskome nije se bogomilstvo tako razvilo i uspijevalo kao u Bosni. Zaludu je Rim kušao svaku silu, da poiščupa taj nevjernički korov: uzaludnje su bile sve prijetnje, sve kazni crkvene i kletve, što su se bacale za bosanske Bogomile; uzaludnja sva nesmiljena oštrina duhovničkih inkvizitora; uzaludnje i krstonosne vojne: narod je gomilama grnuo za naukom Bogomilovom, za njom su pristajala i svećena lica, na nju su se privoljela vlastela, a mnogi državni gospodari zakrilili je svojom državnom moći i ugledom. Glasoviti Kulin ban (1180—1224) poveo se sa ženom, djecom i svom porodicom svojom za Bogomilima, a uzanj se pribilo do 10.000 njegovih podložnika. Od toga vremena maša se sve više i više plamen bogomilstva po Bosni, a odanle zahvata i u bliže susjedstvo, u Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, gdje ih se mnogo spominje osobito u požeškoj i vukovskoj županiji. Najsilniji su u Bosni Bogomili uz prvu polovinu XV. vijeka: oni uživaju sva prava gradjanska kao i ostali državljani, a k tome još i napose neke povlastice; njihovu bosansku crkvu, uglednu u zemlji, priznaje državna vlast, a prve porodice bosanske i prvu po dostojanstvu gospodu vidimo u redovima bogomilskim. No taka sreća ne prijaše dugo bosanskoj crkvi: za kralja Stjepana Tome Ostojića (1444—1461) navale opet goniti Bogomile. Kad su Bosnu pritijesnili Turci, sva je nada kralju bila na zapadu, odakle je izgledao pomoći sebi i državi svojoj. Ali zapad kao sumnjajući se o njegovome pravovjerju (Stjepan, bivši odgojen u zakonu bogomilskome, pokatoliči se, kad je zasio na prijestolje) oklijevaše mu priteći u pomoć, a kralj, da bi dokazao svoju vjeru, uze Bogomilima smetati što je više mogao. Bivši dotjerani u tijesno, Bogomili volješe postati i izdajice nego da se pokore Rimu. I za kralja Stjepana Tome Ostojića i za njegova nasljednika Stjepana Tomaševića, posljednjega kralja bosanskoga (1461—1463) bijahu

Bogomili s Turcima, pa ih se po propasti kraljevstva sva sila isturčiše. Posljednje utjecište bješe im u Humu, gdje su se prikupljali oko hercega Stjepana i njegove porodice. Ali što je više ginula državna samostalnost humska, to je više nestajalo Bogomila, od kojih su se i ondje kao i u Bosni mnogi poturčili.

Tako su se zatrli Bogomili i u Bugarskoj. Kad su se Turci bili pokazali u Evropi, Bugarska se sva uzkolebala od silnih vjerskih zadjevica. Car Ivan Aleksandar (1331—1365) udaraše na krivovjerce, a osobito na Bogomile, pa ih tako sve nehotice nagonjaše pod zakrilje Muhamedovo. G. 1393. pokoriše Turci Bugarsku, a od Bogomila nema više unapredak glasa ni priglasja, već što se u nekoliko sela oko Nikopolja u Podunavlju učuvalo nešto neznatnih ostataka, koji su oko god. 1650. primili zakon rimski. U Bosni kažu da ima potajnih Bogomila u nekoliko kuća oko Kreševa, koji dolaze k misi i kršćavaju se po zakonu rimskome, ali još jednako ne ostavljaju nade, da će doći vrijeme, kad će slobodna na javu izići i njihova nauka, koju kazuje svagda starješina svome nasljedniku. I kod Neretve negdje vele da će biti Bogomila, koji se sami upravljaju pa ne trebaju ni fratra ni popa ni hodže.

Koliko su se god rasijali Bogomili po različitim zemljama i narodima, i živjeli u svakakim okolnostima, opet su prema ostalim zakonima priznavali da su svi jedno i u glavnome svagda se držali jedne nauke.

Osnova vjerovanju pavličanskome, na koje se najtješnje prislanja bogomilstvo, bješe ovo: dva su najviša bića, jedno dobro, koje je početnik svemu nevidljivome i duhovnome, a drugo zlo, koje je tvorac svega vidljivoga i tjelesnoga. Tu će nauku biti učio i pop Bogomil, a prihvatila ju je za svoju crkva dragovička, dok je nasuprot crkva bugarska vjerovala, da je najviše biće samo jedno, Bog, blagi, stvoritelj svijeta duhovnoga, a lukavi i nečastivi, sotona ili djavo stvorio je sve vidljivo i tjelesno: nebo, sunce, zvijezde, vazduh, zemlju, i sve što je na zemlji, pa imalo dušu ili bilo bez duše. Uz

Hrvatska čitaonica
Jastrebarsko (Jaska)

vjerovanje crkve bugarske pristali su Bogomili srpski i bosanski, premda je bilo u Bosni i pristalica crkve dragovićke, što su vjerovali, da je djavo kao i Bog bez početka, a nije angjeo, kojega je Bog stvorio pa se poslije odmetnuo i uzeo stvarati svijet. U jednome su se dakle svi Bogomili slagali: ovaj vidljivi svijet i sve što je na njemu nije stvorio Bog, nego nečastivi.

A ko je stvorio čovjeka, koji ima vidljivo tijelo i nevidljivu dušu? Evo šta su o tome učili grčki Bogomili. Kad je bio Satanael bačen s neba, pa ne mogao na vodama sjedjeti, jer zemlja bješe nevidljiva i neuredjena, a imao još obličje božje i silu da stvara, sazva angjele otpadnike i ohrabrivši ih reče: Budući da je Bog stvorio nebo i zemlju, zato hoću i ja, kao drugi bog, da sazidam drugo nebo i sve ostalo. I reče: neka bude svod, i bi svod; neka bude ovo i ono, i bi tako. I kad je drugo nebo nakitio, i rastavio vodu od suha, nakiti i uredi zemlju i stvori sve, što zemlja pušta iz sebe, i što živi na njoj, pa je onda odredi za stan sebi i ostalim odmetnicima. A stvorivši Adama od zemlje, koju je bio pomiješao s vodom, postavi ga upravo, ali u tome smače se vlaga u desnu nogu i izišavši na palac savi se u kaplju. Po tome pribravši Satanael dah svoj, duhnu ga u tijelo, što bješe sastavio. Ali i taj dah njegov sadje u desnu nogu te kroz palac u onu kaplju a ona se oživi pa otkinuvši se od palca prometnu se zmijom i uze puzati: zato i jeste zmija tako umna i razumna, jer je u njoj mjesto duše dah Satanaelov. Vidjevši novi tvorac da mu je sav posao zaludu, posla poslanike k dobrome Bogu, da u njega zamole božjega duha, i obeća se da će čovjek, ako dobije život, biti i božji i Satanaelov, a suviše jošte njegovim će se rodom popuniti mjesta, s kojih bješe Bog otjerao angjele. Bog, dobar kao što jest, privolje se na to i zadahnu stvorenje Satanaelovo duhom životnim, i odmah se stvori čovjek duša živa, koja je tijelo prosvijetlila i svakom ga krasotom ukrasila. Poslije posta od Adama Eva i bijaše kao i Adam, puna svake dobrote i ljepote, a Satanael, zavidljiv budući, poče smišljati, kako bi pokvario potomstvo

Adamovo i smetao mu rastu i množenju. I unide u utrobu zmijinju i rodi s Evom Kajina i sestru njegovu Kalomenu. A kad poslije rodi Adam s Evom Abela, Kajin ubi svoga brata, i tako dodje na svijet ubijstvo. Rodivši s Evom Kajina i Kalomenu, Satanael izgubi obličje božje i silu da stvara, i posta taman i svakome mrzak. Ali dobri Bog ublaži svoju srdžbu i ostavi mu, da bude gospodar od svijeta i od svega što je, odmetnuvši se od Boga, bio stvorio. S ovom se naukom nijesu svi Bogomili slagali; tako su n. pr. bosanski Bogomili vjerovali, jedni da su duše čovječje angjeli, koji su otpali od Boga, pa ih on satjerao u čovječje tijelo, da čine pokoru, a drugi su učili, da je Lucifer bio pošao na nebo pa namamio angjele da sadju na zemlju, a kad oni na zemlju, on ih pozatvora svakoga po u jedno tijelo čovječje. Na to je nalik i ovo: Poslao jednom Bog angjela na zemlju, dok još nije bilo na njoj čovjeka, da vidi kako je Lucifer razredjao stihije, ali Lucifer uvreba angjela i zatvori ga u tijelo, što bješe od zemlje načinio, pa ga nije sve dotle pustio, dok se nije angjeo pokorio tijelu čovječjemu i rodio s Evom djecu. Tako je eto po vjerovanju bogomilskome postao čovjek, sastav dobra i zla, tijela i duha, tako su rešavali Bogomili najvišu tajnu, koja ima za čovjeka, a to je — čovjek sam!

I tako je nečastivi zarobio rod ljudski, koji mu je robovao sve dok nije došao na svijet Spasitelj. Razumjevši angjeli otpadnici — tako učahu grčki Bogomili — da se Satanael obećao Bogu, da će narod čovječji uzeti i popuniti njihova mjesta, zagledaše se u kćeri čovječje i pouzimaše ih za žene, da bi potomstvo njihovo posjedalo na mjesta, s kojih je Bog prognao oceve njihove. I rodiše se od angjela odmetnika i od kćeri čovječjih divovi, koji zametnuše boj sa Satanaelom i dobiše pobjedu. Razbjesnjevši se Satanael, navali na zemlju s potopom i istrijebi svako tijelo, u kojemu ima živa duša, a spase se samo Noje, koji nije imao kćeri i ostao vjeran Satanaelu. Umilostivivši Satanaela, dobi dopuštenje da sagradi kovčeg, u kojemu se sačuva u životu Noje i svi koji

bjehu s njime. I Mojsije bješe sluga Satanaelov, koji ga vrati u Egipat, i ondje prevari Izraelce i zavede čudesima, koja je činio s pomoću nečastivoga, i uspe se na Sinaj, i primi od Satanaela zakon, kroz koji postradaše na tisuće i tisuće ljudi. Tako su gotovo sve ličnosti starozavjetne bile orudje Satanaelovo, a bosanski su Bogomili izrijekom učili, da su sv ocevi staroga zavjeta, patrijarsi i proroci, koliko ih je god prije Hrista bilo, osudjeni; da je djavo dao Mojsiju zakon, i da se djavo a ne Bog javio Mojsiju u plamenu ognjenome iz kupine.

A k a k o s e r i j e š i š e l j u d i o d t o g a r o b o v a n j a? Kad je rod ljudski — vjerovahu grčki Bogomili — pod teškim gospodstvom djavolskim uzdisao i ljuto ginuo, malo se nalazilo na zemlji ljudi, koji su s Bogom pristajali i u redove se angjelske ispeli. Najposlije pozna Bog, da ga je pakosnik prevario: Bog je čovjeku dao bolji dio njegova bića, nevidljivu dušu, i kod stvaranja činio glavniji posao, a sad evo došao djavo, i odvratio od njega golemo ljudi. Smilovavši se na dušu, koju je sam stvorio a sad se našla u takome ropstvu, Bog ispusti poslije pet tisuća i pet stotina godina, kako se stvorio svijet, iz srca svoga Riječ, da bi se svetio nečastivome. A ta Riječ i sin bješe arhangjeo Mihailo, koji se prozva Isus Hrist. On je sašao s neba i kanuo Djevici na desno uho i primio tijelo, koje bješe na oči kao tvar i nalik na tijelo čovječje, a upravo bijaše netvarno i božansko. Primivši tijelo, izadje iz djevice na desno uho, i ona ga nadje u nekakoj pećini povita gdje leži u jaslima. Vršeći djelo spasa učaše i činjaše što je u evangjelima zabilježeno. Pošto bude prividno na križ prikovan, umre — i opet samo prividno, — uskrsne, i osramotivši otpadnika zakuje ga u kruto i teško gvoždje i zatvori u pakao, i oduzme od njegova imena posljednji slog *el*, koje znači angjeo, i dopusti mu da se unapredak zove Satana. Izvršivši poslanstvo svoje, vrati se k ocu i sjedne s desne strane Bogu, odakle bi stjeran Satanael, i posjedjevši ondje unidje opet u oca, u kojemu bješe od početka. Tako je učio

i pop Bogomil, pa i naši bosanski Bogomili, da Hrist nije imao tijela čovječjega, jer je tijelo čovječje od djavola, nego nekakovo prividno i vazdušno tijelo, pa zato nije upravo ni trpio ni umr'o, niti je uskrsnuo niti je s pravim tijelom uzašao na nebo, a Prečista nije bila čovjek nego angjeo.

Osramotivši otpadnika, Hrist je satr'o njegovu vlast i oslobodio duše, što ih je bio odmetnik zatvorio u tijelo. Kad je Hrist svršio djelo spasenja, on je svojim vjernicima predao samo nauku, a nikakovih tajna, koje bi preko vidljivih znaka dijelile ljudma milost božju. Zato su Bogomili zametali sve sakramente, jer i onako nijesu mogli prema svome osnovnome vjerovanju dopuštati, da bi se Bog ili njegova Riječ mogli koristovati tvarnim znacima, budući da je sve, što je tvarno, stvorio nečastivi.

A kome je Hrist, vrativši se k ocu, ostavio da nastavi djelo spasa? Crkvi svojoj, a ta je crkva, tako su učili Bogomili, samo njihova, i samo njima pristoji da se zovu kršćani i ni jedna druga crkva nije Hristova, i članovi ni jedne druge crkve nemaju pravo da se zovu kršćani. Ko hoće da se oslobodi ropstva i da se spase, treba da udje u crkvu kršćansku. A ko je mogao postati član njihove crkve? Šta je trebalo da izvrši prije nego će ga primiti medju svoje?

Svakoga, koji se javio Bogomilima i zamolio ih da ga prime u svoju crkvu, držali su za nečista kao pseto i svinjče, pa je zato trebalo ponajprije da ga očiste postom i molitvom, a onda istom da ga krste. Evo kako su grčki Bogomili primali obraćenike u crkvu. Kad se ko prijavi Bogomilima, oni mu najprije odrede vrijeme za ispovijest i za čišćenje i za molitvu, a onda mu stave na glavu evangjelje, što je napisao sv. Ivan, i sazivaju svoga svetoga Duha i pjevaju Očenaš. To je njihov krst. Poslije ovakoga krštenja odrede pokršteniku opet vrijeme za nastavu i za oštriji život i čistiju molitvu, a onda zaištu da se posvjedoči, je li on junački vojevao i sve izvršio kako treba. Ako to posvjedoči sve, i muškinje i ženskinje, onda ga

odvedu na posvećenje: okrenu ga na istok, metnu mu na glavu evangjelje, ljudi i žene polože na nj ruke i pjevaju pjesni, hvaleći Boga, što je opet jedna duša potražila spas svoj. Suviše kazuje se još i to, da se obraćenik obukao u dugačku crnu haljinu kao kakav kalugjer, a Bogomili moleći nad njim molitve duhali u nj i mazali ga od glave do pete. Taki su obredi valjada bili i u bosanskih Bogomila, za koje se izrijekom kazuje da su učili: djeca se ne mogu spasti; a po tome bit će i oni primali u svoju crkvu samo čeljad zrelije dobi. Kao ostali Bogomili, tako su i naši bosanski, zabacili krštenje vodom. Dokazujući pravovjerni, da nema krštenja osim krštenja vodom, Bošnjak mu Bogomil smeta ovako: ako je ono, što se okupa u vodi, kršteno, onda se krste i zvijeri i ptice, a katolik ga pobija: ako je tako, a to se krste i konji i magarci, kad nose na sebi knjige.

Po krštenju stupio je pripravnik u općinu bogomilsku medju vjernike, a po višemu posvećenju ispeo se u najviši red, medju savršene. Kako su bili razvrstani članovi bosanske crkve, to je u nestaši starih svjedočanstva pomučno odrediti, ali da je i medju njima bilo različitih redova, to pokazuju imena, kojima se zovu bosanski Bogomili: krstijani, dobri Bošnjani, dobri ljudi, a napokon i svršitelji. Ovo će biti oni članovi, koji su po uzvišenijoj posveti uljezli u svetinju svoje crkve i postali zajedničari u svima njezinim milostima i blagodatima. Oni su polučili svoje spasenje i sastavljali pravu crkvu Hristovu, u kojoj nema i zlih i dobrih, nego su sve sami dobri, savršeni općinari. Za svršitelje vrijedi napose ono, čime su se Bogomili, govoreći o sebi, hvalili i ponosili: oni su odabrana posuda Duha svetoga, oni su bogonosci, jer nose i radjaju Riječ božju, učeći druge; oni ne umiru, nego se kao u snu preobraze i bez muke svuku sa sebe ovu jadnu tjelesnu odjeću i obuku se u neumrlu i božansku haljinu Hristovu; ne kao kroz san nego licem u lice gledaju oni Oca kao bradata starca, Sina kao prirasla čovjeka, a Duha svetoga kao golobradoga mladića; od njih bježe djavoli kao strijele

od luka, oni su sinovi i učenici Isusa Hrista; u njima je Duh sveti i oni ga daju onima, koji pristupaju k njima. Članovi toga savršenijega reda bili su još ugledniji po tome, što se izmedju njih postavljalo poglavarstvo.

Ali za bugarske Bogomile znamo, da su hulili na crkvene čine i nijesu dopuštali, da je Hrist postavio biskupe, svećenike i ostale crkvene redove? To se isto zna i za bosanske Bogomile — pa odakle sad Bogomilima crkveno poglavarstvo? Bogomili nijesu poznavali osobitoga crkvenog poglavarstva, kao n. pr. što je u istočnoj ili zapadnoj crkvi, nego su odredili opće svećeništvo, prenesavši prava i dužnosti, što ih ono ima u drugim crkvama, na sve članove, a napose na članove savršene bez razlike spola, koji i jesu prava crkva. Ali kako je teško i pomisliti, da bi svaki općinar mogao kao što treba vršiti sva prava i dužnosti poglavarstva svećeničkoga, zato je bilo i u Bogomila starješina crkvenih, koji su bili samo kao predstavnici svih članova i vršitelji prava i dužnosti, što su pripadale crkvi. U poglavarstvu bosanske crkve bio je djed, kao biskup, a njegovi zamjenici gost i starac, od kojih su oba potonja bili strojnici ili učitelji. Svaka je crkva bogomilska bila samostalna i nezavisna jedna od druge, ali opet, kad bi zatrebalo, posavjetovale bi se izmedju sebe i tako priznavale neko duhovno zajedinstvo sviju Bogomila bez razlike. Bosanski su Bogomili držali svoga djeda za namjesnika Hristova i nasljednika sv. Petra. Oni su priznavali, da je rimski papa bio otprije i njihov poglavar, dok nije papa Silvestar primio od cara Konstantina svjetovna dobra i odmetnuo se od prave crkve Hristove; po tome je naslijedje od rimske crkve prešlo u crkvu bosansku i njezinome djedu. Djedu se priznavalo prvenaštvo u svjema poslovima crkvenim. Njega je zamjenjivao gost, a gosta starac. Strojnici — kojih je bilo u crkvi bosanskoj valjada dvanaest na broj — obilazili su po svemu području crkvenome i pohadjali kršćane, koji su bili dužni da ih slušaju. Prvaci medju strojnicima spominju se gost i starac. Kad je umr'o biskup — tako bješe običaj na za-

padu — onda starac zaredi najprije gosta za biskupa, po tome novi biskup starca za gosta, a najposlije izabraše strojnici i kršćani starca. I djed i starac i ostali strojnici mogli su se izabrati samo iz redova savršenih članova, izmedju kršćana.

A bijaše li u crkvi bogomilskoj kakove službe i obreda crkvenih?

Bogomili su svi učili da Bogu ne treba rukotvorena crkva, da se u njoj štuje, jer se njemu može svagdje podavati slava, i pod vedrim nebom i u šumi i u kući. Po hramovima — mišljahu grčki Bogomili — nastavaju nečastivi; sotona je bio odabrao iznajprije onaj presveti hram u Jerusalimu, a kad mu ga razvale Rimljani, on se namjesti u Sofijinu hramu u Carigradu. I bosanski Bogomili nijesu nikako mogli prostiti istočnoj i zapadnoj crkvi, što grade hramove kao pogani što su ih gradili, jer Bog, kojemu je stan na nebu, ne slavi se u gradjevini, što ju je podigla ruka čovječja.

Gotovo još oštrije govorahu Bogomili na stvari crkvene, huleći osobito na propelo i na slike po crkvama. Kako bi se mogao kršćanin klanjati križu — umovahu bugarski Bogomili — kad su na njemu propeli židovi sina božjega? Da ko ubije careva sina drvom, zar bi moglo biti caru milo to drvo? Tako ne može ni Bogu da bude mio križ. I nakiti u crkvama, sjajne odjeće i sudovi, i sama osvećena vodica, sve su to prezirali kao djelo zlotvorovo. Ali za to ne valja misliti, da Bogomili u opće nijesu nigdje trpjeli slika. Rukopis, što je napisan »ot ruki Hvala krstijanina na počtenije slavnomu gospodinu Hrvoju, hercegu splêtskomu i knezu ot doljnih kraj i inim mnogim zemljam« pun je slika, koje prikazuju Hrista na križu, Bogorodicu, apostole, evangjeliste i t. d. Dr. Rački, najvrstniji u nas poznavalac bogomilstva, misli, da su Bogomili po vremenu, što se hramova i crkava tiče, kao i u drugome koječemu odmakli od nauke, kako su je iznajprije bili držali. Ako su francuski Katari u prvoj polovini XIII. vijeka slikali Isukrsta na križu, Bogorodicu i svece (dakako na način, koji se protivi crkvenoj predaji i odvraća od štovanja slika), zar

su potonji Patareni mogli odoljeti onome duhu, koji je preporodio umjetnost na zapadu, i na samome balkanskome poluostrvu toliko umotvorina stvorio u XIV. i XV. vijeku? I rukotvorene crkve bjehu zabranjene, pa im opet nalazimo tragova u Bosni u XV. vijeku. Osim toga nema ništa izvanredno u tome, što je rukopis, napisan od Patarena, kao što samo prekrasno pismo i pozlaćeni nakiti svjedoče, prijatelja umjetnosti, a na uglednoga vojvodu Hrvoga, koji kao duka spljetski i kraljev namjesnik u Dalmaciji i Hrvatskoj imadijaše priliku da pozna tamošnje umotvorine, — što je taj rukopis od takova pisca i za takova velikaša ukrašen slikami Spasa, Bogorodice i božjih ugodnika, o kojih se životu čita u njemu i kojih su slike Hval i Hrvoje vidjali u svakoj kršćanskoj kući i crkvi. I reformacija XVI. vijeka osudi štovanje slika a njezini su ih prvi zanesenjaci ništili gdje su god mogli, pa zar se u Luterovu zakonu ne rodiše umjetnici, koji su se bavili oko slikarije i plastike , kojima su predmeti crpeni iz Svetoga pisma? Drugo je ne priznavati slike kao čest vjerskoga štovanja i sustavni dio božjih hramova, a drugo uvrstiti ovakove umotvorine u knjige.

Ako su Bogomili prezreli hramove, a da gdje su se sastajali? Za bosanske Bogomile kazuju njihovi protivnici, da se sastaju u stajama i pod drvetima u šumama i gorama kao vuci i divlja zvjerad. Bogomili u opće nijesu imali osobitih zbornica, u kojima bi se sabirali na službu božju, nego su se sastajali, gdje im je bilo najzgodnije, čas u gradu i u kući, čas u kolibi i pod vedrim nebom u šumi, na polju, u dolini, u pećini. Gdje su bili slobodniji, imali su odredjene kuće za svoje sastanke. Takove će kuće biti imali i Bogomili po Bosni i po Humu. Ali te njihove bogomolje bile su vrlo proste, bez zvonika i zvona (jer su zvona držali za djavolske trube), bez ikakova nakita i naprava, bez slika i likova. Klupe i stô, prekriven bijelim platnom, i na njemu otvoreno evangjelje — to je sav ures bogomilske zbornice.

Tako bijáše prosta i njihova služba božja, u kojoj je glavno Očenaš. To je u ostalome bila jedina molitva bogomilska, sve ostale molitve njima su puste brbljarije. Za liturgiju ili misu, kakova je u istočnoj ili zapadnoj crkvi, Bogomili nijesu htjeli ni da čuju; to je bilo njima »mnogoglagoljanje« ili upravo djavolska žrtva. Očenaš, čitanje štiva iz Novoga zavjeta, propovijed i blagoslov, to je sva njihova služba božja.

Veoma je znatna u zakonu bogomilskome ispovijed. Učeći, da se valja ispovjediti samo Bogu, oni su odredili svečanu i javnu ispovijest. A ispovijed se kazivala ne samo pred biskupom ili pred strojnicima, nego i pred savršenima jednoga i drugog spola. »Stojim — govorio je onaj što se ispovijedao pred Bogom i pred vama, da se ispovjedim i tužim za sve grijehe, što sam ih učinio, da bih dobio oproštenje od Boga i od vas.« A to se činilo javno pred svima, koji su se sakupili na odredjeno mjesto, gdje se znalo kadšto naći stotina i više vjernika i muških i ženskih. Tako se ispovijedao svako, kad je primao rukopoloženje, a ispovijedao se navlastito pred starješinom, koji je držao evangjelje na svojim prsima pa ga onda stavio pokorniku na glavu, a za njim ostali kršćani svoje desnice. Smrtne grijehe trebalo je svaki pokornik da sam ispovjedi, dok je za manje prijestupe govorio jedan mjesto sviju. Premda nijesu Bogomili priznavali u opće, da ima kaka osobita korist od dobrih djela, to su ipak činili pokoru u molitvi i postu.

Osobiti obredi, ali opet veoma prosti, vršili su se, kad se primao novi član u crkvu medju vjernike, i kad je vjernik prelazio medju savršene, kršćane, i kad su se zaredjivale starješine crkvene.

S onim što je doslije rečeno, sasvim je u skladu moralna nauka, po kojoj je Bogomil upravljao sav svoj život.

U čovjeka nema slobodne volje. Izvor svakome zlu, i tjelesnome i duševnome, jest nečastivi i njegovo stvorenje, tvar. Tijelo je kao posrednik, po kojemu zao duh opći s dušom čovječjom i zavodi je; ono smeta čovjeku te ne vrši volje božje

i prestupa zapovijesti njegove mišlju, željom, riečju i djelom. Djelom se čini najteži grijeh, koji ubija dušu. Medju grijesima nema upravo razlike: svi su teški. A kao ponajteži grijesi spominju se osobito ovi: teženje za blagom, griješenje s drugim spolom, uživanje mesa, ljevanje krvi, druženje s ljudima grješnim, nevjera i laž.

Pravi kršćanin trebalo je da mrzi na svijet, koji je stvorio zli duh, i prema tome da se prodje blaga i bogatstva zemaljskoga, koje je rdja na duši i odvraća ljude od neba. Zajednica bogomilska imala je svoje imanje, koje se sastavljalo od priloga, što su ih donosili članovi pristupajući u crkvu, pa onda od poklona i ostavina, što su ih kršćani na samrti zapisali crkvi. Od te zajedničke imovine uzdržavala se crkva, pomagali se članovi u bolesti i namirivali putni troškovi onima, koji su putovali crkvi na korist. Ali nije trebalo, da se kršćanin posve ostavi svakoga imutka te su držali za sramotu teći prosjačenjem hranu i odjeću. Kršćani — pripovijeda se — rade od zore do mraka i ne dangube nigda, a bugarske Bogomile prekoravaju, što i na sam uskrs rade ručne poslove. Zadovoljivši se onim što se potrebuje za svakidanji život, Bogomili su sav suvišak prilagali crkvi.

Držeći da je svako tijelo pa i čovječje stvor djavolov, Bogomili su učili da je sve, što se tiče radjanja i množenja ljudskoga roda, grijeh, te su najoštrije osudjivali ženidbu. Djavo je — govorahu bugarski Bogomili — zapovjedio ljudima, da uzimaju žene, a čovjek koji se oženio postao je sluga djavolu. Ko je bio oženjen pa htio da ga prime medju savršene, morao se ponajprije razdvojiti od žene, a tako i žena od muža.

Zaziruči od svakoga tijela, crkva je zahtijevala od svojih savršenih članova da ne jedu mesa. Djavo je zapovjedio ljudima, da jedu meso, učahu Bogomili u Bugarskoj, a bosanski kršćani klonjahu se svega što je od mesa, i držahu da je proklet, ko je okusio mesa ili sira ili jajeta ili drugoga čega što je nalik na to, osim ribe.

Prema tome čovjek bi rekao, da ne će biti Bogomili držali za težak grijeh ubiti čovjeka, a kad tamo oni su najoštrije

osudjivali svako ubijstvo — bilo za kazan, ili od osvete, ili od obrane — i to zato, što se, počinivši krv, tjera duša iz zatvora prije nego se očistila i pripravila za bolji život. Držeći se tvrdo te nauke, bosanski su Bogomili bili i protiva krvne osvete i rata i smrtne kazni i učili, da nema niko vlasti, ni crkva ni država, da progoni ljude koji su druge vjere i da ih kazni smrću. U Bosni su Bogomili tako pristajali za tom naukom te su i same životinje branili ubijati. U jednome su se svi Bogomili slagali: da se ne smiju ubijati sisari i ptice, a što se ostalih životinja tiče, u tome se držala svaka crkva svoga običaja; tako n. pr. zapadni Patareni nijesu smjeli ubiti nikake životinje, jer u svakoj životinji može biti po duša čovječja da čini pokoru za svoje grijehe, a samo je u zmiji nema, koja je sud djavolji, pa je zato dopušteno usmrtiti zmiju.

Kako su svi inovjerci pod vlašću grješnoga tijela, to je crkva oštro branila Bogomilima, da se ne miješaju s ljudima drugoga zakona. Sa svjetovnim ljudima hodamo — tuže se Bogomili na ispovijesti — s njima se sastajemo i govorimo i jedemo. Općeći s inovjercem, savršeni se Bogomil izopačuje i gubi svoje savršenstvo. Samo u jednome dogadjaju ne može biti grijeh općenje sa svjetovnom čeljadi, ako se Bogomil miješa s inovjercima, da bi ih pridobio za pravu vjeru kršćansku.

Najposlije i zatajati istinu težak je grijeh. Prema tome zabranjivala se svaka laž, a nije se dopuštala nikakova prisega. Svaka je prisega smrtni grijeh. Zato je pravi kršćanin gotov prije i umrijeti nego priseći, a gori je od ubojice sudac, koji nagoni svjedoka da se zakune.

Po svemu tome evo kaki je bio od prilike savršeni Bogomil, koji je savjesno vršio sve zapovijesti svoje crkve. Savršeni kršćanin ostavio se svijeta i odrekao blaga i njegovih slasti. On je živio u siromaštini, bio zadovoljan onim što je od prijeke potrebe za svakidašnji život, poraskidao sve porodične sveze, a nije mario ni za stare prijatelje, ako se nijesu

našli s njime u njegovoj crkvi. U javnome životu ne bijaše za nj mjesta ni u sudnici ni na junačkome mejdanu. Živeći u skromnosti hranio se biljnom hranom, a od životinja mogao je bosanski Bogomil okusiti samo ribe; jela je začinjao uljem, jer mu mast i maslo bješe zabranjeno. Najobičnija im hrana bijaše hljeb i povrće, a piće voda, premda se bosanskim Bogomilima nije zakraćivalo ni vino. Odijevahu se ni prebogato ni preprosto; ponajviše nošahu crne haljine, a pod njima vrvcu od konca ili vune, što je dobio, kad su ga primili medju savršene. Njihovo ponašanje bijaše u opće čedno i smjerno. Oni ne trguju — piše u jednoj staroj knjizi — samo da bi se uklonili laži i prisezi i prijevari, nego živu od zanata, a ima medju njima i učitelja, koji su krojači. Ne zgrću blaga ni bogatstva, a potrebe su im malene. Oni su čisti, umjereni su jedući i pijući; ne zalaze u krčme i ne mare ni za plesanje ni za druge kakove igre. Ustežu ljutinu; svagda rade i uče sebe ili druge, a zato su im molitve kratke. Čuvaju se brbljanja i klevetanja i laži i prisege, i ne govore: »zaista« »jamačno« i što je na to nalik, jer i to sve drže da je prisega. Kad ga zapitaš, malo će ti kad upravo odgovoriti; tako n. pr. upitavši ga: Znaš li evangjelje ili poslanice? on će odgovoriti: A ko bi me to bio naučio? ili: Tako što znadu oni, koji imaju veliki i duboki um, pa k tome još i vremena te su sposobni. I govore, da im je zabranjen svaki odgovor osim: da, da; ne, ne.

Osim spomenutih zapovijesti morali su Bogomili vršiti i običaje crkvene.

Ovamo je ponajprije pristala molitva i klanjanje. Prava molitva bogomilska bijaše samo Očenaš. U Bugarskih Bogomila bješe običaj te su po četiri puta na dan i po četiri puta na noć molili i klanjali, a njihova grčka braća po sedam puta danju i po pet puta noću. Pravi je kršćanin molio i po danu i po noći, u kući i u putu, i jedući i pijući. Molitva mu je bila, istina, kratka i jednolična, ali zato stanovita i neprestana. Kad vidiš zakukuljena čovjeka — čitamo — gdje korača sa-

gnuvši glavu k zemlji i potajice mrmlja nekake molitve, da znaš, to ti je Bogomil!

Bogomil je morao dolaziti u sastanke, kad se otpravljala služba božja ili vršili crkveni obredi. Gdje je bila slobodna crkva, ondje su se obično sastajali u jutro i u veče svaki dan, jer Bogomili nijesu znali za svečane dane, njima je bio jedan dan kao i drugi.

Od obrednih običaja bogomilskih vrijedan je i ovaj da se zabilježi. U kući bogomilskoj nema ni objeda ni večere bez molitve ni bez lomljenja hljeba. Taj se običaj držao po svemu svijetu bogomilskome, a opisuje se ovako: Kad kršćani ili kršćanke pristupe k stolu, onda svi stojeći mole Očenaš. U tome onaj, koji je medju njima stariji po dobi ili po činu, drži u rukama hljeb rekavši: »Milost Gospoda našega Isusa Hrista neka je s nama svjema,« prelomi hljeb i porazdijeli ga medju sve, koji su kod stola, bili oni kršćani ili samo vjernici. Taki se hljeb zvao hljeb sv. molitve ili hljeb od Boga, a svaki je vjernik gledao da ga kako dobije. Gdje je bilo mnogo kršćana, te su mogli počešće pohoditi vjernike, ondje su im oni mnogo hljeba nablagoslovili, da bi ga imali svaki dan. Gdje nije bilo mnogo kršćana ili gdje su se za gonjenja morali sakrivati, ondje su njihovi poslanici donosili hljeb vjernicima, koji su ga s najvećom pobožnosti sahranili i kadšto po čitavu godinu dana čuvali. Uz take prilike nijesu se dakako vjernici javno na sastancima hljebom zalagali, nego su ga malo po malo uzimali kao za spomen, što su primljeni u općinu, i od štovanja k savršenim članovima njezinima.

I post bijaše u Bogomila djelo kršćanske savršenosti. Čini se, da su kršćani svih bogomilskih općina postili po tri dana svakoga tjedna osim drugih velikih postova, što su dolazili uz godinu.

Kod ovake moralne nauke, koja je zahtijevala vrlo oštar život, odjelit od čitavoga svijeta, jedva bi se Bogomilstvo bilo proširilo, a osobito po Bosni, koja je bila sva puna i prepuna vlastele, onako brzo i onako daleko, da nijesu u tome bili

učitelji bogomilski oprezni. Oni su dopuštali razliku izmedju članova svoje crkve: što je bilo zabranjeno ili zapovjedjeno savršenim članovima ili upravo reći kršćanima, ono nije sve bilo zabranjeno ili zapovjedjeno i prostim vjernicima.

Tako se dopuštalo prostomu vjerniku, da se ženi. Gospoda bosanska: vojvoda Hrvoje, vojvoda Sandalj Hranić, vojvoda Stjepan Radoslav Pavlović, Stjepan Toma, potonji kralj bosanski, nijesu bili savršeni kršćani nego samo vjernici. Vjernici su mogli stjecati blago i bogatstvo, a mogli su izlaziti i na bojno polje, kao što nam dokazuju gospoda bosanska i vitezovi francuski i talijanski. Vjernik se po spoljašnjemu životu svome nije razlikovao od ljudi drugoga zakona, medju kojima je živio, ali ga zato i nijesu držali za pravoga člana one uže zajednice kršćanske. U ostalome crkva nije nigda odobravala života svojih vjernika, nego samo trpjela i zadovoljavala se tim, što su vjernici jedan put na mjesec javno ispovjedili svoje grijehe i priznali svoj grješni život, a ona ih neprestano opominjala obećanja, što su ga zadali stupajući medju vjernike, da će se svakako na samrti, a može biti i prije, naći u krilu prave, čiste crkve medju savršenima. Kod takoga olakšanja inače teškoga zakona moglo se već lakše uvlačiti bogomilstvo i u više redove društvene.

Kako su umjeli, revnujući oko proširenja svoje nauke, ušuljati se i u dvorove plemićke i velikaške i ondje izlagati svoju nauku, o tome nam se pripovijeda u staroj jednoj knjizi ovako: Lukavi krivovjerci gledaju svaki način, da se oprijatelje s plemićima i velikašima. Oni se učine trgovci pa iznose pred gospodu i gospodje dragocjeni trg, kao prstenje i koprene. Ako ih zapitaju, imadu li još kakove robe, a oni odgovore: da imadu kud i kamo i dragocjenije, pa će im je i prodati, ako im se obećaju, da ih ne će prokazati svećenicima. Kad uvjere krivovjerca, da ne će nikome kazati za nj, onda počne lukavac ovako: U mene ima biser, koji je tako svijetao, te može čovjek krozanj Boga da vidi; ima u mene i drugi biser, koji je tako plamenit, te uspaljuje ljubav k Bogu u

onoga, koji ga ima. I tako govori jednako o samim biserima a sve misli svoju nauku. A pridoda i po koju glavu iz Svetoga pisma, n. pr. Posla Bog angjela Gabriela . . . ili: A pred praznik pashe . . . . Kad je omilio slušaocu, onda primetne ono: Na Mojsijevu stolicu sjedoše književnici . . . . Teško vama književnici i fariseji, licemjeri, što zatvorate carstvo nebesko . . . i ono: Čuvajte se književnika što jedu kuće udovičke . . . Kad ga upitaju: Ko su to književnici i fariseji? a on odgovori: Svećenici i kalugjeri. Pa onda poredi crkvu rimsku i crkvu svoju: Učitelji crkve rimske oholice su, i traže začelje na gozbama i da ih ljudi zovu: rabi! a nama ne trebaju takovi rabi. Oni su bogati i tvrdi, a mi smo zadovoljni s nešto malo hrane i odjeće, kojom se možemo pokriti. Oni ljube raskošje, a mi smo uzdržaljivi. Oni idu na vojsku i biju se, i osudjuju jadne ljude na smrt i na lomaču, a mi trpimo od njih gonjenje pravde radi. Oni su izjelice i besposlice, a mi svojim rukama zaradjujemo. Oni hoće da nema učitelja osim njih, a u nas uče i ljudi i žene, i jedan učenik uči drugoga sedam dana. U njih se malo kad nadje učitelj, koji umije u srcu tri glave iz Novoga zavjeta jednu za drugom, a u nas malo ima ljudi i žena, što ne bi znali naizust Sveto pismo na narodnome jeziku. I budući da mi imamo pravu vjeru Hristovu i sveti život i svi učimo nauku, zato nas i progone književnici i fariseji kao Hrista sve do smrti, ali zaludu! A k tome još i ovo: oni samo govore a ne čine, i tovare teško breme ljudima na ledja a sami ni da bi prstom makli, a mi? što učimo, ono sve i činimo. Oni nagone, da se više vrše čovječje predaje, nego božje zapovijesti, a mi preporučamo, da se drži samo nauka Hristova i svetih apostola. Oni nameću pokornicima najteže kazni, a sami za svoje grijehe ni okom ne bi trenuli, dok mi povodeći se po Hristu govorimo grješniku: Idi, i ne griješi više, te ga rukopoloženjem opraštamo od svih grijeha a po smrti dušu mu otpremamo u nebo, dok oni sve gotovo duše tjeraju u pakao. Pa onda završuje: Razmislite, koja je crkva savršenija, naša ili

rimska, pa onda odaberite. I tako oni otpadjuju mnoge te se odmeću vjere kršćanske i postaju njihovi poslušnici i zaštitnici, i kriju ih u svojim kućama po više mjeseci i primaju od njih nauku.

Prema prostim vjernicima savršenih je kršćana bilo svagda veoma malo, ali su zato bili osobito cijenjeni i štovani. Za bosanske se Bogomile kazuje, da im se vjernici klanjaju kao bogovima, pa i sam kralj Stjepan Toma Ostojić, pošto se već bio ostavio bogomilstva, još se jednako klanjao poglavitim kršćanima. A štovali su tako savršene već i zato, što se vjerovalo, da kršćanin, koji je primio po rukopoloženju duha svetoga, može od svoje svetosti dati nešto i vjerniku. Štovanje se iskazivalo klanjanjem. Kad je vjernik susrio u putu kršćanina ili uljezao u kuću njegovu, onda mu se duboko poklonio, otkrio glavu i prignuvši koljeno govorio: Blagoslovi, dobri kršćanine! ili: Prosti i blagosovi, dobri kršćanine! A kadšto je vjernik zagrlio kršćanina, stavivši ruke svoje na mišice njegove i sagnuvši do tri puta glavu na njegova ramena jednako molio: Blagoslovi! a kršćanin mu odgovarao: Bog te blagoslovio! Kad se vjernik sastao s kršćaninom na javnome mjestu, onda mu se samo glavom naklonio i potiho zamolio blagosov. A taj se blagosov toliko cijenio, te su ga vjernici primali, gdje se god moglo, svaki dan po dva puta, u jutro i u veče, i kad je kršćanin ulazio u kuću i izlazio iz kuće. Kad je kršćanin došao u mjesto, gdje je bilo vjernika, sve se užurbalo, da ga što ljepše dočekaju, ugoste i obdare. I kršćanke su poštovali i u njih se blagosiljali, sagibajući pred njima glavu i skrštajući ruke.

Ali kršćanin bijaše samo dotle vrijedan takoga poštovanja dok je vršio zapovijesti Hristove i odredbe apostolske i držao se običaja crkvenih. Kako je prestupio koju zapovijest, n. pr. okusivši mesa, ubivši životinju, miješajući se s inovjernicima a ne nastojeći oko njihova obraćenja, odmah je nestalo u njemu duha svetoga, a on postao sluga djavolov, i prestao

biti kršćanin i izbacio se iz crkve. A mogao je opet ući u red pravih kršćana samo po prekršćavanju.

Koliko su god Bogomili držali, da niko ne može biti u njihovoj crkvi niti se spasti, ako nije po rukopoloženju primio duha utješitelja, a ono su opet dopuštali, da vjernici odgadjaju sve do samrtnoga časa i onda istom zaištu, da ih prime u krilo crkve kršćanske. Ovom su se polasticom kcristovali svi vjernici, koji su mislili, da ne bi u životu imali tolikò duševne jakosti, te bi mogli onako živjeti, kao što se zahtijeva od pravoga kršćanina. Ali nije mogao svako dobiti utješenja ni na umrlome času. Kršćani su ponajprije pomljivo istraživali i ispitivali, kako se vladao vjernik, otkako su ga primili medju svoje; je li vršio sve dužnosti; nije li dužan što ostao crkvi; nije li već primio duha utješitelja pa ga po grijehu izgubio, a najposlije ima li dosta volje i snage, te bi mogao sve činiti što crkva od kršćanina treba da traži. Istom onda, kad je bolesnik sve odrešito priznao i ispovjedio, a kršćani se uvjerili da je voljan i jak i vrijedan biti član crkve Hristove, dadoše mu duha utješitelja. A šta je bilo, ako je bonik primivši utješenje ozdravio? Trebalo je da se prikaže crkvi i zamoli, da ga iznovice utješe što se prije može. Ali to se dogadjalo malo kad, jer se bolesniku davalo utješenje, kad mu je duša bila već gotovo na jeziku — da se ne bi zaludu umnožio broj kršćana, kojima bi oštrina života bila preteška pa se odmetali crkvi na sramotu i štetu. A valja i to pribilježiti, da su se bolesnici, dobivši utješenje, i sami rado usmrćivali, da bi tako sasvim čisti odmah otprhnuli na onaj svijet.

A šta je na onome svijetu? Nebo i pakao. Duše savršenih kršćana, koji se nijesu lišili duha utješitelja, uzlaze na nebo, a duše svih ostalih ljudi, pa i samih vjernika, koji nijesu primili rukopoloženja, ruše se u pakao. Ali je bilo Bogomila, koji nijesu vjerovali, da ima pakao: duša, koja se u grijehu prestavila, vraća se natrag u drugo tijelo, da opet čini pokoru i trpi kazan za svoja zgriješenja na ovome jadnome svijetu.

Tako je tražila nauka bogomilska od svojih poslušnika da vjeruju i da žive. Otkidajući ih sasvim od svijeta, ona je dizala na njih sav svijet. Bilo je i prije pa i kasnije krivovjernih nauka, koje su bile opasne čovječanstvu kao i nauka Bogomilova, ali nijedno od svih krivovjerstva nije se tako proširilo ni tako čvrst korijen pustilo kao bogomilstvo. Zametnuvši se na istoku gotovo već prvih dana kršćanstva, ono je uzraslo na balkanskome poluostrvu i razgranavši se po svoj južnoj Evropi uginulo istom na osvitku novoga vijeka. U sjeni njegovih grana morao je zamrijeti svaki život. I najdonje osnove, na kojima se osniva čovječanstvo i sav njegov razvoj, potkopavao je pop Bogomil. Od toga strašnoga namišljenja kao da se i samo Bogomilstvo užasnulo i trgnulo natrag, privoljevši se, da nesavršeni vjernici živu i rade kao i ostali ljudi. Bez ove oblakšice, koja se dopuštala samo od nevolje, bilo bi se Bogomilstvo samo već u početku svome iskopalo.

A sad da pokažemo jedan od najglavnijih putova, po kojima je ulazila nauka bugarskoga popa Bogomila u naš narod.

II.

Književnost bogomilska.

Sveto pismo. — Apokrifi. — Primjeri iz apokrifnih knjiga starozavjetnih: Život Asenete, kćeri Pentefrijeve. Vidjenje Baruhovo. — Primjeri iz apokrifnih knjiga novozavjetnih: Kako se prepirao Isus Hrist s djavolom. Djela sv. apostola Tome. O Antihristu i posljednjemu vremenu. Marija u paklu. — Književna radnja popa Jeremije. — Primjeri iz apokrifnih knjiga Jeremijinih: Od koliko bi česti sastavljen Adam. O tresavicama i nežitima. — Znamenitost sredovječne apokrifne književnosti.

Poredeći italijanski Pataren rimsku crkvu sa svojom, dokazuje, da je njegova bolja, pa to potvrdjuje izmedju ostaloga i

ovim: U rimskoj se crkvi malo kad namjeri učitelj, koji umije u srcu tri glave iz Novoga zavjeta, dok nasuprot u nas ima malo ljudi i žena, koje ne bi znale naizust Sveto pismo na narodnome jeziku. Ta je izjava znatna ponajprije po tome, što nam ona posvjedočava, da je u zapadnih Bogomila Sveto pismo bilo prevedeno na narodni jezik. Oni su se uopće u crkvi služili narodnim jezikom, tvrdeći, da u rimskoj crkvi ne vrijede latinske molitve ništa niti su od koristi ljudima svjetovnjacima, jer ih i onako ne razumiju, a braneći od katolika prijevod Svetoga pisma na narodni jezik, govorili su, da vrijedi koliko i latinsko Sveto pismo. I naši Bogomili upotrebljavahu Sveto pismo na narodnome jeziku, i to u prijevodu, kaki je služio i ostalim Hrvatima i Srbima zapadne i istočne crkve. Od te bogomilske književnosti učuvalo se nešto spomenika i do naših dana, a prvi je medju njima po vremenu rukopis Stankov, što se čuva u imperatorskoj publičnoj biblioteci u Petrogradu. Od toga rukopisa imamo samo završetak evangjelja Ivanova, a ostalo je izginulo. Na kraju ima ova zanimljiva bilješka: »Sej[1]) knjige napravi tepačija[2]) Batalo s svojim dijakom[3]) Stankom Kromirijaninom i okovav je srebrom i zlatom i odiv krosnicom[4]) i prikaza je starcu Radinu. A napisaše se sije[1]) knjige u dni kralja Dabiše, ot rojenija[5]) sina božija 1394. lito, po smrti kralja Tvrtka drugo lito.« A k tome je druga ruka zapisala: »Sej spravi knjige tepačija Batalo, koji biše mnogo slavan, koji držaše Toričan i Lašvu i za njim biše gospoja Resa, Vukca vojevode kći. A biše joj jedan brat vojevoda bosanski, drugi knez bosanski a treti ban hrvatski. A tada Batalo tepačija držaše Sanu, i grediše mu na voznicih[6]) vino iz Kremene u Toričan. A on biše mnogo dobar dobrim ljudem i mnogo

[1]) te, ove. [2]) titula nekakome dvoraninu. [3]) kao pisar. [4]) riječ nepoznata, ali će biti u svezi s riječju krosna i značit će nekaku tkaninu [5]) rodjenja. [6]) voznik u starome jeziku znači kočijaš, a ovdje kao da znači kirija.

slavan dobrim krstijam[1]) i za to ga Bog množaše u vêki vêkom. Amin.« Najveći je spomenik Hvalov rukopis. Taj se rukopis čuva u knjižnici bolonjskoga sveučilišta. Na posljednjemu listu ima ovaj zapis: »Va ime oca i sina i svetoga duha. A sije[2]) se knjige napisaše ot ruki Hvala krstijanina na počtenije slavnomu gospodinu Hrvoju, hercegu splêtskomu i knezu ot Doljnih kraj i inim mnogim zemljam. Tim že molju vi, bratije, kto budu pročitati sije pismo, ašte[3]) česo ne umil budu svršiti v sijem pisaniji, prostite, a čtušte[4]) pominajte toga, komu se pisaše, a pisara, toliko koliko je vam razumiti od toga meštarstva[5]). A pisaše se i dovršiše v lêto roždstva[6]) Hristova 1404. lêto, v dni episkupstva i nastavnika i svršitelja crkvi bosanskoj gospodina dêda Radomêra.“ U Hvalovu rukopisu ima čitavo Sveto pismo Novoga zavjeta, a k tome jošte iz Staroga zavjeta psalmi i nekoliko manjih sitnica. Od Hvalove ruke sačuvao se još jedan rukopis: nikoljsko evangjelje, koje se prozvalo u nauci tako po tome, što se našlo u manastiru Nikolji u Srbiji. Osim Stanka i Hvala poznat nam je još jedan bogomilski pisar i to Radosav, koji je prepisao Otkrivenje Ivanovo, i na kraju svoje knjige zapisao: »Si knjige piše Radosav krstijanin Gojsaku krstijaninu. A pisaše se u dni Gospodina kralja Tomaša (vladao 1444—1461) i dida Ratka. Gospodo, ako sam što loše postavio, nemojte se tomuj porugati, ere mi sta ruci trudni težeće.[7]) Čtite i blagoslovite, a vas Bog blagoslovi u viki. Amin.« Radosavljev rukopis znamenit je i zato, što ima u njemu na tri mjesta glagolskih pripisa, dok je inače sav kao i Hvalov rukopis pisan bosanskom ćirilicom. Po tome se može misliti, da su u Bosni znali Bogomili staro pismo glagolsko i u potonja vremena, kad je bila ćirilica već sasvim pretegnula.

---

[1]) kršćanima. [2]) te, ove. [3]) ako. [4]) čitajući. [5]) vještina. [6]) rodjenja. [7]) jer su mi ruke trudne težeći t. j. radeći, od rada.

Za ove rukopise, da nemaju pripisa, ne bi se moglo po sadržaju samome odrediti, da su pisani za Bogomile; tako su nalik na ostale ćirilovske spomenike toga roda, za koje se pouzdano znade, da su se upotrebljavali u istočnoj crkvi. A zato ko bi mogao reći, da nije izmedju poznatih nam n. pr. ćirilovskih evangjelja po koje i bogomilsko? Koliko su god vikali na Bogomile i u istoku i u zapadu, a ono opet nigda ne čujemo tužbe, da izopačuju Svete knjige. Što su knjiga Svetoga pisma prihvatili, oni nijesu ni u koju dirali ni na onakim mjestima, koja su govorila protiva njihove vjere.

A zar nijesu prihvatili čitavo Sveto pismo? Što se tiče novozavjetnih knjiga, to ih svi Bogomili priznavahu za svete. Starozavjetne knjige iznajprije zabaciše sasvim, a kasnije gdjekoje opet poprimiše; tako n. pr. bosanski Bogomili primiše medju svoje svete knjige sve psalme i suviše još neke zapovijesti iz staroga zavjeta, koje se spominju i u novozavjetnim knjigama.

Pored knjiga Svetoga pisma, iz kojih su Bogomili izvodili svoju nauku (usmenu predaju držali su za ništa), bilo je svagda medju njima na istoku i na zapadu mnogo spisa, koji su objašnjavali njihovu nauku i gajili duh vjerski, a sastavljeni su nalik na knjige Svetoga pisma. To su l a ž n e k n j i g e ili a p o k r i f i.

Kakove su knjige apokrifi?

Najstarije apokrife nalazimo u poganskome svijetu. Bilo je knjiga, za koje su svećenici držali, da su ih u pradavno doba napisali ili sami bogovi ili bogoduhi ljudi. Poradi velike svetosti njihove mogli su ih čitati, razumijevati i tumačiti samo svećenici a čuvali ih u hramu u potajnici: po tome su se i prozvale takove knjige apokrifi, koje će reći, skrovite, tajne knjige.

Kasnije su se i kojekakovi vračari, bajači i čarovnici, da bi im svijet tvrdje vjerovao, razbacivali, da i oni imadu tajnih svetih spisa, iz kojih se uče svojoj nauci i vještini, i pokazivali ljudima knjige govoreći, da su ih pisali, bog zna kada, sve sami glasoviti mudarci, pjesnici, narodni prvaci i t. d. I od take

ruke knjiga zove se apokrif, ili apokrifna knjiga, t. j. nje nije pisao taj i taj, za koga se kazuje, nego drugi neko, pa je samo podmetnuta onome, čije ime nosi.

I u Židova je bilo takih apokrifnih knjiga, o kojima se pronosio glas, da su ih spisali njihovi stari patrijarsi i proroci, pa i sam Adam i njegovo najbliže potomstvo. Izmedju židovskih apokrifa ima i takovih, koji su po postanju svome poganski, pa ih poslije Židovi preinačili na svoju, ali opet ima mnogo apokrifa, koji su postali upravo medju Židovima samim. A sastavljali su se apokrifi, da bi se njima kao dopunilo i proširilo Sveto pismo, koje ne pripovijeda sve, što se zbivalo od stvorenja svijeta, pa i ono što pripovijeda, ne kazuje svagda opširno. Taki apokrifi, koji kao popunjuju starozavjetne knjige, zovu se starozavjetni apokrifi.

I medju kršćanima spisavali su se apokrifi, kojima se opet htjele dopuniti ponajviše novozavjetne knjige: to su novozavjetni apokrifi: evangjelja, djela sv. apostola, poslanice i različita otkrivenja i vidjenja. A sastavljali su ih koje krivovjerci, da bi njima potkrepljivali svoju nauku, koje opet pravovjerni kršćani, da bi imali ljudi što čitati za svoju duhovnu zabavu i nastavu.

Kad su medju Židovima stale preotimati mah apokrifne knjige, onda se starješinstvo crkveno prihvatilo posla, da prebere sve knjige i odredi, koje su knjige pravo Sveto pismo, a koje su lažne ili apokrifi, da se ne bi svijet varao i čitao apokrifne knjige pod Sveto pismo i vjerovao njima. Tako je poslije i kršćanska crkva pretrijebila svoje knjige i sastavivši kanon (ustav ili pravilo) osjekla: te i te knjige treba poštovati i držati za Sveto pismo, a ostale se knjige izbacuju iz reda Svetih spisa. Što je knjiga ušlo u kanon, to su kanoničke ili ustavne knjige, koje starozavjetne, koje novozavjetne, a kojih nema u kanonu, to su sve apokrifi.

U srednjemu vijeku mnogo su se čitali apokrifi i na istoku i na zapadu, i prevodili na narodne jezike, premda je crkva što se više moglo smetala i sprečavala njihovo širenje. Oso-

bito je bogata apokrifima bizantinska književnost, preko koje su onda zašle lažne knjige i medju Bugare, onamo se prevodile na jezik stari slovenski, pa se poslije odanle rasijale po ruskim, srpskim i hrvatskim zemljama. Stara ruska književnost sva je natučena kojekakvih apokrifa, koji su ponajviše prevodjeni s grčkoga na jezik rusko-slovenski, ali ima i takovih apokrifa, za koje ne može biti sumnje, da su najprije bili prevedeni na jezik stari slovenski, koji se kasnije kao i u drugim knjigama promijenio na rusko-slovenski. I naša stara književnost ima podosta apokrifa, koji su se najviše čitali u onome dijelu naroda hrvatskoga ili srpskoga, koji je pristajao s bogomilstvom i s istočnom crkvom, ali našlo im se tragova i u našoj glagolskoj književnosti.

Naši su apokrifi jedni starozavjetni a drugi novozavjetni. Apokrifi novozavjetni brojem su pretežniji od starozavjetnih apokrifa.

Medju starozavjetnim apokrifima našim ima i povjesnih apokrifa, kao n. pr. što je Život Asenete kćeri Pentefrijeve, koju je uzeo prekrasni Josip za ženu; Povjest o Jovu,[1]) koji se predje nazivao Jovan bogati; Povjest o Asi caru, koji bješe peti po caru Davidu; Besjeda proroka Jeremije, kako su plijenili Jerusalim i t. d., i proročkih apokrifa, kao n. pr. što je Vidjenje Enohovo, Vidjenje proroka Isaije, otkrivenje Baruhovo i t. d.

Da bi se vidjelo, kako pričaju apokrifi, evo po jednoga primjera iz povjesnih i proročkih apokrifa.

Otvorimo Život Asenete kćeri Pentefrijeve. Poznato je, kako su braća prodala Josipa trgovcima ismaelovskim, a oni ga preprodali u Egiptu doglavniku Faraonovu; kako je dopao tamnice, i kazavši Faraonu što znači njegov san, postao prvi do Faraona nad svom zemljom egipatskom. »I oženi ga — piše u Svetome pismu — Asenetom, kćerju Potifere, sveće-

[1]) Job.

nika onskoga.« Na ovo nekoliko posljednjih riječi privezao je naš ćirilovski apokrif čitavu pripovijest, kako je Josip došao do Asenete i vjerio se njome.

U gradu Onu — tako u glavnome priča apokrif — bješe Pentefrije, svećenik i savjetnik Faraonov, i imadijaše kćerku Asenetu od osamnaest godina. A bijaše Aseneta krasna struka i lijepa lica, da ljepše nema na svijetu. I proču se za njenu ljepotu po svemu Egiptu, pa je prošahu i sinovi prvih vlastela, i vojvode, i carevi. I pobiše se više puta prosioci oko nje. Začuvši za ljepoticu Asenetu i prvenac Faraonov, uze moliti oca svojega, da bi mu je dao za ženu, a otac ga odvraćaše: »Nije za te žena od niskoga roda! Ja ću te vjenčati kćerju cara Joakima.«

Aseneta ne vidjaše nigda muškarca, jer Pentrefrije bješe podigao u dvoru svome visoku kulu, i na najgornjemu podu uredio devet klijeti za svoju kćercu. Prva klijet bješe velika i prekrasna, sva crvenim kamenom postavljena, a stijene sve ukrašene različitim dragim kamenjem. U toj klijeti bješe nebrojeno bogova egipatskih, zlatnih i srebrnih, i žrtvovaše im Aseneta i bojaše ih se. U drugoj klijeti čuvahu se kovčezi Asenetini a u njima haljine i sav nakit njezin. U trećoj nastavaše Aseneta sama, a u ostalih šest komora djevojke Asenetine, svaka u svojoj komori. I sve bjehu vrsnice njezine, sve se rodiše one iste noći kad i ona, i bjehu vrlo lijepe, kao zvijezde nebeske, a muška glava ne govoraše nigda s njima. U klijeti, gdje boravljaše Aseneta, bjehu tri okanca, jedno na sjever, drugo na jug, a treće na istok, i prema ovome stajaše i odar njezin. A oko svega dvora digao se grdan zid i u njemu četvora gvozdena vrata. Uza sav zid bjehu zasadjena različita drveta, krasna i plodonosna, a dvoru na desno izbijaše iz zemlje vrutak, koji potjecaše kroz dvor.

U tome nasta prva od onih sedam rodnih godina, a Josip dodje u okolicu grada Ona i kupljaše pšenice vrlo mnogo, koliko je pijeska morskoga. I približivši se gradu Onu, posla dvanaestoricu od svojih ljudi u grad, poručivši preko njih

Pentefriju, koji se čas prije bješe vratio sa sela kući, da će k njemu o podne na objed. Čuvši Aseneta, da joj se otac i majka vratiše, skoči i obuče se u bogate haljine, sve zlatom protkane, i opasa se pojasom zlatnim, i stavi na ruku narukvicu, a o vrat objesi ogrlicu od dragoga kamenja, koje sve bješe ispisano likovima i imenima bogova egipatskih. I sadje niz kulu i pristupi k ocu i materi svojoj i cjeliva ih. Pentefrije i žena njegova radovahu se gledajući kćerku, koja bješe krasna kao nevjesta božja, pa iznesavši pred nju voće, grožđje, datulje i smokve, što su ih donijeli sa sela, reći će Pentefrije Aseneti: »Sjedi ovamo izmedju nas, pa da ti kažem nešto.« I sjede Aseneta izmedju oca i matere, i uzevši je otac za desnu ruku reče joj: »Eto danas će k nama Josip, koji je nad svom zemljom egipatskom. On je čovjek blagočastiv, mudar i djevičan, kao i ti što si. Dodji dakle, dijete moje, i ja ću te dati njemu za ženu.« Razumijevši Aseneta što joj otac govori, probi je kao krvavi znoj i prognjevi se i razvalivši oči na oca reče mu: »Pa ti hoćeš mene da daš kao robinjicu čovjeku tudjinu i robu kupljenome? Zar ne znaš, kako je on zgriješio sa ženom gospodara svoga, i on ga bacio za to u tamnicu? Ja nikada njegova! Ja ću poći za careva sina prvenca.« Čuvši to otac njezin, postidje se i ne htjede više da govori Aseneti za Josipa. U tome bahnu pred njih sluga njihov i reče: »Evo Josipa pred vratima od dvora.« Kad to začu Aseneta, a ona pobježe od roditelja svojih, podje u klijet svoju i stade k prozoru što gleda na istok, da vidi Josipa, gdje ulazi u dvor.

A Pentefrije i žena njegova i sav rod njegov izidoše da dočekaju Josipa. I otvoriše se vrata što su na istok, a Josip se uveze na kolima, koja bjehu druga za Faraonovima. I bjehu upregnuta četiri konja, bijeli kao snijeg i zlatnom uzdom zauzdani, a kola sva zlatom pokovana. Josip bješe odjeven u bijelu haljinu, na glavi mu vijenac sa dvanaest izabranih kamena, nad svakim kamenom po jedna zlatna zvijezda, a u desnici carsko žezlo. Unišavši Josip u dvor, sva se vrata za-

tvoriše, i niko od tudjina ne smjede u dvor. I pristupi Pentefrije i žena njegova i sav rod njegov osim jedne kćeri Asenete, i pokloniše se Josipu. I sadje Josip s kola svojih, i pozdravi ih sve desnicom svojom. A ugledavši Aseneta Josipa, umekša se srce njeno, koljena joj uzeše klecati, a tijelo se tresti, i uhvati je strah i uzdahnu govoreći: »Kuda ću jadna i gdje ću se sakriti od Josipa, na koga sam hulila? Ta on sve znade, i njemu nije ništa skrovito ni tajno! Prosti, Bože Josipa silnoga, jer nijesam znala što govorah. Rekoh, da će doći kupljeni rob, a to došlo k nama sunce s nebesa na svojim kolima. Ne htjedoh biti žena njegova, a sad da mi je biti i robinjica njegova!« I unidje Josip u dvor Pentefrijev i sjede na stolicu, i opra noge njegove Pentefrije, i postavi mu napose sto, jer Josip ne jedjaše s Egipćanima.

Pogledavši Josip uz kulu, zapita Pentefrija: »A ko je ono ženskinje, što stoji kod prozora? Neka se miče iz dvora!« Jer Josip zaziraše od žena egipatskih, koje ga jednako salijetahu, a on ne šćaše da zgriješi pred Bogom Izraelovim. I reče Pentefrije: »Gospodaru! Ona, što si je vidio na prozoru, nije tudjinka, nego domašnja, kći naša, djevojka, koja mrzi na muža, i još nigda ne vidje muške glave do danas, pa ako hoćeš, ona će doći i govoriti s tobom, jer je kćerka naša a sestra tvoja.« I bi veseo Josip, čuvši da mrzi na muškarce, i reče Pentefriju i ženi njegovoj: »Ako je kći vaša, a ono neka dodje, pa da mi bude kao sestra, i ja ću je zaljubiti kao sestru svoju.« I otrča mati Asenetina, i privede je k Josipu.

I reče Pentefrije kćeri svojoj: »Podaj cjeliv bratu svome, jer i on je djevičan kao i ti što si.« I pozdravi Aseneta Josipa, a on joj odzdravi. I opet reče Pentefrije k Aseneti: »Pristupi bliže, i podaj cjeliv bratu svome.« Kad ona pristupi, da cjeliva Josipa, a Josip pruživši desnicu, metnu je na prsi njezine i tisnu je od sebe govoreći: »Ne valja da čovjek blagočastiv, koji blagosilja ustima svojim Boga živoga, cjeliva

ženu tudjinku, koja blagosilja ustima svojima idole nijeme i mrtve !«

Čuvši Aseneta, što reče Josip, ojadi se u srcu svome i uzdahnu i pòglêdâše na nj, a oči joj bjehu pune suza. Kad vidje Josip Asenetu, gdje je žalosna, smilova se na nju, jer Josip bješe krotak i milostiv i bogobojazan. I diže ruku nad glavu njezinu i reče: »Gospode, Bože oca mojega Izraela, višnji i silni, daj oživotvori i obnovi djevojku ovu i blagoslovi je duhom svojim, pa da udje u pokojište tvoje, što si pripravio onima, koji te ljube.« I obradova se Aseneta, čuvši blagosiljanje Josipovo i otrčavši uzide u komoru svoju i pade na odar svoj sva zabunjena s riječi Josipovih, a u srcu svome osjećaše i radost i muku i strah. I udari plakati, i raskaja se i pomrzi na bogove svoje i jedva čekaše da budne veče. U tome Josip poobjedovavši reče momcima svojim da upregnu konje, »jer — veljaše — treba da obidjem sve zemlje i gradove.« A Pentefrije ga ustavljaše, ali Josip ne šćaše ostati, i ode, obećavši se da će do osam dana opet doći.

Otišavši Josip, ode i Pentefrije s rodom svojim na selo, a Aseneta osta sama s djevojkama i prenemagaše se i plakaše. U tome dodje i noć, a djevojke podjoše da spavaju, samo Aseneta ne šćaše na počinak, nego otvorivši izidje na vrata, i našavši vrataricu gdje spava s djecom svojom, požuri se na dvor i skinuvši zavjes svoj, napuni ga prašinom sa smetlišta i prosu po podu od svoje komore. I zaključavši vrata tvrdo ključem gvozdenim, stade uzdisati i plakati. Čuvši djevojka, koju najviše ljubljaše Aseneta, plač i uzdisanje, podje da vidi šta je, a kad tamo, vrata zatvorena! I stade zvati Asenetu, a ona joj se iznutra odazva: »Boli me glava, pa ne mogu da ti otvorim.« A kad ode djevojka, Aseneta usta, i otključavši tiho vrata, podje u drugu komoru, u kojoj bjehu kovčezi, i otvori jedan kovčeg i izvadi crno ruho, što ga je nosila, kad joj bješe najstariji brat umr'o. I svuče carsko svoje odijelo i obuče crno i opasa se vrvcom, i poskidavši koprenu i vijenac i prstenje, baci sve na prozor siromasima. I pokupi sve bogove

svoje, zlatne i srebrne, i zdrobivši ih na sitno vrže ih kroz prozor ubogima i potrebnima. I večeru carsku svoju, pogače, meso i ribe, i sve žrtve svojih bogova baci na okance psima da jedu. A najposlije obuče se u kostrijet, rasplete pletenice svoje, posu glavu pepelom, leže na smet, što bješe na podu, i busajući se objema rukama u prsi, plakaše gorko svu noć do zore. A bješe prah na podu od groznih suza kao blato, ali ona opet leže na nj i ležaše do sunčanoga zahoda. I tako činjaše Aseneta sedam dana ne okusivši ništa.

A kad nasta dan osmi, Aseneta se diže s poda i pruživši ruke i oči k istoku, uze moliti Gospoda, da bi je izbavio iz ruku djavolovih. I dok se ona tako moljaše, eto angjeo sidje s neba, i zovnu Asenetu. I reče Aseneta: »Ko me zove? Ko to dodje u komoru moju, kad su vrata zaključana a kula visoka?« I opet je zovnu angjeo, a Aseneta se odazva: »Evo me, Gospode, kaži mi, ko si ti?« I odgovori joj angjeo: »Ja sam starješina u hranu Gospodnjemu i vojvoda nad svjema vojskama višnjim, ustani i slušaj!«

I podiže oči svoje i vidje, a to pred njom isti Josip, samo što mu lice bješe kao munja, oči kao svjetlo sunčano, kose kao plamen ognjeni, a ruke i noge kao željezo usijano. Vidjevši Aseneta utvaru, pade nice i zavapi: »Gospode, pomiluj!« a angjeo je slobodjaše govoreći: »Ne boj se, Aseneta! Skini kostrijet, umij se i obuci odjeću novu, svijetlu, pa onda dodji ovamo, da čuješ, šta ću ti kazati.« I udje Asenata u klijet, gdje bijahu kovčezi, i otvori kovčeg, i izvadi odjeću, novu stajaću, pa svukavši crnu, obuče se u svijetlu, opasa se pojasom zlatnim, otrese prah s glave svoje, umi lice svoje čistom vodom, i pokrivši glavu dobrim zavjesom, vrati se u klijet, gdje bijaše utvara. I reče joj angjeo: »Ne boj se, Aseneta, Gospod je uslišao molitve tvoje.«

Utješivši se Aseneta, zamoli angjela, da bi se odmorio, a ona će mu prostrijeti sto i donijeti hljeba i vina, kojega miris seže u nebesa, pa onda kad malo založi, može poći kud ga volja. A on joj reče: »Daj mi i meda.« »Poslat ću na selo

— odgovori djevojka — pa će donijeti meda.« »Ne treba — prihvati angjeo — podji u klijet i ondje ćeš naći meda.« Ode Aseneta i nadje na stolu sat, sav natučen meda, bijela kao snijeg a mirisaše kao dah života. A kad ga iznese pred angjela, on je kao prekori, što je rekla, da nema meda u kući, a ona pravdajući se reče: »Ne imadijah, gospodaru, u kući meda, a što ga nadjoh onamo u klijeti, bit će izišao iz tvojih usta, jer miriše kao usta tvoja.«

I pruživši ruku, uhvati je angjeo za glavu i reče: »Blago tebi, Aseneta, i svakome, ko okusi ovoga meda. Taj med sačiniše rajske pčele, i angjeli božji zalažu se njime, i ko okusi njega, ne će vidjeti smrti do vijeka.« I ureza desnicom svojom od meda i okusivši najprije on sam, metnu rukom svojom meda i Aseneti u usta.

I pruživši ruku, taknu se prstom najprije onoga kraja od meda, što bješe na istok, pa onda onoga kraja, što bješe na sjever, i bi svaki put prst njegov kao krvav. A Aseneta stajaše na lijevo i gledaše šta se radi, a to izmilješe iz voštine[1]) pčele bijele kao snijeg, a krioca im rumena kao jakint, glave kao od zlata a žaoke oštre, i povrvješe sve po Aseneti od pete do glave i po usnama, a bjehu velike kao strŝljenovi. I zapovjedi angjeo pčelama, da se prodju Asenete. I odmah ostaviše Asenetu, popadaše na zemlju i zamriješe. I opet im zapovjedi angjeo: »Ustanite i podjite svaka na svoje mjesto!« I ustaše i izidoše na dvor. »Jesi li vidjela?« zapita angjeo Asenetu, a ona odgovori: Vidjela sam.« I reče joj angjeo: »Kao što se izvršiše zapovijesti moje, tako će se izvršiti i ono, što ti govorah.« I taknu se angjeo voštine i planu plamen i proguta voštinu, a iz spaljene voštine izvi se blag miris i ispuni svu klijet.

I reče Aseneta k angjelu: »Ima, Gospode, u mene šest djevojaka, koje me dvore, a rodiše se sve one iste noći koje i

---

1) saće, u kome nema meda.

ja, i ljubim ih veoma. Ako hoćeš, prizvat ću i njih, pa da ih blagosoviš, kao i mene što si blagosovio.« I prizva Aseneta djevojke svoje a angjeo ih blagosovi i reče Aseneti: »Makni de taj sto.« A kad se Aseneta okrenu, da prihvati za sto, nesta angjela, a Aseneta vidje kao ognjena kola, gdje se dižu na nebo.

U tome dodje momak od Josipa govoreći: »Danas će Josip silni, božji, k vama.« I pozva Aseneta nastojnika i rekavši mu: »Zgotovi mi dobru večeru, jer dolazi Josip silni, božji,« otide u klijet, otvori kovčeg, izvadi vjenčano ruho i obuče se kao nevjesta. A došavši Josip, sjede na stolicu Pontefrija, oca njezina, a Aseneta donese vodu da mu opere noge. I reče joj Josip: »Neka dodje koja od sluškinja i opere mi noge,« ali ne dade Aseneta: »Nemoj, gospodaru, jer ruke moje tvoje su ruke, a noge tvoje moje su noge, i ne će ih niko prati do ja sama.« I opravši mu noge, Josip je uze za ruku i cjeliva je, a ona poljubi njega u glavu. A kad u tome dodjoše sa sela njezini roditelji, i vidješe kćer gdje sjedi s Josipom, obradovaše se veoma, i hvaljahu Boga i gošćahu se. I reče Pentefrije Josipu: »Sutra ću pozvati boljare i gospodu egipatsku, pa da se vas dvoje vjenčate,« a Josip odgovori: »Treba prije da Faraonu kažem za Asenetu, jer je on otac moj, i on će mi je dati.« I podje Josip i kaza Faraonu, a on se obradova, i učini sjajnu gozbu za sedam dana, i pozva sve vlastele egipatske, i zapovjedi: »Ko za ovo sedam dana, što će se pirovati, uzradi kaki težački posao, kaznit će se smrću.« Po vremenu rodi Aseneta Josipu dva sina: Manasiju i Efrema.

Prodjoše sedam rodnih godina, nastanuše sedam gladnih godina a Jakob zaputi u Egipat. Josip i Aseneta izidoše ocu nasusret i povedoše u Egipat. A Simeon i Levije sprovadjahu Josipa i Asenetu, i Levije idjaše Aseneti s desne strane a Josip s lijeve. I držaše Aseneta za ruku Levija, jer ga ljubljaše kao čovjeka, koji je prorok, blagočastiv i boji se Boga, a on gle-

dajući besjede, što su napisane bile na nebu, čitaše ih i kazivaše tajno Aseneti.

Opazivši jednom prvenac Faraonov Asenetu, zagleda se u nju, jer bješe veoma lijepa. I pozva k sebi Simeona i Levija pa ih stade nagovarati, da otmu Asenetu Josipu i dovedu je k njemu. A oni povadiše mačeve i zaprijetiše prvencu Faraonovu, a on se prepade i zamoli ih, neka ništa ne kazuju bratu Josipu. Ali prvenac Faraonov ne mogaše se proći Asenete, nego čuvši da Dan i Gad ne trpe brata svoga Josipa, pozva ih k sebi i poče im lukavo govoriti: »Znam, da ste junaci, nemojte dakle da poginete ženski, nego ohrabrite se i oprite se neprijateljima svojim. Čuo sam brata vašega Josipa, gdje govori ocu mojemu Faraonu: »»Dana i Gada rodila je robinjica i to nijesu braća moja, pa jedva čekam da umre otac, da im se osvetim i da zatrem sve koljeno njihovo, jer ne smiju da budu sunasljednici naši oni, koji me prodadoše Ismaelovcima.«« I na to prista otac moj«. I zabuniše se Dan i Gad i moljahu prvenca Faraonova da bi im bio na pomoći, a on im se obeća: »Ja ću ove noći ubiti oca svoga, jer je Faraon otac moj kao otac Josipov, a vi ubijte Josipa.« »Kako zapovijedaš, tako će biti«, odgovoriše braća prvencu Faraonovu. »Čusmo, kako reče Josip Aseneti: »Podji sutra na selo, jer je došlo vrijeme da se bere grožđje i dat ću ti šest stotina ljudi braniča a osam pratilaca««. Daj dakle i ti nama ljudi koliko treba«. I dade im sin Faraonov svakome po pet stotina ljudi i postavi ih knezove i vojvode. A onda rekoše njemu Dan i Gad: »Mi ćemo još noćas poći i sakriti se u dolini u trsku, a ti uzmi sa sobom pedeset strijelaca i podji podalje naprijed, pa ćemo uhvatiti Asenetu, i sasjeći njene pratioce. Ako nama umakne Aseneta na kolima svojima, a ono ne će tebi.« I učiniše, kako smisliše.

Sin Faraonov podje u ložnicu oca svoga da ga ubije, ali ga ne pustiše stražari »jer — rekoše, — otac tvoj pobolijeva i nije spavao čitavu noć, već sad što je malo usnuo, pa nam je zapovjedio da ne puštamo nikoga k njemu, pa ni tebe.« Raz-

gnjevi se sin Faraonov i uzevši pedeset strijelaca sve samih konjanika, podje kao što se bješe dogovorio s Danom i Gadom. A kad dodje Aseneta na zasjedu u dolini, zametnu se boj, i sva pratnja Asenetina izgibe, a ona se jedva spase i pobježe na kolima. Začuvši za nevolju Asenetinu Levije, dojavi braći svojoj, i uze svaki mač svoj i pripasa ga, i uzeše štite svoje i baciše ih na ledja, i uzeše koplja svoja u desnice svoje i pognaše se za Asenetom, a Aseneta bježaše naprijed. I eto sin je Faraonov srete sa svojim konjicima. Ugledavši ga Aseneta, zadrhta joj sve tijelo i napade je strah veliki i prizva ime Boga svojega.

A na kolima sjedjaše Benijamin, dijete od petnaest godina, a bijaše velik i silan, neizrečeno lijep, hrabar kao lavče i veoma bogobojazljiv. I skoči s kola i uze kamen iz potoka i baci se njime na sina Faraonova. I pogodi ga iza desnoga uha i probuši mu glavu, a sin Faraonov pade s konja na zemlju. I reče Benijamin kočijašu: »Daj mi iz potoka pedeset kamena«, i dobivši ih pobi sve ljude, što su bili sa sinom Faraonovim. A braća Josipova Ruvim i Simeon, Levije, Juda i Zavulon udariše iznenada na zasjedu i sasjekoše sve osim braću svoju, koji zavapiše: »Pogibosmo! Ubijmo Asenetu pa zamaknimo u gušťaru od trske«, i potjeraše za Asenetom. Vidjevši gdje će je stići, Aseneta se zamoli u Boga, a Bog usliša molitvu njezinu, i odmah poispadoše mačevi iz ruku gonitelja njezinih i obratiše se u prah. Prepadoše se nevjerna braća i padoše na zemlju i poklonivši se Aseneti moljahu, da bi im prostila, a ona im reče: »Ne bojte se ništa, vaša su braća ljudi bogočastivi i boje se Boga, nego zadjite u čestu, dok im se umolim i utišam gnjev njihov. Ne bojte se, Bog će nam suditi«. A sin Faraonov umrije poslije tri dana od rane, i Faraon plakaše sina svojega i od silnoga plača razbolje se i prestavi. Na samrti ostavi krunu sinu svojemu mladjemu i Josipu, i bješe Josip kao otac sinu Faraonovu. A Bogu našemu svaka slava, čast i poklon, sada i do vijeka. Amen.

A sad da ogledamo koju proročku knjigu. Uzmimo Otkrivenje Baruhovo.

Kad car Nabukodonozor opusti Jerusalem, stade proroka Baruha plač i jauk, a Bog da bi ga utješio, posla k njemu angjela svoga, a on ga podiže na nebesa, pa mu zapovjedi da sve napiše upravo što je i kako je vidio. Sve je to zabilježeno u otkrivenju Baruhovu.

Uze me angjeo sile — tako od prilike pripovijeda Baruh — i ponese me, i gdje bješe tvrdina nebeska, ondje bješe prvo nebo, i na tome nebu vrata prevelika. I reče mi angjeo: »Udjimo u ta vrata«. I idjasmo pedeset dana i pokaza mi spasenje božje i vidjesmo polje preširoko i na njemu ljude, a obrazi im bjehu volujski, rogovi jelenji, noge kozje a crijeva ovčja. I zapitah angjela govoreći: »Kaži mi, koliko su debela nebesa, što prodjosmo, i kakovo je to polje, kaži mi, da bih i ja mogao kazati ljudima.« I reče mi angjeo: »Koliko je od istoka do zapada, toliko su debela nebesa«. I opet rekoh angjelu: »A kaki su to ljudi?«, a on mi odgovori: »To su ti oni, što su gradili kulu babilonsku, pa ih je Bog preobrazio«.

I uze me angjeo, i povedavši me na drugo nebo, zapovjedi mi, da otvorim velika vrata, i reče: »Unidjimo«. I udjosmo leteći (a idući trebalo bi sedam dana) i pokaza mi preveliku klijet i bjehu u njoj stvorenja neobična, lica im bjehu pasja, noge jelenje a rogovi kozji. Upitavši angjela: »Šta je to?«, on mi odgovori: »I to su oni, što su gradili grad i kulu babilonsku, da bi se po njoj uspeli na nebo.« Ti su gradili i sagonili sve, muškinje i ženskinje, da bi im radilo. I bješe vidjeti, gdje jedni sijeku drvo, drugi gaze blato, ovi miješaju vapno, a oni peku opeke. I bješe nevolja velika medju njima od istoka do zapada. Tu radjaše žena, i porodivši se, povi dijete u pregaču i položi na zemlju pa odmah nastavi miješati vapno. I sagradiše kulu, osamdeset tisuća lakata u visinu i pet stotina lakata u širinu, i skovaše svrdlo, da provrte njime nebo, pa da vide kakovo je nebo: kameno ili mjedeno. I vidje Bog bezumlje njihovo i oholiju njihovu, i pobi ih sve palicom nevidjenom,

i razdijeli im jezik na trideset i dva jezika, a predje govorahu svi jedan jezik, sirski, sve od Adama do gradjenja kule babilonske.

I odnese me angjeo u svjetlište — idući trebalo bi trideset i dva dana — i pokaza mi preširoko polje, a to se u polju digla previsoka gora, a na njoj leži zmaj, koliko je od istoka do zapada, i sagibajući se pije more, na dan po lakat mora. a zemlju jede kao i sijeno. I rekoh ja, Baruh, angjelu: »Gospode! Zašto taj zmaj ispija more, svaki dan po lakat mora a more ne presiše?«, a angjeo odgovori: »Čuj, Baruše! Bog je stvorio tri stotine i trideset i tri rijeke: prva je rijeka Afija, druga Avarija, treća Agorenik, četvrta Dunavo, peta Efrat, šesta Azakat, sedma Zetnust, osma Ineus, deveta Tigar. I tako ima još čudo velikih rijeka, i one sve ulaze u more, i njima se ispunjava more. Zato je i stvorio Bog zmaja, i zapovjedio mu da pije more, na dan po lakat mora, jer inače more sve potopi, i nigdje ne bi bilo suhe zemlje.« I opet zapitah angjela: »A da kolika je, Gospode, utroba toga zmaja, kad ispija na dan po lakat mora a jede zemlju kao sijeno?« A angjeo odgovori: »Koliko je dno paklu, tolika je utroba njegova«. I zamolih angjela, da mi pokaže drvo, koje premami Adama i Evu, te biše izagnani iz raja, a angjeo mi ovako reče: »Znaj, Baruše, to ti je jedno loza vinova, a drugo pohota grješna, koju izli Satanael na Adama i Evu. Zato i prokle Bog lozu, jer je Satanael bješe zasadio, i baci prokletstvo na Adama i Evu.« I rekoh: »Ako je prokle Bog, a ono treba da je se prodju ljudi«. I odgovori angjeo ovako: »Kad Bog pusti potop na zemlju, navali voda i dodje četrdeset lakata iznad najviših gora, i prodrije u raj i odnese lozu. A kad opade voda, izide Noje iz kovčega i nadje lozu gdje leži na zemlji, i ne znadijaše za nju šta je. Ali budući da bješe slušao, kakova je loza, opomenu se i pomisli: to je loza, koju je zasadio Satanael u raju i prevario Adama i Evu, pa je zato i prokle Bog. I reče Noje: »»Ako je zasadim, prognjevit će se Gospod na me««. I pade na zemlju i moljaše se i pošćaše četrdeset dana, jed-

nako pitajući: »»Ako zasadim lozu, Gospode, hoćeš li se prognjeviti na me?«« I posla Bog angjela svoga Sarsaela i poruči Noju: »»Ustani i zasadi biljku, što si je našao, i ja ću je promijeniti na dobro«« ali čuvaj se, Baruše, u nje osta još nešto od zla, kao i u Satanaela. Koji se opijaju, oni griješe, brat ne miluje brata, otac ne ljubi sina, iz zla lozina niče ubijstvo i preljubočinstvo, tadbina i zvako zlo«.

I opet mi reče angjeo: »Ajde, Baruše da ti pokažem sve tajne, pa da vidiš, odakle sunce«. I pokaza mi oružje šiljasto na četiri strane, a na tome oružju sjedjaše čovjek s ognjenim vijencem na glavi. I nošahu to oružje četiri stotine angjela a ptica prelijetaše s istoka na zapad. I reče angjeo: »Čovjek što sjedi na oružju a na glavi mu ognjeni vijenac, to je sunce, a ptica, što prelijeće s iztoka na zapad, čuvarica je svega svijeta. Ona raskriljuje krila svoja, i prikriva ognjene luče sunčeve. Da nje nema, propadoše ljudi a svijet sav izgorje, ali ona treba da brani svijet. No vidi na desnome krilu što piše.« I pristupih i pročitah: »Mene ne rodi ni nebo ni zemlja, nego me rodi sin očev«.

I reče mi angjeo: »Podji, Baruše, malo naprijed, pa ćeš vidjeti slavu božju«. Podjoh i začuh pjevanje angjelsko, i čujasmo gdje se ori grom s neba. Upitavši angjela, kaka je to grmljava, odgovori on: »To je grom, rastavlja se svjetlo sunčano od tmine, a angjeli nose vijenac k prijestolu božjemu«. I vidjeh sunce i pticu, gdje idu sjetni neveseli, pa zapitah angjela, šta je ptici te je sjetna nevesela, a on mi odgovori: »Od žara sunčanoga sjetna je i nevesela«. I čuh, gdje viče: »Svjetlodavče Bože, pošlji svijetu svjetlo!« I odmah pijetli zapjevaše a ja zapitah: »Gospode, koliko počiva sunce?«. I reče mi angjeo: »Od časa kad pijetli zapjevaju pa do dana«.

I opet mi reče angjeo: »Čuj, Baruše, da ti još koju kažem o suncu. Kad prodje sunce nekoliko puta ispod neba, onda dodje četrdeset angjela, i uzmu vijenac suncu i odnesu ga k prijestolju božjemu, jer se oskvrnio od grijeha ljudskih. Kad prolazi sunce ispod neba, ne može da gleda bezakonja

čovječja, ubijstva, preljube, pa udari plakati i kalja svoj vijenac. Zato treba da se čisti kod prijestolja božjega.«

A ja rekoh angjelu: »Gospode, kaži mi, da znam, šta je mjesec?« I odgovori angjeo: »Mjesec je žena i sjedi na kolima, a kola vuče četrdeset volova, sve sami angjeli«. A upitavši ga, zašto mjesec ne svijetli kao sunce, odgovori angjeo: »Znaš, kako je zmija prevarila Adama i Evu, i kako su oni opazivši da su goli uzeli ljuto plakati i plakaše s njima sva stvorenja, nebesa i sunce i zvijezde i sve se pokoleba, a samo mjesec podsmijevaše se; zato se Bog razgnjevi na nj, i pomrači svjetlo njegovo i odredi do malo vremena da ostari pa opet da se rodi, a iznajprije ne bješe tako, nego bješe još svjetliji od sunca i svijetljaše kako je dan dugačak«.

I uzevši me angjeo, pokaza mi jezero, veoma veliko, i reče: »To je jezero, iz kojega uzimaju oblaci vodu i dažde po zemlji«. I rekoh ja, Baruh, angjelu: »A da kako govore ljudi, da oblaci izlaze iz mora, i da uzimaju vodu morsku i dažde po zemlji?« I odgovori angjeo: »Varaju se ljudi, ne znajući šta govore. Voda je morska slana, pa da je dažd od mora, ne bi bilo nikakoga ploda po zemlji«.

I uze me angjeo i postavivši me na nebo pokaza mi ogromna vrata, na kojima bjehu upisana imena ljudska. I reče mi angjeo: »Koji će ovamo ući, njihova su imena ovdje napisana.« I upitah angjela: »Hoće li se otvoriti ta vrata, eda bismo unišli?« I odgovori angjeo: »Ne će, dok ne dodje Mihailo«. Dok mi čekasmo, a to se zaori glas s nebesa kao tri tisuće gromova. I upitah angjela: »Kaki je to glas«, a on mi reče: »Izlazi Mihailo, da primi molitve ljudske«. U tom se i vrata otvoriše, a začu se grom još i jači, i pride Mihailo i srete angjela, koji bješe sa mnom, i pokloni mu se. I vidjeh u ruci njegovoj posudu veliku i duboku, koliko je od neba do zemlje, a u tu posudu ulaze molitve ljudske. I dodjoše angjeli sa zemlje noseći darove pune cvijeća. I reče mi angjeo: »To su angjeli, koji služe ljudima pravednicima, i prinesoše dobre darove, i daju ih Mihailu, koji ih sprema u ovu

posudu«. I vidjeh opet angjele, gdje dolaze praznoruki i bijahu neveseli s griješnih ljudi, što nijesu ništa našli u njima. I vapijahu k prvonačelniku Mihailu: »Daj ne šalji nas više k ljudima, koji jednako teže samo na grijeh!« I odgovori im Mihailo: »Čujte, angjeli božji, ne odstupajte od ljudi, nego budite oko njih, dok se ne raskaju i obrate k Bogu!« I ču se glas: »Poslužite grješnicima, dok se pokaju; ako li se ne pokaju, a ono ćete navaliti na njih ljutom bolezanjom i naprasnom smrti, skakavcima i gusjenicama, slanom i gromom i gradom, a gradove njihove opustit ćete, jer se ne boje Boga niti se skupljaju u crkvu na molitvu, nego mjesto molitve prinose kletvu«.

I reče mi angjeo: »Pogledaj, slugo božji, i vidi pokojište pravedničko, i slavu i veselje i radost, i opet vidi pokojište nečastivih, suze i uzdisanja njihova i crva koji ne spava.« I rekoh angjelu: »Daj, Gospode, da i ja plačem s njima, ne bi li Gospod poslušao plač moj i smilovao se na njih«. I dodje glas s nebesa: »Snesite Baruha na zemlju, da kazuje ljudima, što je vidio i čuo, tajne božje, a Bogu našemu slava do vijeka. Amen«.

Mnogo su pretežniji apokrifi novozavjetni, od kojih su opet jedni historički, a drugi proročki, a ima i apokrifnih poslanica. Historički apokrifi novozavjetni pripovijedaju ili o Hristu, kao n. pr. Evangjelje Jakobovo, Evangjelje Nikodemovo, Pripovijest Josipova, Mladost Gospoda Boga i Spasa našega Isusa Hrista, Kako se prepirao Isus Hrist s djavolom i t. d., ili o Bogorodici, kao n. p. Obraz i uzrast presvete gospodje naše Bogorodice, Kako je Bogorodica umrla i uzašla na nebo i t. d.; ili o apostolima, kao n. p. Djela svetih apostola Andrije i Mateja, Djela svetoga Tome i t. d. Medju proročkim knjigama znatna su otkrivenja, kao n. p. što je apokrifno Otkrivenje Ivana bogoslova, Kazivanje sv. Metodija o carevima i posljednjemu vremenu, O Antihristu i t. d.; ovamo su pristali i apokrifi kao što

je Čitanje sv. Marije o mukama. I poslanica apokrifnih ima, n. p. Poslanica Avgara cara, što ju je odnio Anamija brzohodac Gospodu Bogu našemu Isusu Hristu, i Odgovor Gospoda našega Isusa Hrista, što ga je odnesao Anamija brzohodac Avgaru caru odeskome i t. d.

Kao za ogled evo nekoliko primjera i od te vrste apokrifnih knjiga.

Izašavši Gospod na goru Maslinsku — tako čitamo u Prepiranju Isusa Hrista s djavolom — reče učenicima svojim: »Dajte da se postimo četrdeset dana i četrdeset noći, pa onda da se prepiremo s djavolom.« I pošćaše se Isus i učenici njegovi četrdeset dana i četrdeset noći, a djavo dočuvši za to, razgnjevi se veoma i podje k Isusu i stade se s njime prepirati. A ne mogavši nikako sapreti Hrista, uspne se djavo na goru Maslinsku i sabravši čitavu vojsku svojih djavola, oruža ih, pa na Gospoda! I reče im djavo: »Opravite se, djeco moju, pa hajdete naprijed preda mnom a ja ću za vama, jer se digao Hristos, veliki suparnik naš, na nas, pa ako ga pogubimo, naša je slava i čast. Podjite dakle naprijed a ja ću za vama, pa da udarimo na Hrista«. I podiže se prah od sila djavolskih i vidješe apostoli Gospodnji i prepadoše se, a gore uzdrhtaše i vode se smutiše. A Petar pobježe od Gospoda. I viknu za njim Isus: »Kuda ćeš Petre?« a on se pokaja i vrativši se stade Hristu za ledjima. Ugledavši Gospod silu djavolsku, zapita učenike svoje: »Ko je svrgao djavola s nebesa?« a oni mu odgovoriše: »Ti, Gospode, i otac tvoj i duh sveti«. I zapovjedi Gospod oblaku, i uhvati djavola i objesi ga strmoglavce za nogu, i sile njegove pobjegoše od lica Gospodnjega, kao dim od vjetra, a čete djavolove bježahu u pećine vapijući: »Kuda ćemo, jadni? Hristos nam objesi gospodara u vazduhu». I zavapi djavo glasom velikim: »Pomiluj me, Gospode, i pusti me na zemlju«. I Isus se smilova i zapovjedi oblaku, da pusti djavola. I spusti ga na zemlju, a djavo uteče u pećinu pa napunivši usta svoja pljuvačkama smisli da popljuje Hrista i podje k njemu, a Isus mu reče:

»Šta si opet smislio, djavole?« A djavo mu odgovori: »Dok te ne svladam, ne ću biti jednak višnjemu, niti ću mirovati, dok te ne predam razbojniku židovskome da te razapne«. »Dobro si rekao — odgovori Isus — ja treba da umrem, a drvu, na kome će me propeti, klanjat će se ljudi i njime goniti tebe«. I zapovjedi Isus zemlji te se provali tri stotine lakata u širinu, i reče djavolu: »Vidi, djavole, kolika je propast, u koju ćeš ti i svi poslušnici tvoji«. I zapita ga djavo: »A koliko je duboka ta propast?« a Isus mu odgovori: »Da dijete od tri godine uzme kamen i baci u propast, pa da kamen pada tri godine čitave, još ne bi došao do dna, tolika je ova propast, u kojoj ćeš stajati svezan neraskidljivim lancima do svršetka svijeta«. »A onda?« zapita djavo. »Bit će tvoje carstvo do tri godine« odgovori Isus. »A onda?« nastavi pitati djavo, a Isus mu reče: »Prve godine ne će na svoj zemlji biti ni jedne mjere žita, ni jedne mjere vina a sve poradi tebe, djavole. I učinit ću opet tri godine kao tri mjeseca, a tri mjeseca kao tri nedjelje, a tri nedjele kao tri dana a tri dana kao tri časa, a tri časa kao tri trenuća oka«. »A onda?« prihvati djavo. I reče Gospod: »Onda ću ražeći zemlju kao žar, pa ću saviti nebesa kao kožu, a moru ću zapovjediti da presahne i bude kao kamen. I onda će moja mati saći na zemlju, i Ivan bogoslov i Ilija i Enoh, koji nijesu okusili smrti, i sputit će tebe, djavole, verugama, koje se ne kidaju, a Bogu našemu slava do vijeka. Amen«.

U ono vrijeme — tako počinju Djela sv. apostola Tome u ćirilovskome rukopisu dubrovačkom koji je prepisan g. 1520. — izabra Isus dvanaiste apostola... I reče Isus: »Mećite svi apostoli ždrijebi; poći hoće jedan od vas u indjinsku[1]) zemlju ustavljati ljudi od idolije[2]). I metaše ždrijebi, i skoči Tomi, i reče Toma: »Gospodine, ova ždrijeb iskoči meni, usiono[3]) mi je k onimijem ljudem poći, podobni su zvijerju«. Reče Isus:

[1]) u indijsku zemlju, u Indiju. [2]) poganstva. [3]) mučno, teško.

»Tomo, izabraniče moj, ne boj se; pošlju[1]) s tobom Petra i Matiju do prvoga grada«.

I podjoše i pridjoše u jedan grad i sjedoše po srijedi grada togaj. I hodjaše tuj tržac Jovan, Kondopora cara, indjinskoga gospodina sluga i reče im tržac Jovan: »Od kuda vi jeste, bratjo?« Reče Petar: »Što pitaš nas?« Reče Jovan: »Pitam vas, rabi[2]) li vi jeste, ali ste slobodni ljudi?« Reče Petar: »Rabi mi jesmo, jednomu Hristu molimo se«. Reče tržac: »Prodajte mi jednoga od vas da kuplju[3])«. Reče Petar kupcu: »Počekaj; pride gospodin naš, ašte[4]) koga ti trebuje od nas kupiti«. I javi se njim Isus: »Ne bojte se, Petre, Tomo, izabraniče moj, nijesam daleko od vas«. I sjede na kamenu Gospodin, i reče Petar trgovcu: »Toj gospodin naš sjede«. I pride Jovan tržac ka Isusu i reče: »Raduj se, časni mužu, prodaj mi jednoga od raba tvojijeh da kuplju«. Reče Gospodin: »Koga hoćeš, prodam ti, Petra ti ne prodaju[5]), domačedac[6]) mi jest, poslenik jest. Koga hoćeš od ovijeh?« I reče tržac: »Hoću Tomu kupiti; koliko hoću dati?« Reče Gospodin: »Cijena ga jest tri litre srebra«. Da tržac tri litre srebra Gospodinu. Reče tržac: »Pošlji ka zakonikom«. Reče Isus: »Ne trebuje ti zakonika; prinesi mi hartiju i mastilo« i pisa list Isus govore[7]): »Ja prodaju Tomu Jovanu tržcu«. I prizva Isus Tomu i poda mu cijenu njegovu i reče: »Ponesi ovuj cijenu sobom u tuj stranu, u ku ideš, i razdijeli ništijem, sjerotam i udovicam«. I rastaše se i uznese se Isus na nebo.

I grediješe[8]) Toma za trgovcem. I dočeka ga trgovac i reče: »Tomo, povjedj[9]) mi, koju hitrost[10]) najbolju umiješ?« I reče Toma: »Ziditelj jesam polačam, i pravednijem spudi[11]) tvoriti, i rala na iskopavanje trnja vučca od zemlje.« I reče trgovac: »U istinu takogaj hitarca[12]) iskah gospodinu mojemu Kondoporu caru.«

---

[1]) pošljem — poslat ću. [2]) robovi. [3]) kûpim. [4]) ako. [5]) ne prodajem — ne ću prodati. [6]) ko je rodjen u kući. [7]) govoreći. [8]) gredijaše — idjaše. [9]) kaži. [10]) vještinu [11]) sud, mjera? [12]) vještak.

I privede ga ka caru i reče: »Ovo jesam priveo meštra crkvam i polačam.« I obeseli se car i prida Tomu Levgitu knezu i reče: »Povedi ga u dom tvoj, da ti djela hitrosti u domu tvojemu.« I prida mu Levgit imanje svoje i prizva Kondopor car Levgita kneza i posla ga na daleko poći u inu zemlju.

Dok je knez izbivao, krsti se Arnisimija, gospodja njegova, a dočuvši to knez na povratku svome reče knez ljutit: »Zovite mi skotoubijce.« I dozvaše skotoubijce i reče: »Uhitite mi Tomu, i odrite mu kožu, i ne izimajte mi duše iz njega, hoću ga mučiti mukom gorkom.« I rekoše skotoubijce: »Što učinismo? Ako odremo ga, toj gospodin njegov opaliti će nas? ako ne odremo, toj knez naš ubije nas.« I reče Toma: »Bratjo, činite zapovijed gospodina vašega.« I počeše ga derati, i odriješe ga. I povedoše ga knezu i reče: »Prinesite mi octa troljetnoga.« I doniješe mu i reče: »Ogrebenajte mi meso o njem, i izlijte octa na nj« . . . I vidje gospodja Arnisimija odrta Tomu, i skoči s visoke polače i ubi se . . . . I usta Toma i uze kožu svoju i postavi ju polak glave Arnisimijne . . . i usta gospodja od mrtvijeh. Čuvši to knez, krsti se i on i mnogi drugi.

I izadje Toma iz toga grada noseći kožu svoju na štapu i približi se ka gradu ka drugomu. I zasta muža plačući u gradu i reče Toma: »Što plačeš, mužu?« I reče: »Plaču[1]) se, žalos mi je odoljela, otidi od mene, brate!« I reče Toma: »Povjedj mi, ne kaješ[2]) se.« I reče starac: »Imao sam šest sinova, i šesti je bio zaručio kćer arhibiskupa, i u sni mu se javi junoša[3]): ako se veće opomeneš o ženi tojzi (o kćeri arhibiskupovoj), da ne imaš veće mene vidjeti u vici sijem.[4]) I arhibiskup rasrdi se, i izbi sve šest sinova. A veliko bjeh zaimao zlato i srebro, i ne imaju[5]) česa izvratiti državniku,[6])

---

[1]) plačem. [2]) ne ćeš se kajati. [3]) mladić. [4]) u vijeku ovome. [5]) ne imam. [6]) čovjek kojemu je ko dužan (koji drži čovjeka pod dugom.)

i hodju[1]) na grob sinova svojijeh plačući.« Utješivši starca, pride Toma ka grobu njih i položi kožu svoju kon[2]) glave sinova starčevijeh, i ustaše iz groba sinove starčevi i mnogi koji bjehu umrli prije sedam ljeta, i ti ustaše od mrtvijeh. I vidje toj znamenije narod veliko, i mnogi vjerovaše i krstiše se od njega i po njem idjehu mnogi i moljahu ga govoreći: »Tomo, pribudi u nas.« I reče Toma: »Nije mi rečeno jednomu gradu blagovijestiti.«

I podje ka inom gradu, k arhibiskupu. Izide arhibiskup suproć Tomi i š njime dvije vojvode, i reče: »Tomo, ti li se naričeš utori[3]) Hristos? Ne Hrista li mi raspesmo i kamenjem pobismo? Ne bi li ti dovolje u svoje Galileje, da si prišao sjemo nas mučiti?« I reče arhibiskup vojvodam i vojnikom: »Uzmite mi kamenje, i pobijte Tomu.« I prikloniše se po kamenje, i ne mogoše se opet izdvignuti, i ležahu po zemlji upijući Tomu govoreći: »Apostole Isukrstov, pomiluj nas, vjerujemo u Boga tvoga, koga i ti vjeruješ.« I pomilova ih.

Najposlije — tako se završuju Djela sv. Tome u jednome srpsko-slovenskom rukopisu — javi se Gospod Tomi, uze kožu njegovu i obloži je oko tijela njegova govoreći: »Prilijepi se k tijelu Tominu, kao i prije što si bila.« I prilijepi se koža, i bi kao i prije. I reče Gospod Tomi: »Uzidi sa mnom na oblak moj, pa da te vratim k braći tvojoj.« I uze ga oblak i odnese k apostolima, i nadje ih sve zajedno, a i Pavao bješe s njima, i Marija, mati Gospoda našega Isusa Hrista. I pozdravivši sve, sjede Tome medju njih i uzeše kazivati šta je ko doživio. I proslaviše Boga, kojemu slava do vijeka. Amen.

A evo što se čita u jednome proročkom apokrifu za Antihrista i posljednje vrijeme.

U posljednje vrijeme carovat će carevi: jedan pet godina, drugi devet, treći sedamnaest, četvrti sedam, a peti opet devet godina i na samrti ostavit će caricu trudnu. I onda će doći divovi,

[1]) hodim. [2]) kod. [3]) drugi.

i rodit će se muško čedo, i carovat će nad zemljom pet godina, a zemlja ne će nositi ploda do samo ječam. I taj će car umrijeti, a zacarit će se djevojka, i carovat će pet godina. I onda će prići krasna ptica, od koje nema ništa ljepše na čitavome svijetu. I pjevat će svakim jezikom, ljudskim i skotskim. A djevojka će reći: »Da se nadje čovjek pa da mi uhvati pticu, baš bi ga carski obdarila«. I polakomit će se čudo ljudi i ne će moći uhvatiti ptice. I onda će sletjeti ptica gradu na vrata pa će pjevati krasno prekrasno, a iz usta njenih pokapat će pjena, te će djevojka reći: »Donesite mi zlatnu pliticu«. I nakapavši pjene, ucvast će pjene kao i cvijet. I opet će reći djevojka: »Donesite mi zlatnu pliticu, da omirišem i cjelivam cvijeće«. I kako će sagnuti glavu, da omiriše cvijeće, a ono će odmah useliti se u nju Antihrist i nosit će ga do tri godine pod srcem. I rasjest će se djevojka, a iz nje će izići Antihrist i bit će kao dijete od sedam godina. I činit će čudesa mnoga: mrtvi će ustajati, hromi hodati, slijepi progledati, i premamljivat će rod čovječji. Onda će Ivan bogoslov saći s nebesa i reći Antihristu: »Zar ti je zato dana vlast, djavole, da bi premamljivao red kršćanski?« I odgovorit će mu djavo: »Ta nijesam li ja Bog te mogu stvarati čudesa kako hoću?« I reći će Ivan djavolu: »Ako stvoriš kamenje ovo da bude živo, a ono ću i ja vjerovati«. A to ne će moći učiniti, nego će reći Ivanu: »A možeš li ti?«, a on će odgovoriti Antihristu: »Ja ne mogu, ali ću prizvati glas Gospodnji, i on će učiniti, što tražiš«. I zamolit će se Ivan: »Gospode, pošalji glas glasova svojih, neka vidi vrag, da si ti Bog svedržitelj«. I onda će zavapiti angjeli: »Slava tebi, Gospode!« a kamenje će oživjeti, i poteći će sve kamenje. A Bogoslov će se uznijeti na nebesa a Antihrist za njim! I reći će Bogoslov k Bogu: »Zar ćeš dopustiti, Gospode, da djavo uljeze k tebi?« a Bog će odgovoriti: »Ne boj se, neka udje, pa će opet pasti na zemlju«. I doći će duh djavolov do vrata nebeskih, a deset angjela izići će protivu njega, i bacit će ga na zemlju, a on će svijetleći pasti pred sunčanim gradom na zemlju. Taj je grad sav od

zlata i natučen svakoga gada zmijinjega a oko grada savila se zmija a usta su joj na vratima gradskim. I pustit će Ilija grom na nju i rascijepit će je na dvije pole: jedna će zamrijeti, a druga će živjeti i skočiti, da pograbi Iliju, a Ilija će pobjeći u Jerusalem, i onamo uhvatiti onu polovinu zmije, što će živjeti, i odvući je na mjesto, gdje je pogrebena glava Adamova, i tu će zaklati zmiju, a krv će isteći na zemlju. I razgorjet će se zemlja na sve strane, i oganj će brzo izići iz grada, i vidjet će ga ljudi, na polju orući, u daljini od pet dana, i poteći će da ispregnu volove, ali u taj čas preletjet će oganj i spaliti svu zemlju, i sve što je na njoj. I gorjet će vatra do večera, i stinut će se sva zemlja. Onda će doći Gospod, i sjest će na prijesto u Jerusalemu, a angjeo će zatrubiti u rog Abramov. I uzdrhtat će sve sile nebeske, i prepast će se svako stvorenje, zvijezde će popadati a sunce će se pomračiti. Po tome će poteći sve kosti ljudske po zemlji. Što je god pomrlo, ili more potopilo, ili zvijer izjela, ili drukčije kako poginulo, sve će se zgrnuti na sudište Gospodnje. I poteći će ognjena rijeka od podnožja, a angjeli će potjerati sve preko rijeke, da podju pred Boga. A kad se svrši sud, opazit će Gospod Ivana Krstitelja, gdje stoji neveseo, pa će ga zapitati: »Šta stojiš, Ivane, i zašto se ne moliš? I tebi bih dao, kao što sam dao apostolima i prorocima, a ti ne ćeš da moliš«. Onda će se osloboditi Ivan i reći: »Daj, Gospode, sluzi tvojemu, šta te moli«. A Gospod će mu obećati: »Dat ću ti, štogod zaišteš«. I onda će zaiskati grješne duše da mu ih da. I presveta Bogorodica zakrilit će okriljem svojim grješnike osim krivovjerce, bludnike, i kalugjere, koji žive u nečistoti. Molite, braćo moja, stari i mladi, molite Boga i svetoga Ivana Krstitelja, da nas izbavi muka. Ko se pokaje na ovome svijetu, a ima mu trideset godina, bit će onoga svijeta kao angjeo; ako ima pedeset godina, bit će kao apostol, a ko se pokaje u starosti, bit će kao pravednik. A ko se ne pokaje i ostarjevši umre, ne će mu biti prošteno, i ući će na široka vrata, a koji se pokaju, ući će

na uska vrata u radost vječnu k Bogu, komu slava do vijeka. Amen«.

Osobito su znameniti apokrifi, u kojima se prikazuju muke paklene. Evo izvatka iz glagolskoga rukopisa od god. 1468., u kome se priča, šta je vidjela prečista Marija u paklu.

Jednom se zaželje Prečista, da vidi pakao i muke paklene, i uzide na goru Maslinsku i moljaše se k Isusu Kristu, i u taj čas dodje arhangjeo Mihailo i četiri stotine angjela s njime, i pozdraviše presvetu Bogorodicu. I reče Presveta k Mihailu: »Kaži mi sve, što je na nebu i na zemlji, i gdje se muči rod čovječji i kolike su muke.«

I zapovjedi Mihailo angjelima, i otvoriše pakao, a vidjevši gdje se muči narod, ljudi i žene, reče Bogorodica k arhangjelu: »Kaki su to grješnici?« a Mihailo odgovori: »Ti nijesu vjerovali oca i sina i svetoga Duha, i zato se tako muče.«

I vidje Marija na drugome mjestu tminu veliku i zapita Mihaila: »Kakova je to tama, i ko se muči u njoj?« a angjeo joj odgovori: »Mnoge duše leže u toj tmini.« I reče Marija: »Maknite tu tminu, da vidim muke,« a Mihailo odgovori: »Ne možeš, Presveta, vidjeti tih muka« jer, dodaše drugi angjeli, »zaprijeti nam Otac, da ih ne otkrivamo, da ne vide patnici svjetla, dok ne dodje tvoj sin, sedam puta sjajniji od sunca.«

Sažali se Presvetoj i podignuvši oči k nebu reče: »U ime oca i sina i svetoga Duha, neka se digne tmina pa da vidim te muke.« I diže se tmina i pokri sedmoro nebesa, a to leži mnoštvo ljudi i žena i stoji ih plač i vapaj. Vidjevši to Presveta proplače i reče: »Šta radite, jadni, i kako ste ovamo zapali?« Ali od patnika nema glasa ni priglasja! I rekoše angjeli stražani: »A što ne odgovarate Presvetoj?« I odgovoriše patnici: »Od vijeka nijesmo vidjeli svjetla, pa ne možemo da gledamo gore« a ležaše vruća smola po njima. Vidjevši to Presveta, zaplaka, a patnici joj nastave govoriti: »Sina tvoga, Bogorodice, ne bješe k nama, niti nam se javi Abram, pradjed,

ni Ivan krstitelj, ni Pavao apostol, a kako si ti Presveta došla te nas pitaš?« I zapita Marija Mihaila: »Ko su ovi, i kaki su im grijesi?« a Mihailo odgovori: »Ti nijesu vjerovali svete Trojice niti su slavili tebe, Bogorodice.« I opet ih pokri tama, koja bješe i otprije na njima.

I reče Presvetoj Mihailo: »Kamo ćemo: na zapad, ili na jug?« I reče Presveta: »Na jug.« I pristupiše herubi i serafi i četiri stotine angjela i odnesoše Gospodju na jug, odakle ishodjaše rijeka ognjena, a u njoj stajaše čudo naroda, liudi i žene, neki do pojasa a neki do prsa, , jedni do brade a drugi dovrh glave. I zapita Mihaila: »Ko su ono, što stoje do pojasa u ognju?« »To su oni, koje je stigla kletva očina i materina.« »A oni što stoje do prsa u ognju?« »Govorahu zle riječi svojim kumovima, i oskvrniše se u nečistoti.« »A oni, što stoje do vrata u ognju?« »Jedjahu meso čovječje.« »A kako to može biti?« zapita Presveta, a Mihailo odgovori: »Čuj, Gospodjo! To je čeljad, što je pometala djecu i bacala ih psima da jedu; to su braća, koji su jedan drugoga na smrt predavali, i roditelji, koji su djecu svoju vodili na sud pred careve i knezove, a oni ih ubijali.« »A oni što stoje dovrh glave u ognju?« »Kunijahu se krivo: tako mi časnoga križa.«

I vidje Presveta čovjeka, gdje visi za nogu a crvi ga jedu, i zapita za nj Mihaila, a on joj reče: »To je lihvar, koji je uzimao veliku kamatu na svoje bogatstvo i zlato.«

I vidje Presveta ženu, gdje visi obješena za uho, i zapita Mihaila, a on joj reče: »Ta je mnoge duše okaljala i zato se muči tako!« I zaplaka Gospodja i reče: »Bolje bi bilo, da se nije ni rodila.«

I reče arhangjeo: »Ali još jednako nijesi vidjela, Presveta, velikih muka.« I reče Presveta: »Hajdemo, da vidimo velike muke.« I zapita Mihailo: »Kamo ćemo?« a Marija odgovori: »Na zapad.« I pristupiše herubi i serafi i četiri stotine angjela i odnesoše Gospodju na zapad. I vidje Presveta oblak ognjeni, i u njemu ognjene postelje, a na njima leži mnogo naroda, ljudi i žene, i zmije na njima, a plamen ognjeni proždire ih

kao trsku. I zapita Marija za te grješnike a Mihailo joj tumačaše: »Ti nijesu ustajali na jutrenju u svetu nedjelju nego su lijeneći se ležali kao mrtvi: i zato se muče.« »A ko ne može ustati, šta da radi?« »Čuj, Gospodjo: kome se zapali klijet na četiri ugla i zahvati oganj svu klijet, i ne može pobjeći, onaj nema grijeha!«

I vidje Presveta ognjeni sto a za njim sjede ljudi i žene. »Ti nijesu htjeli — reče Mihailo — ustajati pred popovima, kad su išli u crkvu, i zato se muče tako.«

I vidje Marija željezni stup sav pobit kukama, na kojima višahu ljudi i žene. svi obješeni za jezike. »To su klevetnici, što razdvajaju brata od brata.«

I upazi Presveta čovjeka, a on visi obješen za svih svojih dvadeset nokata, krv udara iz njega a jezik mu je svezan kamenjem i ne može da rekne: Gospode pomiluj! I pomoli se Presveta Bogu, da bi razdriješio čovjeku jezik, i dodje angjeo, koji bješe nad tom mukom, i razveza mu jezik. A Mihailo reče za nj Presvetoj: »To je čovjek crkvenjak, koji nije vršio volje božje, a trošio je crkveno blago, govoreći: služim crkvi, pa treba od crkvenoga da se i hranim. Kako je radio, tako je zaradio.« I opet mu se svezaše usta.

I reče Mihailo: »Hajdemo, Presveta, da ti pokažem, kako se popovi muče.« I vidje Presveta, a to visi pop obješen za svih dvadeset svojih nokata a oganj bije iz njega. »To je pop — reče za nj Mihailo — što služeći pred oltarom nije mario, kad je lomio tijelo Gospodnje, za mrvice, što su padale na tle kao zvijezde.«

I vidje Presveta čovjeka gdje ga muče zmije krilate, tri na glavi, dvije na očima, a jedna na ustima: to je čovjek čitalac, koji ne vrši ono, što zapovijeda evangjelje.

I pokaza Mihailo Bogorodici grješnike, što su bili na zemlji patrijarsi a prestupali zakon božji: jedu ih crvi.

I vidje Marija ženu, gdje visi obješena za svih dvadeset svojih nokata: to je popadija, što se po smrti svoga popa preudala.

I reče Mihailo: »Hajdemo, Presveta, pa da ti pokažem gdje se muči nebrojeno ljudi.« I vidje Presveta rijeku ognjenu, i bješe u toj rijeci vidjenje krvavo, što izlažaše i proždiraše zemlju, a iz sredine rijeke razljevahu se valovi ognjeni, i tu bješe sva sila grješnika. I reče arhangjeo: »To su lupeži, i koji prestupaju post prije vremena, koji jedu kuće udovičke, koji rastavljaju roditelja od djece, pijanice, prekupci, kamatnici, knezovi i biskupi što preziru ubožare, patrijarsi što ne izvršuju volje božje, i nečisti bludnici.« I proplaka Presveta i reče: »Teško vama grješnicima!«

I reče Mihailo: »Šta reče, Presveta? Još nijesi vidjela velikih muka.« I zamoli ga Marija: »Pokaži mi velike muke.« I reče Mihailo: »Kamo hoćeš, Presveta? Na istok ili na zapad, na desno od raja ili na lijevo, gdje su velike muke?« I odgovori Presveta: »Hajdemo na lijevo!« I pristupivši herubi i serafi i četiri stotine angjela, odnesoše Bogorodicu raju na lijevo.

I gle! tama velika i vazduh ognjeni i rijeka ognjena a u njoj vrela smola. I bješe ondje mnoštvo ljudi i žena, i klokotaše kao vjetar po moru, i potapaše grješnike, i ne mogahu izustiti: Pomiluj nas, Gospode! a izjedaše ih crv, koji ne gine, i škrgutahu zubima, a grabljivoj zvjeradi ne bijaše broja. I pozdraviše angjeli stražari Bogorodicu a Mihailo tumačaše: »U toj se ognjenoj rijeci muče Židovi, koji su prikovali Sina božjega, i svi pogani, i koji su griješili s kumama i sa sestrama i s kćerima svojima, pa otrovnici i kamatnici, razbojnici i žene što su davile djecu Ko dopadne u tu tminu, mučit će se do vijeka.«

Onda reče Mihailo: »Hajdemo, Presveta, pa da ti pokažem ognjeno jezero, gdje se muči svijet kršćanski.« I ču se plač i vapaj, ali patnika ne bješe vidjeti ni jednoga. »To su sve sami nazovi kršćani — reče Mihailo — koji se nijesu za vremena pokajali.« I reče Marija k Mihailu: »Molim te, daj da se i ja mučim s tima kršćanima, koji se nazivahu sinovi božji.« I

odreče joj Mihailo: »Nemoj, nego se vrati u raj i počini onamo.«

I reče Presveta: »Molim ti se, daj pokreni sve sile nebeske i angjelske, da se mole za grješnike, ne bi li se kako umol li Gospodu.« I moljahu se, ali ih Bog ne posluša.

I reče Marija Mihailu: »Zapovjedi angjelima, da me ponesu pred oca nevidljivoga.« I zapovjedi angjelima i postaviše je pred oca nevidljivoga, i moljaše se Presveta Gospodu: »Pomiluj, Gospode, kršćane, jer vidjeh muke njihove i ne mogu ih trpjeti, pa hoću i ja s njima da se mučim.« I sadje glas s nebesa: »Kako ću ih pomilovati?« I reče Marija: »Ne molim se, Gospode caru, za nevjerne pogane, nego za kršćane, koji su se krstili u ime tvoje.« I reče Gospod: »Kako ću se smilovati ja na njih, kad oni sami nijesu htjeli da se smiluju na se?« I reče Marija: »Pogledaj Gospode na djelo ruku svojih, i smiluj se stvorenju svome, koje slavi ime tvoje i govori: Pomozi nam, presveta Bogorodice!« I reče Gospod: Nema čovjeka na zemlji, koji je prizvao ime moje, a ja ga nijesam poslušao, ali oni ne htjedoše prizvati imena mojega.« I okrenuvši se Marija reče: »A gdje je proroštvo Mojsijevo? Gdje su proroci, koji nijesu nigda zgriješili? Gdje je Pavao, ljubimac tvoj? Gdje je Sveta Nedjelja, hvala kršćanska? Gdje je sila križa tvojega, koji izbavi Adama i Evu od prve kletve?« I Mihailo i svi sveci božji podigoše glas moleći: »Pomiluj, Gospode, kršćane!« a Gospod reče: »Ako su živjeli po zakonu Mojsijevu i slušali Pavla, neka bude.« I ne umijahu odgovoriti Gospodu. I opet se zamoli Marija: »Pomiluj, Gospode, kršćane! Oni su vršili zakon tvoj i čuvali zapovijesti tvoje, ali šta ćeš, kad su ludi.« I reče Gospod: »Čuj, Gospodjo Marija! Ako su živjeli po zakonu Mojsijevu i vršili evangjelje moje, i nijesu vraćali zlo za zlo, ja ću im prostiti.« I počutiše a Bog ukrati milost svoju grješnicima. I sabra Bogorodica sve angjele i pravednike i padoše na koljena pred licem božjim, a Bog videći tolike molitve, najzad se smilova i reče sinu

svome jedincu: »Sidji, sine moj ljubazni, i vidi šta je, i pokaži grješnicima lice svoje.«

I sidje Gospod s prijestola i javi grješnicima i prekorivši ih s grijeha njihovih reče im: »Kako se otac na tolike molitve smilovao, dopuštam vam, da od Uskrsa pa sve do Duhova slavite oca i sina i Duha svetoga.« Čuvši to Presveta i svi angjeli i svi sveci zavapiše jednodušno: »Slava milosrdju tvojemu, slava carstvu tvojemu, Gospode, slava veličanstvu tvojemu, Bože, zajedno s ocem i sinom i s Duhom svetim do vijeka. Amen!«

Pored starozavjetnih i novozavjetnih lažnih knjiga obiluje apokrifna književnost još i drugim knjigama apokrifnim, u kojima se objašnjuju tajne od svake ruke, a ponajviše zagonetne pojave prirodne, za koje se mislilo, da zahvataju u sudbinu čovječju. S time su u najužoj svezi apokrifi, u kojima je čovjek nalazio ustuk gotovo za svako zlo, koje može nauditi tijelu i duši, čovjeku i njegovu imanju. U tome se koristovao svijet osobito zapisima i apokrifnim molitvama. Za čudo kako u apokrifnoj literaturi ima za svaku nevolju po koja molitva, koje su se često upotrebljavale uz bajanje i čaranje, pa da bi izašle još tajanstvenije, one su ispremiješane kojekakovim riječima grčkim i drugim, kakih možda nema ni u kojemu jeziku, nego će biti za taj posao upravo izmišljene. Tu ima molitava od bola glave i nosa, od more, od vile, od vještice, od uroka, od tečenja krvi iz nosa ili iz rane, od bodenja, od zubobolje, od crva, od spanja, od zapora vode, od zle kiše, od štete u polju, na lozi ili u vrtu, od vukova, od miševa, od gagrice, od groznice, od zmijinja ujeda i t. d.

Ako se i dovodi apokrifna književnost u svezu s bogomilskim vjerovanjem, a ono se opet ne može reći, da su apokrifi u opće tvorevina bogomilska. Ponajviše apokrifa, i to upravo najznatniji apokrifi što ih poznajemo, stariji su od bogomilstva, a čitali su ih ne samo Bogomili, nego i pravovjerni kršćani istočne i zapadne crkve, ali kao da ni kojoj crkvi nijesu bili tako po ćudi kao bogomilskoj. U ostalome

valja i to spomenuti, da je izmedju one silesije apokrifa teško odrediti, koji su apokrifi upravo bogomilski, to jest, koje su sastavili pa onda i čitali samo Bogomili: do danas je broj pravih bogomilskih apokrifa još prilično neznatan.

Izmedju tih apokrifa bit će za nas ponajznatniji oni, za koje drže učeni ljudi, da ih je sastavio pop Jeremija. Kao što je rečeno (vidi str. 128—130), otprije se vjerovalo, da je početnik vjerovanju bogomilskome nekaki bugarski pop Bogomil, koji je živio u X. vijeku za cara Petra. U starim knjigama kazuje se još za jednoga bugarskoga popa Jeremiju, o kojemu čitamo, da je mislio i slagao kojekakove basne. Dok se prije držalo da su pop Bogomil i pop Jeremija dva različita lica, danas kao da je pretegnulo u učenome svijetu mišljenje, da je to jedno lice, pop Jeremija, kojega su poslije kao začetnika vjerovanja bogomilskoga prozvali i Bogomilom. U popisima zabranjenih knjiga spominje se više puta pop Jeremija i njegove bajke, što ih je smislio, a poimence ove: O krsnom drvetu; Navještenje sv. Trojice; O Gospodu našemu Isusu Hristu, kako ga zapopiše; Kako je Hrist plugom orao; Kako je car Prob Hrista bratom nazvao; Pitanja i odgovori o tome, od koliko bi česti stvoren Adam; O treskavicama, a k tome jošte zapisi i molitve od tresavica i nežita. Te Jeremijine knjige ili bugarske basne, kako su ih u Rusiji zvali, bile su poznate i našim glagolašima, kao što do kasnije jedan glagolski spomenik od godine 1468., u kojemu je zabilježen ponajveći dio spominjanih Jeremijinih gatnja.

Kao za ogled evo u izvatku razgovora Od koliko bi česti stvoren Adam, koji je u našemu glagolskome rukopisu sastavljen s drugim apokrifom: Besjede triju svetitelja. Jedan i drugi apokrif gradjen je od samih pitanja i odgovora, po čemu izlaze veoma nalik na zagonetke.

Od koliko bi česti Adam stvoren? Od osam: tijelo od zemlje, oči od sunca, kosti od kamena, misao od oblaka, duša

od vjetra, kose od trave.*) — Ko se rodio od matere, i umrvši opet unišao u mater? Adam posta od zemlje i vrati se u zemlju. — Ko se nije rodio pa opet je umr'o? Adam se nije rodio a umr'o je. — A ko nadjenu ime Adamu? Četiri angjela napisaše: Adam.**) — Koji bješe prvi posao na zemlji? Šivanje. Eva šivaše lišće smokovo i njime pokrivaše golotinju svoju. — A koliko bješe Adam u raju, pošto je zgriješio? Od šestoga sata pa do devetoga. — Čiji se glas ču od istoka do zapada? Kad Eva rodi Kajina. — A kad je poginuo četvrti dio svijeta? Kad je Kajin ubio svoga brata Abela. — A kad se obradova sav svijet? Kad je Noje izišao iz kovčega. — A kako se krsti Adam? Jedna čest krsti mu se u moru, druga u Jordanu, a treća krvlju Gospodnjom. — A kolika bješe glava Adamova? Tri čovjeka mogoše ući i smjestiti se u njoj. — Koliko je žena imao Adam? Tri: jednu od ptica, drugu od zvijeri, a treću Evu. — Ko istinu rekavši pogibe? Juda. — A ko se slagavši spase? Petar. — A šta je to: grob hodjaše, a mrtvac u njemu pjevaše? Jona u trbuhu ribljemu tri dana i tri noći. — Koja zemlja ne vidi sunca? Koja je pod morem. — U kojega zvjereta ima mlijeka i ljeti i zimi? U slijepoga miša. — Koliko ima pregršti vode u moru? Koliko je nebo u širinu

---

*) Ostale dvije česti ne spominju se u našemu rukopisu. U jednome rukopisu srpskom iz XV vijeka čita se ovako: Oda šta stvori Bog Adama? Od osam česti: prva čest tijelo njegovo od zemlje; druga čest od mora; treća čest od kamena; četvrta čest od vjetra; peta čest od oblaka; šesta čest od sunca i od rose; sedma čest od misli i brzine angjelske; osma čest od svetoga duha.

**) U srpskome se rukopisu kazuje to ovako: Ko izmisli ime Adamu? Četiri angjela. Arhangjel Mihailo podje na istok i vidje zvijezdu, koja se zove Anatolija, i uzevši od nje slovo *A* donese ga pred Gospoda. Arhangjel Gavrilo izadje na zapad i vidje zvijezdu, koja se zove Disis, i uzevši od nje *D* donese ga pred Gospoda. Rafailo podje na jug i vidje zvijezdu, kojoj je ime Arktos, i uzevši od nje slovo *A* ponese ga pred Gospoda. Urilo izide na sjever i vidje zvijezdu, koja se zove Mesevrija, i uzevši od nje slovo *M* donese ga pred Gospoda. I reče Gospod: „Čitaj, Urilo!“ I pročita Urilo A D A M.

pedalja. — A šta znači: sunce se umivaše? Gospod se kršćaše. — A ko stvori medvjeda? Kad je Bog stvorio Adama, onda je stvorio djavo medvjeda i duhnu u nj tri puta, a medvjed se raspade. I opet ga sastavi djavo ali ne mogavši ga oživiti, dodje k njemu Gospod i stavi u nj dušu zvjerinju: i tako je u medvjeda tvar djavolska, a duša zvjerinja. — A ko rodi vukodlake i vještice? Kad Eva rodi sinove, onda rodi djavo vještice i vukodlake, a rodiše se od magarice. — A ko rodi puha? Unišavši u kovčeg, Noje prosu svuda brašna, da vidi, hoće li ko k njegovoj ženi. A bješe smjestio sve muškinje na jedan kraj, a sve ženskinje na drugi kraj. I reče djavo sinu Nojevu: »Prenijet ću te k ženi« i prenese ga, i otide od njega a osta trag na brašnu. I zapita sjutradan Noje: »Ko je to uradio?« A kad sin njegov iskaza sve što je i kako je, zapovjedi Noje: »Nek izadje iz nevjeste moje, što se začelo.« I odmah izadje puh, zametak djavolji. Kao što je sladak puh, tako su slatka čovjeku i djela djavolja.

I izmedju spisa, za koje se drži da ih je sastavio pop Jeremija, bili su osobito na glasu apokrifi, u kojima se čitaju vračevske molitve u svezi sa vračevskim gatnjama i bajkama, prema kojima dolaze sve bolesti od kojekakovih zloduha. Evo kako je zabilježena Jeremijina priča o tresavicama u jednome rusko-slovenskome rukopisu.

Kod Crvenoga mora ima kameni stup a na stupu sjedi sveti apostol Sisinije i gleda, kako se ustalasalo more dò oblâkâ, a iz mora izlaze dugokose žene, dvanaest na broj. I rekoše žene: »Mi smo tresavice, kćeri kralja Iroda«. I upita ih sveti Sisinije: »Prokleti djavoli, šta dodjoste ovamo?« a one mu odgovoriše: »Dodjosmo, da mučimo rod čovječji: ko nas opoji, za njim se naklopimo pa ga mučimo; ko jutrenju prespava, Bogu se ne moli, praznike ne praznuje i ustajući pije i jede rano: to je naš ugodnik!« I pomoli se Bogu Sisinije: »Izbavi, Gospode, rod čovječji od tih prokletih djavola!« I posla mu mu Hrist dva angjela i četiri evangjeliste i počeše biti tresavice sa četiri gvozdena pruta, zadajući im po tri tisuće rana

na dan. I moljahu im se tresavice: »Ne mučite nas, i gdje mi začujemo vaše ime, i u kojemu se rodu slavi ime vaše, od toga ćemo roda bježati tri dana, tri konaka daleko.« A Sisinije ih zapita: »Kako glase vaša djavolska imena?« Jedna reče: »Meni je ime Treseja.« Druga reče: »Meni je ime Ognjeja: kao što se peć smolavim drvima zapaljuje, tako Ognjeja žeže tjelesa čovječja«. Treća reče: »Meni je ime Ledeja, a od Ledeje kao led studeni zebe rod čovječji te se od nje ne može čovjek ni u peći ogrijati«. Četvrta reče: »Meni je ime Gnjeteja, a Gnjeteja liježe čovjeku na rebra i svija mu utrobu«. Peta reče: »Meni je ime Ginuša, a Ginuša liježe čovjeku u prsi, gnoji pleći i ishodi hrakanjem«. Šesta reče: »Meni je ime Gluheja, i liježem čovjeku u glavu, zatvaram uši i lomim glavu, a čovjek ogluhne.« Sedma reče: »Meni je ime Lomeja, a lomim u čovjeka kosti i hrbat kao silna bura suho drvo.« Osma reče: »Meni je ime Puhneja, a puštam otok na rod ljudski i oni se napuhavaju.« Deveta reče: »Meni je ime Žuteja i jesam kao žuti cvijet u polju.« Deseta reče: »Meni je ime Krkuša, i gora sam mimo sve, jer grčim i ručne i nožne žile.« Jedanaesta reče: »Meni je ime Gledeja, i gora sam mimo sve, jer u noći ne dam čovjeku sna na oči, i bjesovi navaljuju na takoga čovjeka te mu se pamet miješa.« A dvanaesta reče: »Meni je ime Neveja, najstarija sam od sviju sestara; ja sam ona igračica, što usiječe glavu Ivanovu, i najgora sam mimo sve: hvatam ljude, i koga uhvatim, ne može ostati u životu.«

U spomenicima srpsko-slovenskim ima mnogo napisa i molitava od Nežita, pa kako još i danas znadu prostonarodne bajalice za Nežite ili Nežide te ih spominju u svojim basmama*), evo i za te tvorevine popa Jeremije nekoliko primjera.

---

*) Basma se zovu one riječi skupa, što bajalica ili bajač govori kad baje.

Hrvatska čitaonica
Jastrebarsko (Jaska)

Kad idjaše Nežit od Suhoga mora — tako se čita u jednome srpskom rukopisu — a Isus silazaše sa sedmoro nebesa, reče Isus Nežitu: »Kuda ćeš, Nežite?« I odgovori Nežit: »Idem, Gospode, u glavu čovjekovu, da mu srčem mozak, lomim čeljust, runim zube, krivim vrat, da mu oglušim uši, oslijepim oči, zatisnem nos, prolijem krv, da mu iskrivim usne, udove raslabim, žile umrtvim, tijelo izmoždim, ljepotu izmijenim i svakim bijesom izmučim.« I reče Isus: »Vrati se natrag, Nežite, pa hajde u pustu goru i pustinju, onamo ćeš naći jelenju glavu pa useli u nju, on sve trpi i podnosi; hajde u kamenje, ono trpi i zimu i vrućinu, i ono je jako držati te u sebi: onamo živi, Nežite, dok prodje nebo i zemlja, a ostavi se sluge božjega.«

Čita se i ovako o Nežitima: Sveti Mihailo Gavrilo uze željezni luk i željezne strijele pa podje da strijelja jelena i košutu, i ne nadje ni jelena ni košute nego Nežita gdje sjedi i cijepa kamen. I zapita ga: »Ko si ti, što sjediš i cijepaš kamen?« I odgovori Nežit: »Ja sam Nežit, koji cijepam glavu čovjekovu i srčem mozag i ljevam krv.« I reče mu Mihailo Gavrilo: »Prokleti prokletniče Nežite, ne srči mozga niti cijepaj glave, nego idi u pustu goru i uljezi u jelenju glavu, ona zlo pati i trpjet će tebe. Ako te još gdje nadjem, ili ću te posjeći ili prostrijeliti.« I zamoli se Nežit: »Ne sijeci me niti me strijeljaj, otići ću u goru i uljesti u glavu jeljenju, a kad začujem ime tvoje, bježat ću preko tri zemlje, svagda i sada.«

A evo sad jedne stare srpske molitve od Nežita: U početku bješe riječ, i riječ bješe u Boga i Bog bješe riječ. U ime oca i sina i svetoga Duha. Adam imadijaše Nežita i dade ga Evi, a Eva vjetru, a vjetar rijeci, a rijeka moru, a more valovima, a valovi kraju, a kraj pijesku, a pijesak zemlji, a zemlja travi, a trava rosi, a rosa iskopnje na suncu. Kao što je rosa iskopnjela na suncu i nestalo je, tako neka nestane i ove bolesti u glavi i u svemu tijelu sluge božjega . . . Kao što je gavran izišao iz kovčega Nojeva, tako i ova bolest neka izidje i više se ne

vrati natrag u ovoga slugu božjega . . . U ime oca i sina i svetoga Duha sada i do vijeka. Amen.

Jesu li sve gatnje, za koje se kazuje, da ih je sastavio pop Jeremija, doista Jeremijine? Bit će da ih nije sve sam izmislio, nego može biti da ih je on prvi preveo ili im dao u svojoj nauci osobitu vrijednost, pa se onda po vremenu stalo vjerovati, da su sve izašle iz pera Jeremijina. A može dakako i to biti, da je pop Jeremija uzeo nešto iz grčkih apokrifa a nešto iz narodnoga vjerovanja ili dodao iz svoje glave, pa onda to sastavio skupa u svojim »basnama.«

A ima li u apokrifnoj književnosti ruskoj, bugarskoj, srpskoj i hrvatskoj izvornih apokrifa? Koliko je doslije poznato, takih apokrifa ne će biti, premda nema sumnje, da su se gdjekoje knjige i preinačivale, dodajući u njima koješta, čega u izvorima nema. U ostalome ko zna, ne će li se naći s vremenom i izvornih apokrifa?

Medju Srbe i Hrvate došle su apokrifne knjige iz Bugarske, a može biti da su gdjekoje prevodjene u samima krajevima srpskim i hrvatskim. U Srba učuvalo se mnogo više apokrifa nego u Hrvata, a upravo je za čudo, kako ih je doslije vrlo malo nadjeno u Bosni i Hercegovini, gdje je bogomilstvo najbujnije procvjetalo. Sva je prilika, da su ih u Bosni i Hercegovini najviše pouništili latinski franciskani, koji su došli u Bosnu kao inkvizitori već u prvoj polovini XIII. vijeka, a od XV. vijeka naprijed bili su oni u spominjanim zemljama jedini učitelji i branitelji vjere katoličke. A ne valja ni to smetati s uma, da u zemljama srpskim nije nigda onako otelo bogomilstvo mah kao u Bosni i Hercegovini, pa zato i nije trebalo da se uništuje sve što nije bilo sasvim pravovjerno, dok je nasuprot u Bosni i Hercegovini i drugim ovamo našim krajevima bila opasna za vjeru svaka knjiga, koja je i onako iz daljega samo zanosila na bogomilsku nevjeru. A može biti još i to, da je u potonja vremena svećenstvo istočne crkve, a osobito svjetovno svećenstvo, po naobrazbi svojoj bilo

manji protivnik apokrifnih knjiga nego latinski svećenici i duhovnici.

* * *

Tvorevine apokrifne književnosti sredovječne postale su zajednička imovina nemalo svih kršćanskih naroda srednjega vijeka, u kojima ima tragova književnoj radnji na narodnome jeziku. U kršćanskoj književnosti sirskoj i jermenskoj, koptičkoj i etiopskoj, u kršćanskoj književnosti bizantinskoj, medju narodima slavenskim, romanskim i germanskim, svagdje ispunjaju apokrifi po koji list narodne književnosti. Osim knjiga Svetoga pisma čovjek ne bi mogao pokazati gotovo ni jednoga djela, koje bi se u srednjemu vijeku tako bilo proširilo po svijetu kršćanskome, kao mnogi apokrifi.

A to nije čudo. Apokrifi su puni poezije, kakom radja samo bujna mašta istočna. Pa kad je još i sada za nas ta poezija puna dražesti i čara, kaka je istom morala biti za narode sredovječne, u kojih je bila mladenačka mašta još u naponu svoje snage? A ne treba ni to zaboraviti: ta je poezija kao stvorena za narode, koji su toprv prigrlili nauku Hristovu, a još im duševni pogled ne ojačao toliko, te bi mogli novi svijet, što ga otvora kršćanstvo, gledati u svoj uzvišenosti njegovoj. Ta poezija koliko je god kršćanska, toliko se opet protivi čistome kršćanstvu i zanosi na poganstvo, pa je upravo zato u njoj mogao svaki narod kršćanski, u kome se još ne bjehu sasvim zatrle uspomene na staro pogansko vjerovanje, naći kao nekaku naknadu za ono, što je primivši kršćanstvo bio izgubio.

A osobito prostome narodu morala su goditi pričanja, kaka nalazimo u apokrifima. Što čovjek samo zamisliti može, da bi bilo vrijedno znati, sve si to mogao naći u apokrifima, koji otkrivaju svaku tajnu na nebu i na zemlji, u vidljivome i nevidljivome svijetu, u prošlosti i u budućnosti. Pa na kakav način! Oni ne mare, šta će reći za njihovo pričanje razumni i prosvijetljeni duh — oni pričaju za živu i pustu maštu! Ali

upravo se zato i jesu zasjekle njihove bajke i gatnje duboko u dušu narodnu i ostavile u njoj očitih tragova, kojih nije moglo zamesti ništa kroz tolike vijekove i vijekove, te ih još i danas jasno razbira bistro oko učenjakovo u pjesmi i priči, u zagoneci i poslovici narodnoj, u vjerovanju i bajanju narodnome, u običajima narodnim pa i u samome jeziku narodnom. A odatle upravo i potječe najveća vrijednost apokrifne književnosti; dok je duh apokrifne knjige u prosvjetnoj književnosti već odavno zamr'o, živi on još jednako u narodu samome i provijava krozanj. U tvorevinama narodne poezije hrvatske i srpske sastajat ćemo se još po često s njime, i on će nam objasniti mnogo pojavu, koja bi bez njega ostala zagonetna do vijeka, i otkriti mnoge tajne vezove, koji vežu našu narodnu poeziju s poezijom dalekih naroda istočnih i zapadnih. I tako apokrifna književnost sredovječna ako i nije po postanju svome naša, a ono je postala po rodovima svojim naša.

SADRŽAJ.

Strana.

Pripomenak . . . . . III—VIII.

Prvi prosvjetitelji slavenski: . . . . . 1—2

I. Život sv. braće Ćirila i Metodija. — Mladost Konstantin-Ćirilova. — Konstantin kod Saracena i Kozara. — Rastislavljevi ljudi dolaze u Carigrad. — Car Mihailo šalje Konstantina i Metodija u Moravsku. — Nastojanje njihovo u Moravskoj. — Polaze u Rim. — Raspra u Mlecima. — Sv. braća u Rimu. — Smrt Konstantin-Ćirilova. — Metodije se vraća kao arhiepiskop u Moravsku. — Njemački ga biskupi stavljaju pod sud i tjeraju u zatočenje. — Metodije polazi u Rim da se opravda. — Vrativši se u svoju metropoliju, Nijemci nastavljaju pletkariti. — Smrt Metodijeva. — Učenici Metodijevi bježe od Nijemaca . . . 2—14

II. Glagolica i ćirilica. — Vrijednost pisma. — Jesu li Slaveni prije vremena Ćirilova znali za pismo. — Što se mislilo za glagolsko pismo do Dobrovskoga. — Kako je Dobrovski objašnjivao postanje pisma glagolskoga. — Kako se danas o tome pitanju misli. — Postanje pisma ćirilskoga . . 14—26

III. Jezik na kojemu su pisala sveta braća. — Šta se otprije mislilo za jezik knjiga Ćirilovih i Metodijevih. — Danas ga zovu jezik stari slovenski ili stari bugarski — Jezik stari slovenski obrnuo se u književnosti po vremenu na jezik narodni, hrvatski ili srpski, bugarski i ruski. — Primjeri jezika staroga slovenskog iz X—XI. vijeka, i hrvatsko-slovenskoga iz XIII. XIV. i XV. vijeka. — Primjer staroga jezika hrvatskoga iz XV. vijeka. — U Slavena istočne crkve prevladjuje rusko-slovenski jezik, za koji se poslije vjerovalo, da je pravi jezik stari slovenski. — Primjeri jezika srpsko-slovenskoga iz XVI. vijeka, i rusko-slovenskoga kako se danas upotrebljava u istočnoj crkvi. —

Strana.

U novije vrijeme starim jezikom crkvenim služi se samo crkva a gaji ga nauka . . . . . 26—42

IV. Književni rad svete braće. — Šta su pisali na jeziku starome slovenskom Ćirilo i Metodije. — Književno nastojanje njihovih učenika u Bugarskoj. — Vijek Simeonov. — Najznamenitiji spomenici jezika staroga slovenskog iz X—XI. vijeka. — Osvrt na zasluge prvoučitelja slavenskih . . 42—54

Glagolska književnost crkvena: . . . . . 55—61

I. Glagolska služba božja. — Po staroj predaji primili su Hrvati pismo, knjigu i službu božju na slavenskome jeziku od Sv. braće solunske. — Latini se opiru narodnome jeziku u crkvi. — Sabor spljetski za kralja Tomislava. — Sabor spljetski za kralja Petra I. Kresimira. — Rim zabranjuje slavensku liturgiju. — Inocent IV. dopušta Hrvatima slavensku službu božju. — Naša liturgija u Češkoj i Poljskoj. — U nas se zadijevaju o nju i smetaju joj razvijanje i duhovne i svjetovne oblasti. — Kake je cijene liturgija narodna kao svetinja narodna, pokazuje borba za nju na Lošinju. . . . . 61—95

II. Koliko se radilo oko crkvene knjige glagolske. — Staro ili prvo doba naše kulturne književnosti. — Spisatelji toga doba gotovo su sve sami duhovnici a ponajviše glagolaši svjetovnjaci. — Knjige se pišu i od nevolje i za dušu. — Crkvena je književnost obredna i bogoslovska. — Prvo doba glagolske književnosti seže od IX. v. do početka XIII. v. — Drugo, najsretnije doba, od početka XIII. v. do svršetka XV. v. — Treće, doba propadanja, od svršetka XV. v. do svršetka XVIII. v. Prva glagolska štampana knjiga. Rad Silvestra Bedričića u Senju i Šimuna Kozičića na Rijeci. Nastojanje rimske propagande oko naših crkvenih knjiga. Šta je radio Rafael Levaković, Josip Pastrić i Matija Karaman. . . . . 96—125

Bogomilska književnost: . . . . . 126—128

I Ko su bogomili i šta su učili? — Pop Bogomil. — Bogomili u Bugarskoj, medju Grcima, u Italiji, Francuskoj, Njemačkoj i u našim krajevima: u Duklji, Srbiji, Bosni, u Humskoj zemlji, u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. — Vjerovanje bogomilsko. — Kako im je bila uredjena crkva. —

Strana

Služba božja i obredi njihovi. — Kako su živjeli Bogomili . . . . . 128—153

II. Književnost bogomilska. — Sveto pismo. — Apokrifi. — Primjeri iz apokrifnih knjiga starozavjetnih: Život Asenete, kćeri Pentefrijeve. Vidjenje Baruhovo. — Primjeri iz apokrifnih knjiga novozavjetnih: Kako se prepirao Isus Hrist s djavolom. Djela sv. apostola Tome. O Antihristu i posljednjemu vremenu. Marija u paklu. — Književna radnja popa Jeremije. — Primjeri iz apokrifnih knjiga Jeremijinih: Od koliko bi česti sastavljen Adam. O tresavicama i nežitima. — Znamenitost sredovječne apokrifne književnosti . 153—193

Glagolski i stari

Bugarska glagolica	Hrvatska glagolica	Brojna vriednost	Stara crkv. ćirilica	Brojna vriednost	U latinsk. pismu
ⰰ	ⰰ	1	А	1	a
ⰱ	ⰱ	2	Б	—	b
ⰲ	ⰲ	3	В	2	v
ⰳ	ⰳ	4	Г	3	g
ⰴ	ⰴ	5	Д	4	d
ⰵ	ⰵ	6	Є	5	e
ⰶ	ⰶ	7	Ж	—	ž
ⰷ	ⰷ	8	Ѕ	6	dz[1]
ⰸ	ⰸ	9	З	7	z
ⰹ ⰼ	ⰹ ⰼ	10	И І	8 10	i
ⰽ	ⰽ	20	—	—	
ⰾ	ⰾ	30	—	—	u starsl. kao gj.[2]
ⰿ	ⰿ	40	К	20	k
ⱀ	ⱀ	50	Л	30	l
ⱁ	ⱁ	60	М	40	m
ⱂ	ⱂ	70	Н	50	n
ⱃ	ⱃ	80	О	70	o
ⱄ	ⱄ	90	П	80	p
ⱅ	ⱅ	100	Р	100	r
ⱆ	ⱆ	200	С	200	s
ⱇ	ⱇ	300	Т	300	t

Bilješke. 1. ⰷ ⱋ S izgovaralo se od prilike *dz*; ovakav glas ima i hrvatski jezik, n. pr. u Dalmaciji, gdje se riječ zora govori kao dzora (koje se bilježi u starih pisaca cora). — 2. ⱂⱏ u hrvatskim spomenicima čita se redovno *j*. — 3. ⱱ u hrvatskim spomenicima može se čitati *št*, *šć* i *ć*. — 4. ⰸ ъ izgovaralo se po svoj prilici kao kratko *u* ili *o*. — 5. ⰸ ь izgovaralo se po svoj prilici kao kratko *e* ili *i*. — 6. ⰰ ⰰ ѣ bit će glasilo kao zatvoreno *e* u riječi déte po

ćirilovski alfabet.

Bugarska glagolica	Hrvatska glagolica	Brojna vriednost	Stara crkv. ćirilica	Brojna vriednost	U latinsk. pismu
Ⱆ	Ⱆ	400	ОУ	400	u
Ⱇ	Ⱇ	500	Ф	500	f
Ⱈ	Ⱈ	600	Х	600	h
Ⱉ	Ⱉ	700	Ѡ	800	o
Ⱋ	Ⱋ	800	Щ	—	št[3]
Ⱌ	Ⱌ	900	Ц	900	c
Ⱍ	Ⱍ	1000	Ч	90	č
Ⱎ	Ⱎ	—	Ш	—	š
Ⱏ	Ⱏ	—	Ъ	—	ъ[4]
ⰟⰉ ⰟⰊ ⰟⰋ	—	—	Ы ЪИ	—	y
Ⱐ	I	—	Ь	—	s[5]
Ⱑ	Ⱑ	—	Ѣ	—	ê[6]
Ⱓ	Ⱓ	—	Ю	—	ju
—	—	—	Ꙗ	—	ją
Ⱔ	—	—	Ѧ	—	ę[7]
Ⱘ	—	—	Ѫ	—	ą[8]
Ⱗ	—	—	Ѩ	—	ję[9]
Ⱙ	—	—	Ѭ	—	ją[10]
—	—	—	Ѯ	60	ks
—	—	—	Ѱ	700	ps
Ⱚ	—	—	Ѳ	9	th
Ⱛ	—	—	Ѵ	400	y
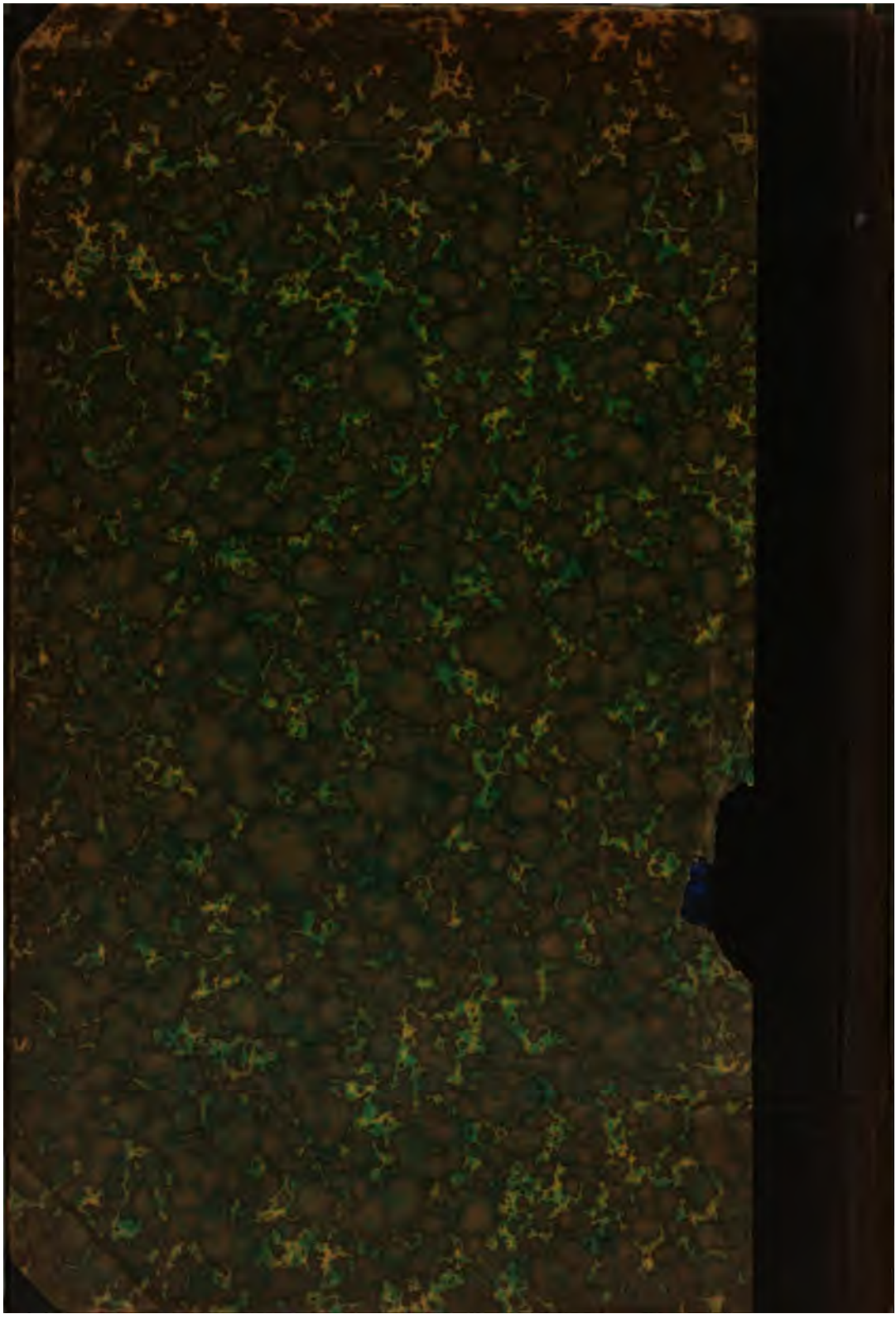
kajkavskome izgovoru; kadšto treba čitati ѧ ꙗ ѣ *ja*, a u našim spomenicima i kao *e* ili *i*. — 7. Ⱔ ѧ ę čita se kao en izgovoreno na nos, kao n. pr. u francuskoj riječi fin. — 8. Ⱘ ѫ ą izgovara se kao on na nos, kao n. pr. u francuskoj riječi bon. — 9. Ⱗ ѩ znaci su za glas, sastavljen od *j* i *ę*, koje vidi pod 7. — 10. Ⱙ i ѭ znaci su za glas, sastavljen od *j* i *a*, koje vidi pod 8.